जैविक विविधता संरक्षण तथा वन्यजन्तु र वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी स्रोत पूस्तिका, २०७७

BIODIVERSITY CONSERVATION AND WILDLIFE CRIME CONTROL RESOURCE BOOK, 2020

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

बबरमहल, काठमाडौं

जैविक विविधता संरक्षण तथा वन्यजन्तु र वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी स्रोत पूस्तिका, २०७७

BIODIVERSITY CONSERVATION AND WILDLIFE CRIME CONTROL RESOURCE BOOK, 2020

/fli6«o lgs'~h tyf jGohGt';+If0f ljefu

aa/dxn, sf7df8f}+

प्रकाशक

नेपाल सरकार
वन तथा वातावरण मन्त्रालय
राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
बबरमहल, काठमाडौं

प्रकाशन सहयोग

वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल (WCN)

© सर्वाधिकार: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, बबरमहल, काठमाडौं

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको लिखित स्वीकृति बिना व्यापारिक प्रायोजनका लागि यसको पुरै वा आंशिक भाग हुबहु प्रकाशन गर्न, परिवर्तन गरेर प्रकाशन गर्न, कुनै विद्युतीय साधन वा अन्य प्रविधिबाट रेकर्ड गर्न र प्रतिलिपि निकाल्न पाईने छैन ।

उद्धरण (Citation) : राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, २०७७. जैविक विविधता संरक्षण तथा वन्यजन्तु र वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी स्रोत पूस्तिका, बबरमहल, काठमाडौं

सम्पर्क

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, बबरमहल, काठमाडौं

सम्पर्क नं.: ९७७-१-४२२०९१२,४२२०८५०, ४२२७९२६
फ्याक्स नं.: ९७७-१-४२२७६७५ इमेलः info@dnpwc.gov.np
वेबसाईटः www.dnpwc.gov.np
पो.ब.नं.: ८६० काठमाडौं, नेपाल

प्रथम संस्करण : २०७७ (२०२०)

फोटो सौजन्य : हरिभद्र आचार्य, युवराज रेग्मी, ओम प्रकाश यादव, प्रणय विक्रम थापा, नवीन गोपाल बैद्य, सोनाम टासी लामा, दिपक कोईराला, विवेकराज मोरिया, निकिता श्रेष्ठ, प्रताप गुरुङ्ग, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, नेपाली सेना (रा. नि. व. आ. नि.), नेपाल प्रहरी (केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरो), सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल (वन्यजन्तु अपराध उपशाखा), वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल फोटोग्राफी कार्यक्रम

ISBN : 978-9937-9297-7-6

लेआउट तथा मुद्रण

सुरज प्रिन्टिङ प्रेस
काठमाडौं

सुझाव एवं सल्लाह

श्री गोपाल प्रकाश भट्टराई, पूर्व-महानिर्देशक, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

श्री राम शरण पौडेल, अतिरिक्त महानिरीक्षक, सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल

श्री सरद ढकाल, निर्देशक, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष निर्देशनालय, नेपाली सेना

सम्पादन

डा. रामचन्द्र कँडेल, उप-महानिर्देशक, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

श्री युवराज रेग्मी, उप-महानिर्देशक, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

श्री हरिभद्र आचार्य, इकोलोजिष्ट, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

श्री श्याम बजिमय, पूर्व-महानिर्देशक, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

श्री चक्र बहादुर शाह, प्रमुख सेनानी, प्रकृति संरक्षण शिक्षालय, नेपाली सेना

डा. तीर्थ बहादुर श्रेष्ठ, वनस्पति विज्ञ (आजीवन सदस्य नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान)

डा. हेम सागर बराल, राष्ट्रिय प्रतिनिधि, जुलोजिकल सोसाइटी अफ लण्डन, नेपाल

डा. चूडा बहादुर श्रेष्ठ, पूर्व-वरिष्ठ प्रहरी उपरिक्षक, नेपाल प्रहरी

विषयवस्तु संकलन/लेखन

श्री नवीन गोपाल बैद्य, कार्यक्रम व्यवस्थापक, वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल

श्री राजेश्वर रिजाल, कार्यक्रम अधिकृत, वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल

श्री नुरेन्द्र अर्याल, सहायक व्यवस्थापन अधिकृत, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

श्री रामजी कार्की, सह-सेनानी, प्रकृति संरक्षण शिक्षालय, नेपाली सेना

श्री सुदर्शन पन्थी, प्रहरी निरीक्षक, केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरो, नेपाल प्रहरी

श्री रविन्द्र दाहाल, प्रहरी निरीक्षक, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल

यस पुस्तिकाको प्रयोग सम्बन्धी जानकारी :

१. यो स्रोत पुस्तिका विशेष गरी जैविक विविधता संरक्षण कार्यमा खटिने राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग अन्तर्गतका संरक्षित क्षेत्र कार्यालयका कर्मचारीहरू, वन तथा भू-संरक्षण विभाग र अन्तर्गतका कर्मचारीहरू, सुरक्षा निकायहरू-नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल, संरक्षणमा कार्यरत विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरू, मध्यवर्ती क्षेत्र उपभोक्ता समितिहरू, मध्यवर्ती क्षेत्रका समूह तथा संजालहरू, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, चोरी शिकारी नियन्त्रणका लागि परिचालित स्थानीय समूहहरू र स्थानीय स्तरका बिभिन्न संघ संस्थाहरू तथा संरक्षणप्रेमी र कलेजमा अध्ययनरत सम्पूर्ण विद्यार्थीलाई लक्षित गरी तयार गरिएको हो ।

२. यो एउटा सन्दर्भ सामग्री हो । यहाँ भएका विषयवस्तुहरू विभिन्न बेग्लाबेग्लै तरिकाले प्रकाशन भएका विषय स्रोत सामग्रीहरूलाई आवश्यकता अनुसार संकलन गरेर अद्यावधिक गरी राखिएको छ ।

३. यसमा दिइएका सामग्रीहरू प्रकाशित भएको मितिसम्म अद्यावधिक छन् ।

४. यहाँ प्रस्तुत विषयवस्तुको बारेमा विस्तृत रुपमा बुझ्न वा जान्न परेमा प्रत्येक एकाइको अन्तिममा राखिएका सन्दर्भ सामग्रीहरूको खोजी गरी अध्ययन गर्न सकिनेछ ।

५. विभिन्न निकायबाट फिल्डमा खटिने कर्मचारीहरूलाई यस पुस्तिकाको अन्तिम एकाइमा दिइएका नमूनाका आधारमा वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान सम्बन्धी काम कारवाही संचालन गर्न सहज हुनेछ ।

६. यस पुस्तिका सम्बन्धी कुनै रचनात्मक सुझाव वा टिप्पणी भएमा प्रकाशकसँग सम्पर्क गर्नुहुन अनुरोध गरिन्छ ।

नेपाल सरकार
वन तथा वातावरण मन्त्रालय
राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
(.. शाखा)

फोन नं. : ४२२०८५०, ४२२०९१२, ४२२७९२६
फ्याक्स नं. ४२२७६७५

पो. ब. नं. - ८६०
बबरमहल, काठमाडौं
Email: info@dnpwc.gov.np
http//:www.dnpwc.gov.np

पत्र संख्या :-
चलानी नं. :-

दुई शब्द

वातावरण तथा जैविक विविधता पृथ्वी र मानव जीवनका लागि अपरिहार्य आधार हुन् । यिनीहरु बिना पृथ्वी र मानव जीवनको परिकल्पना समेत गर्न सकिँदैन । यिनीहरुको संरक्षण र संबर्द्धन गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो । यस कारण नेपालमा पनि वन्यजन्तु र वनस्पतिको संरक्षण तथा अपराध नियन्त्रणमा स्थानीय समुदाय देखि गैर सरकारी संस्था र सरकारी निकायहरुको सहकार्य र समन्वयमा संरक्षण तथा अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी कार्यहरु हुँदै आएका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि वन्यजन्तु तथा वनस्पतिसँग सम्बन्धित अपराधहरु छिटपुट हुने गरेको पाईन्छ । यसको नियन्त्रणको लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विभिन्न कानूनहरु निर्माण गरी कार्यान्वयन हुँदै आएका छन् । यसका साथै जैविक विविधता संरक्षण तथा अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी विभिन्न समयमा लेख, रचना, पूस्तकहरु समेत प्रकाशित भएका छन् । सो सम्बन्धी प्रकाशित पूस्तकहरु सबै संकलन गरी अध्ययन गर्न संरक्षण कार्यका लागि फिल्डमा खटिने कर्मचारी तथा सुरक्षाकर्मीका लागि चूनौतिका रुपमा रहेको छ । त्यसैले छरिएर रहेका विषयवस्तुहरुलाई समेटी एकमुष्ठ रुपमा अध्ययन गर्न सजिलो होस् भन्ने उद्देश्यका साथ यो पूस्तिकाको निर्माण गरिएको हो । यस पूस्तिकाले माथि उल्लेखित कर्मचारीहरुका साथै विभिन्न विश्वविद्यालयहरुमा अध्ययनरत विद्यार्थी तथा संरक्षणप्रति चासो राख्ने सम्पूर्ण नागरिकहरुको लागि पनि सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

यस स्रोत पूस्तिकामा वन, वातावरण, संरक्षित वन्यजन्तु तथा वनस्पति, वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी कानून कार्यान्वियन गर्ने निकायहरु, सो सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा कार्यान्वयनका पक्षमा समेत उल्लेख गरिएको छ । यस पूस्तिकामा समावेश विषयवस्तुहरु नेपाल सरकार लगायत विभिन्न निकायहरुले जैविक विविधता संरक्षण र वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी विभिन्न समयमा प्रकाशन गरेका ऐन कानूनहरु तथा संरक्षण सम्बन्धीका विषयवस्तुहरु अद्यावधिक गरिएका छन् ।

यो पूस्तिकाको तयारी गर्ने क्रममा प्रारम्भिक कार्यको उपयुक्त वातावरण बनाई अगाडि बढाउन विशेष भूमिका निर्वाह गर्नु भएका पूर्व-महानिर्देशकहरु द्वय श्री मन बहादुर खड्का र श्री गोपाल प्रकाश भट्टराई प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यसका साथै प्रकाशनमा सहयोग गर्ने वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल (WCN), सो संस्थाका प्रमुख कार्यकारी अधिकृत श्री प्रसन्न योञ्जन लगायत पूस्तिका निर्माणमा अहोरात्र खटिनुहुने श्री नविन गोपाल बैद्य र श्री राजेश्वर रिजाललाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यो पूस्तिकाको तयारीका क्रममा आफ्नो अमूल्य समय र सुझाव दिई सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण सघंसंस्था तथा व्यक्तिहरु, पूस्तिकाको विषयवस्तुहरु पूनरावलोकन गरी सहयोग गर्नुहुने विज्ञहरु, लगायत यस विभागका उपसचिव द्वय बेद कुमार ढकाल र वीरेन्द्र प्रसाद कँडेल प्रति पनि हार्दिक आभार प्रकट गर्दै धन्यवाद दिन चाहन्छु । यसका साथै यस पूस्तिकामा रहेका कमी कमजोरी हटाउन र यसलाई अझ प्रभावकारी बनाउन सबैबाट रचनात्मक सुझाव एवं सल्लाहको अपेक्षा गर्दछु ।

मिति: २०७७/०४/०७

डा. रामचन्द्र कँडेल
निमित्त महानिर्देशक

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

वन तथा भू-संरक्षण विभाग

४-२२७५७४
४-२२०३०३
४-२२१२३१
४-२१६३७९
४-२२१७४४
फ्याक्स: ४-२२७३७४

(कृपया पत्रोत्तरमा प्राप्त पत्र संख्या
र मिति उल्लेख गर्नुहोला ।)
बबरमहल
काठमाडौं, नेपाल

प्राप्त पत्र संख्या र मितिः
पत्र संख्याः
च. नं.:

नेपाल सरकार वन तथा वातावरण मन्त्रालय वन तथा भू-संरक्षण विभाग बबरमहल

शुभकामना

मिति: २०७७/०४/०७

नेपाल प्राकृतिक तथा साँस्कृतिक विविधताको धनी देश हो । यहाँ भएका खोलानाला, हिमाल, पहाड, वनस्पति तथा जीवजन्तुहरु अमूल्य धरोहर हुन । यिनीहरु विना पृथ्वीमा मानव जीवनको परिकल्पना समेत गर्न सकिंदैन । त्यसैले यिनीहरुको संरक्षण र संवर्द्धन गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो । जैविक विविधता संरक्षणका लागि नेपालमा पनि स्थानीय समुदाय देखि लिएर गैर सरकारी संस्था र सरकारी निकायहरुको सहकार्य र समन्वयमा संरक्षण तथा अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी कार्यहरु हुँदै आएका छन् । अन्तर निकायहरुबीचको समन्वयमा संरक्षणका कार्यहरु गर्दागर्दै पनि कहिलेकाहीँ वन्यजन्तु तथा वनस्पतिसँग सम्बन्धित अपराधहरु हुने गरेको पाईन्छ । त्यसैले वन, वनस्पति तथा वन्यजन्तुहरुको महत्व र तिनीहरुको अपराध नियन्त्रण सम्बन्धीका विषयवस्तुहरु वन, वन्यजन्तुसँग सम्बन्धित कर्मचारी मात्र नभएर सबै नागरिकले बुझ्नु जरुरी रहेको छ ।

यस महत्वपूर्ण कुरालाई आत्मसात गर्दै म राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागमा महानिर्देशकको रुपमा रहँदा वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल (WCN) को सहकार्यमा सुरु भएको जैविक विविधता संरक्षण र वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी स्रोत पुस्तिकाले सम्बन्धित सबै सरोकारवालालाई सहयोग पुऱ्याउने भएकोले मलाई खुसी लागेको छ । यस पुस्तिकामा समावेश विषयवस्तुहरुले जैविक विविधताको संरक्षणमा लाग्न अभिप्रेरित गराउनका साथै वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धीका कानूनी व्यवस्थाहरुका बारेमा समेत आम जनसमुदायमा सुसुचित गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा राखेको छु ।

जैविक विविधता संरक्षणका लागि सम्पूर्ण सरोकारवालाहरुबीच समन्वय र सहकार्य अपरिहार्य रहेको हुँदा यस किसिमको सहकार्य भविष्यमा पनि निरन्तरता रहने अपेक्षा गर्दछु । अन्त्यमा यस पुस्तिकाको उद्देश्य अनुरुप सफलताको कामना गर्दै पुस्तिका तयारीका क्रममा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागलाई धन्यवाद दिन चाहान्छु । यसका साथै प्रकाशनमा सहयोग गर्ने वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल (WCN) का प्रमुख कार्यकारी अधिकृत श्री प्रसन्न योञ्जन लगायत अमूल्य समय र सुझाव दिई सहयोग गर्ने सम्पूर्ण संघसंस्था तथा विज्ञहरुलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

मन बहादुर खड्का

महानिर्देशक

महानिर्देशक

सर्वप्रथम, Wildlife Conservation Nepal (WCN) संस्थाको पहलमा श्री राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागद्वारा प्रकाशित “जैविक विविधता संरक्षण तथा वन्यजन्तु र वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी श्रोत पुस्तिका २०७७” प्रकाशन भएकोमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्राकृतिक सम्पदा तथा जैविक विविधतामा धनी देश नेपालले ती श्रोत तथा सम्पत्तिहरुको जगेर्ना तथा सुरक्षामा विश्वमै अग्रणी भूमिका खेलेको छ । संरक्षित क्षेत्र, त्यस भित्रका संरक्षित वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको संरक्षण तिनका लागि मात्र नभई समस्त मानवजातिको लागि अत्यावश्यक रहेको छ । हालको परिप्रेक्ष्यमा, जलवायु परिवर्तन, वन्यजन्तुको चोरी शिकार तथा तिनका अखेटोपहारको अवैध व्यापार, Park People Conflict, Human Wildlife Conflict, प्राकृतिक श्रोतको अत्याधिक प्रयोग, बढ्दो जनआकांक्षा लगायतका अन्य विविध चुनौतीहरु विद्यमान रहेको छ । यस सन्दर्भमा प्रकृति र मानव बीच सामञ्जस्यता र सौहाद्रपूर्ण वातावरणको आवश्यकता रहेको छ । नेपालका प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण संरक्षित क्षेत्र, त्यसमा समायित वन, वनस्पति, वन्यजन्तु, जलश्रोत नै हाम्रा अमुल्य सम्पत्ति हुन् जसले हाम्रो सानो भौगोलिक अवस्थितिलाई विश्वमाझ विशेष बनाएको छ । यसर्थ, नेपालको संरक्षणको इतिहास, संरक्षित क्षेत्रहरुको विशेषता, संरक्षणका प्रचलित ऐन कानुन, वन्यजन्तु अपराध र सो नियन्त्रणका विधि तथा भईरहेका कार्यहरु समाविष्ठ यस श्रोत पुस्तिका संरक्षण कार्यमा सम्बन्धित सबैका लागि उपयोगी हुने विश्वास लिएको छु ।

यस श्रोत पुस्तिका विशेषतः संरक्षण कार्यमा दत्तचित्त भएर लागेका संरक्षणकर्मी, विद्यार्थी वर्ग, स्थानीय समुदाय र संरक्षण कार्यमा सहयोग गर्ने व्यक्तित्वहरुलाई अत्यन्त सहयोगी रहेको छ । साथै, संरक्षण कार्यमा लाग्न चाहने तथा योगदान गर्न ईच्छुक जोकोहीको लागि यस पुस्तिका कोशेढुङ्गाको रुपमा रहने विश्वास लिएको छु । साथै, यस खाले प्रकाशनले विश्वमा संरक्षणको लागि Role Model को देश भनेर चिनिएको नेपालको उक्त कार्यलाई निरन्तरता दिंदै संरक्षण कार्यमा थप चेतना अभिवृद्धि गर्न नयाँ आयाम दिने महशुस समेत गरेको छु । यस साथ, संरक्षण कार्यमा सहभागी सम्पूर्ण सबैको Co-ordination, Co-operation र Co-existence बिना संरक्षण कार्य अपुरो हुने कुरा अवगत गराउन चाहन्छु ।

अन्त्यमा, यस श्रोत पुस्तिकाको आवश्यकतालाई मनन् गरी अत्यावश्यक समय सापेक्ष सामग्री तथा विषयवस्तु समावेश गरी प्रकाशन गर्नं हुने श्री राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, प्रकाशनमा सहयोग पुर्‍याउनु हुने सम्पूर्ण निकाय संघ, संस्था तथा महानुभावहरुमा म लगायत नेपाली सेना मातहतको राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष निर्देशनालयको तर्फबाट हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । “जय संरक्षण”

(सरद ढकाल)
सहायक रथी
निर्देशक
राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष निर्देशनालय

शुभकामना

मिति २०७७।०३।०८ गते ।

वन्यजन्तु अपराध एक संगठित एवं अन्तरदेशीय तथा विश्वको चौथो ठूलो अपराधको रुपमा देखिएकोले यसलाई नियन्त्रण गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको छ । यस प्रकृतिको अपराध नियन्त्रणका लागि नेपाल प्रहरी, केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरोले वातावरण तथा वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रणका लागि बिभिन्न सरकारी तथा गैह्रसरकारी निकायहरुसँग सहकार्य एवं समन्वय गर्दै आईरहेको छ । केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरोको स्थापना भएपश्चात वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रण एवं जैविक विविधता संरक्षणमा महत्वपूर्ण भूमिका रहदै आएको छ ।

वर्तमान परिप्रेक्षमा वन्यजन्तुहरुको अवैध शिकार एवं तिनका अङ्गप्रत्यङ्गहरुको ओसारपसार अपराध नियन्त्रणमा जैविक विविधता संरक्षण तथा वन्यजन्तु र वनस्पति अपराध नियन्त्रण गर्न उपयोगी हुने स्रोत पुस्तिका प्रकाशन गर्ने राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको कार्य अत्यन्त सह्राहनीय छ । वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्दै प्राकृतिक अस्तित्व जोगाउन साझा प्रयास अपरिहार्य रहेको सन्दर्भमा सम्बद्द क्षेत्रमा क्रियासिल सरोकारवाला सबै निकायहरुसँग सहकार्य गरी प्रभावकारी कानून कार्यान्वयन गर्नका लागि प्रस्तुत स्रोत पुस्तिका अत्यन्तै उपयोगी हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरेको छु ।

अन्त्यमा अथक परिश्रम र सहयोग गरी स्रोत पुस्तिका प्रकाशन गर्ने सबैलाई हार्दिक धन्यवादका साथ पुस्तिकाको पूर्ण सफलताको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय प्रहरी प्रधान कार्यालय केन्द्रीय अनुसन्धान ब्युरो

निर्देशक
सहकुल बहादुर थापा
प्रहरी नायब महानिरीक्षक
केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरो, महाराजगञ्ज, काठमाण्डौ ।

शुभकामना

मिति २०७७/०३/१९ गते ।

वन तथा वन्यजन्तुको संरक्षणमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रुपमा कार्य क्षेत्रमा खटिने कर्मचारीलाई आवश्यक न्युनतम जानकारी दिने उद्देश्यका साथ **"जैविक विविधता संरक्षण तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी श्रोत पुस्तिका २०७७"** तयार गर्न लागेको जानकारी पाउँदा एकदमै खुशी लागेको छ ।

यस श्रोत पुस्तिकाको माध्यमबाट वन तथा वन्यजन्तु सम्बन्धि अवधारणाहरु, अपराधिक गतिविधि नियन्त्रण सम्बन्धि उपयोगी जानकारीहरु, वन तथा वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण सम्बन्धित कानुनी व्यवस्था, दण्ड सजाय, संरक्षित क्षेत्र, सिमसार क्षेत्र, निकुञ्ज क्षेत्र, साईटिसको अवधारणाहरु, वन तथा वन्यजन्तुको संरक्षणमा सुरक्षा निकायको भुमिका, सुचना तथा सुराक सम्बन्धि व्यवस्था आदि विविध पक्षहरुमा सरोकारवाला तथा सर्वसाधरण जनताले समेत यथोचित रुपमा जानकारी प्राप्त गर्ने छन् भन्ने हाम्रो विश्वास रहेको छ ।

विश्व समुदायमा हाल अनियन्त्रित रुपमा जनसंख्यामा भएको वृद्दी, अव्यवस्थित शहरीकरण, असुरक्षित औद्योगिकिकरण आदिका कारण उत्सर्जित प्रदुषणका कारण प्रकृतीमा अनपेक्षित परिवर्तन तथा वन विनासका घटनाहरु तीव्र गतिमा बढि रहेका छन्; जसको प्रतिफल स्वरुप विद्यमान प्राकृतिक सम्पदाको रुपमा रहेको वन, वनस्पति तथा वन्यजन्यहरु लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको छ ।

हाल विश्वव्यापी रुपमा वातावरणमा देखिएको विनाशको कारण प्राकृतिक रुपमा मौसम, जलवायु तथा तापमानमा समेत अस्वभाविक परिवर्तन देखा पर्नगइ सुख्खा, खरेडी, अतिबृष्टी, न्युनवृष्टी, अति तापमान तथा बेमौसमी वर्षात जस्ता परिघटनाहरुका कारण विद्यमान जैविक एवं प्राकृतिक क्षेत्रमा प्रतिकूल प्रभाव पर्नगइ मानवजातीको अस्तित्वमा समेत खतरा पर्न गइरहेको कुराहरु वातावरण विज्ञहरुको विश्लेषणमा आइरहेको छ ।

यसै सन्दर्भमा वन्यजन्तु तथा वनस्पतिसँग सम्बन्धित अपराध नियन्त्रण तथा रोकथाम गर्न जैविक विविधता र वातावरण संरक्षण गर्ने कार्यमा सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल कटिवद्ध र प्रतिबद्ध भई यस क्षेत्रको सुरक्षार्थ राष्ट्रिय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रर्ण समन्वय समितिको बैठकबाट निर्णय भए बमोजिम मिति २०७२।११।१६ गते देखी सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल प्रधान कार्यालयमा कार्य तथा सिमा सुरक्षा विभाग अन्तर्गत वन्यजन्तु उपशाखा स्थापना गरी देशव्यापी रुपमा खटिदै आएको छ। सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालले वन, वनस्पति तथा वन्यजन्तु संरक्षण र अपराध नियन्त्रण गर्ने कार्यमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागसँग प्रत्यक्ष समन्वय गरि कार्य गर्दै आईरहेको छ भने अन्य गैर सरकारी संस्था **World Wildlife Fund (WWF) Nepal, South Asian Wildlife Enforcement Network (SAWEN)** वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल **(WCN)** जस्ता अन्य संस्थाहरु र सुरक्षा निकायहरुसँग पनि सँगसँगै हातेमालो र सहकार्य गरी कार्य संचालन गर्दै आइरहेको छ र आउँदा दिनहरुमा पनि उत्तिकै चासो र दृद संकल्पका साथ खटिई कार्य संचालन गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा, प्रकाशन हुन लागेको यस श्रोत पुस्तिका मार्फत् वन तथ वन्यजन्तु, जैविक विविधता र वातावरण संरक्षणका विषयमा आम नागरिकमा समेत उपयोगी जानकारी पुग्ने नै छ भन्दै प्रकाशनमा संलग्न सबै विज्ञ तथा प्रकाशकलाई प्रकाशन सफल रहोस भन्दै शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

(मन्दिप श्रेष्ठ)
सशस्त्र प्रहरी नायव महानिरीक्षक
कार्य तथा सिमा सुरक्षा विभाग
सशस्त्र प्रहरी बल,नेपाल प्रधान कार्यालय

;Hf{Kt (Acronyms)

CA	:	Conservation Area
CHAL	:	Chitwan Annapurna Landscape
CITES	:	Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora
DNPWC	:	Department of National Park and Wildlife Conservation
ICIMOD	:	International Centre for Integrated Mountain Development
IUCN	:	International Union for Conservation of Nature
KSL	:	Kailash Sacred Landscape
LRP	:	Long Range Patrol
N/A	:	Not Available
NA	:	Nepal Army
NTCC	:	National Tiger Conservation Committee
NTNC	:	National Trust for Nature Conservation
NWCCCC	:	National Wildlife Crime Control Coordination Committee
PA	:	Protected Area
SAWEN	:	South Asia Wildlife Enforcement Network
SHL	:	Sacred Himalayan Landscape
SRP	:	Short Range Patrol
TAL	:	Terai Arc Landscape
WCCB	:	Wildlife Crime Control Bureau
WCN	:	Wildlife Conservation Nepal
WHS	:	World Heritage Side
WR	:	Wildlife Reserve
WWF	:	World Wide Fund for Nature
ZSL	:	Zoological Society of London
कि. मी.	:	किलोमीटर
म. क्षे.	:	मध्यवर्ती क्षेत्र
रा. नि.	:	राष्ट्रिय निकुञ्ज

ljifo ;'rL

ljifoj:t'	k]h gDa/
एकाइ : एक – जैविक विविधता	**!–$$**
१. परिचय	१
२. जैविक विविधता	२
३. नेपालको जैविक विविधता	४
४. नेपालमा संरक्षणको इतिहास	६
५. नेपालको वन	११
६. नेपालका संरक्षित क्षेत्रहरू	१४
७. नेपालका सिमसार क्षेत्रहरू	३८
८. नेपालको जैविक विविधता संरक्षणमा चुनौति	४१
एकाइ : दुई – संरक्षित वन्यजन्तु र वनस्पति	**$%–*$**
१. परिचय	४५
२. नेपालका संरक्षित वन्यजन्तुहरू	४५
३. नेपालका संरक्षित वनस्पतिहरू	४९
४. साईटिस (CITES) परिचय	४९
५. साईटिस अनुसूचीहरू	५०
६. नेपालमा पाईने केही वन्यजन्तुहरूको परिचय	५९
७. नेपालमा वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरूको अवैध व्यापार	७९
एकाइ : तीन – वन्यजन्तु तथा वनस्पति संरक्षण र अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धानमा संलग्न निकायहरू	***%–!)#**
१. परिचय	८५
२. सरकारी निकायहरू	८५
३. वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रणका लागि गठित सरकारी समितिहरू	८७
४. गैर सरकारी संस्थाहरू	९०
५. जैविक विविधता संरक्षण र वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रणमा सुरक्षा निकायहरूको भूमिका	९२
६. जैविक विविधता संरक्षण र वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रणमा अन्य निकायहरूको भूमिका	१०१

एकाइ : चार – वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था !)$–!@)

१. परिचय १०४

२. वन सम्बन्धी अपराधजन्य कार्यहरू र दण्ड सजाय १०४

३. वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधजन्य कार्यहरू र दण्ड सजाय १०७

४. नेपालमा वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरूको अपराधविरुद्ध बनेका नियम कानूनहरू १०९

५. वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत सम्बन्धी व्यवस्था ११५

६. वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रणमा चुनौति ११७

एकाइ : पाँच – वनस्पति तथा वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान !@!–!^^

१. परिचय १२१

२. अपराधको प्रकृति १२१

३. अपराध अनुसन्धान १२२

४. अपराध सम्बन्धी सूचना, जाहेरी र यसका स्रोतहरू १२४

५. सूचना तथा सुराक सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था १२५

६. अर्द्ध-न्यायिक निकायको क्षेत्राधिकार र अधिकार सीमा १२८

७. वन, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण र जलचर संरक्षण ऐन अन्तर्गतका मुद्दाहरूको अनुसन्धान र मुद्दा हर्ने निकाय १३०

८. सबुद प्रमाण खोजी, संकलन र परीक्षण दसीको माल सामान र चिजवस्तु कब्जा १३३

९. वन तथा वन्यजन्तु अपराध अनुसन्धानमा प्रतिरक्षा कानून व्यवसायीको भूमिका १४५

१०. अपराध अभियोजन १४७

११. मुद्दाको सुनुवाइ, निर्णय एवं फैसला १५३

१२. सरकारी वकिलको भूमिका १५५

१३. न्याय सम्पादन १५५

१४. वन तथा वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी आवश्यक कानूनी दस्तावेजका नमूनाहरू १५६

अनुसूचीहरू !^&–!(@

१. वन्यजन्तुको शिकार, मुलुकभित्र ओसारपसार गर्न तथा वनस्पतिहरूको व्यापार सम्बन्धी पाइने छुट पूर्जी, निकासी छुट सम्बन्धीका नमूनाहरू १६७

२. नेपालका संरक्षित वन्यजन्तुहरूको फोटो १७९

३. नेपालका केही संरक्षित वनस्पतिहरूको फोटो १८५

४. शब्दार्थ १८८

एकाइ एक : जैविक विविधता

!= kl/ro

मानव लगायत सम्पूर्ण जीवको अस्तित्व प्राकृतिक वातावरणमा निर्भर हुन्छ । वातावरण भन्नाले हामी र हाम्रो परिवेशमा रहेका जल, स्थल, वायु, आकास र प्रकाशको समष्टिगत रुपलाई बुझ्नुपर्छ । वातावरण स्वच्छ भएमा जीव पनि स्वच्छताका साथ बाँच्न सक्छन् । वातावरण बिग्रेमा त्यसको प्रभाव सम्पूर्ण जीवमा पर्दछ । मानवीय आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने क्रममा हुने वन फँडानी, वन्यजन्तुहरूको चोरी शिकारी, आगलागी, कृषिमा विषादीको प्रयोग, कलकारखानाबाट निस्केका फोहोरको उचित व्यवस्थापन नहुनु, ठूलाठूला निर्माण र उत्खनन्का कार्य र प्राकृतिक प्रकोप, बाढी, पहिरो, भूकम्प, ज्वालामुखी, सुनामी, आदि कारणले पनि हाल वातावरणमा नकारात्मक असर परिरहेको छ । जसबाट मानवलगायत सम्पूर्ण जीवको स्वास्थ्यसँगै आधारभूत आवश्यकताका वस्तुमा समेत नकारात्मक प्रभाव पर्न गई वातावरणीय सन्तुलन बिग्रन सक्छ ।

फोटो: प्रणय विक्रम थापा

प्राकृतिक वातावरणको सन्तुलन कायम गर्दै मानव अस्तित्व दीर्घकालीन रूपमा सुनिश्चित हुनेगरी व्यक्ति, समुदाय, संस्था वा सरकारद्वारा गरिने प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण तथा व्यवस्थापन नै वातावरण संरक्षण हो । बढ्दो जनसंख्या, प्राकृतिक स्रोतको अधिक दोहन र प्रविधिको विकाससँगै भौतिक वातावरणको अवस्था बिग्रँदो छ र कतिपय ठाउँमा पुरै ह्रास भएर गएको छ । यस्ता समस्याको पहिचान गरी संसारभरी नै वातावरणीय सन्तुलन बिग्रन नदिन बिभिन्न क्रियाकलापहरू संचालन हुँदै आइरहेका छन् । सन् १९७२ स्टकहोम (Stockholm) सम्मेलन सम्पन्न भएदेखि संसारभरि नै वातावरणीय मुद्दाको बारेमा जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सक्रिय रूपमा संचालन हुँदै आइरहेका छन् ।

व्यवस्थित ढंगले प्राकृतिक स्रोत जस्तैः जल, जमीन, वन, उर्जा, खनिज, आदिको दिगो सदुपयोग गर्दै वातावरण बचाउन र नकारात्मक असर पर्न नदिन गरिने क्रियाकलाप नै वातावरण व्यवस्थापन हो । वातावरण व्यवस्थापनबाट मानव तथा वातावरणमा भएका अन्य सम्पूर्ण सजीव एवं निर्जीव वस्तुलाई फाइदा पुग्छ । वातावरणीय व्यवस्थापनबाट देशको आर्थिक, सामाजिक एवं साँस्कृतिक विकासमा समेत टेवा पुग्दछ ।

प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधता पृथ्वी र मानव जीवनका लागि अपरिहार्य आधार हुन् । यिनीहरू बिना पृथ्वी र मानव जीवनको परिकल्पना समेत गर्न सकिँदैन । जीविकोपार्जनका लागि मानिसहरू प्राकृतिक स्रोत र जैविक विविधतामा आश्रित रहेका हुन्छन् । वन्यजन्तु तथा वनस्पति प्राकृतिक स्रोतका महत्वपूर्ण तत्व हुन् । नेपालमा पनि वन्यजन्तु, वनस्पति तथा सम्पूर्ण जैविक विविधताको सरंक्षण र संवर्द्धनका लागि विभिन्न किसिमका कार्यक्रमहरू संचालन भइरहेका छन् ।

@= hl}js ljljwtfsf]kl/ro

पृथ्वीको उत्पति भएदेखि अहिलेसम्म चार अर्ब वर्षसम्मको विकासक्रमले बनेका भिन्न भिन्न प्रकारका जीव प्रजातिहरू नै अहिलेको जैविक विविधता हो । जैविक विविधताले पृथ्वीमा भएका जीवको फरकपनालाई बुझाउँछ ।

विश्वमा अहिलेसम्म दस हजार प्रजातिका चराहरू, दुई लाख प्रजातिका फूलफुल्ने बिरुवा र करीव दस लाख किरा फट्याङ्ग्राका प्रजातिहरूको पहिचान भइसकेको छ । अहिलेसम्म पन्ध्र लाख भन्दा बढीका प्रजातिहरूको पहिचान भैसकेको छ र थप प्रजातिहरूको पहिचान निरन्तर भइरहेको छ । यसरी पहिचान भैसकेका प्रजातिहरू धेरै भएता पनि यो संख्या पृथ्वीमा भएका प्रजातिको अनुपातमा निकै थोरै मात्र रहेको छ । पृथ्वीमा तीस लाख देखि पचास लाखसम्म विभिन्न प्रजातिहरू रहेको अनुमान गरिन्छ ।

hl}js ljljwtf dxf;lGw **(Convention on Biological Diversity-CBD)**

सन् १९९२ को जुन ५ तारिखमा ब्राजिलको रियो द जनेरियो (Rio De Janeiro) मा सम्पन्न पृथ्वी सम्मेलन (Earth Summit) ले पारित गरेको जैविक विविधता महासन्धिमा पक्ष राष्ट्रको रुपमा सहमत जनाउने पहिलो १५० राष्ट्र मध्येको देश नेपाल पनि हो । उक्त महासन्धिले परिलक्षित गरेका तीन मुख्य बुँदाहरूमध्ये पहिलो विषयवस्तु जैविक विविधताको संरक्षण हो । दोस्रो बुँदा जैविक विविधताको दिगो उपयोग र उपभोगसँग सम्बन्धित रहेको छ । तेस्रो बुँदामा जैविक विविधताको संरक्षण एवं आनुवांशिक स्रोत साधनको उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभको न्यायोचित लाभांसको बाँडफाँडलाई सुनिश्चितततासँग सम्बन्धित रहेको छ । यस महासन्धिको प्रावधानले जैविक विविधतालाई तीन तहमा परिभाषित गर्दछ । पहिलो तहमा आनुवांशिक विविधता (Genetic Diversity) लाई औंल्याउँदछ । प्रत्येक प्रजातिको आ-आफ्नै आनुवांशिक संरचना हुन्छ । त्यस संरचना भित्रपनि विविधता हुन्छ । जस्तैः संसारका सबै मानिस एकै प्रजातिको (Homo sapiens) जीव हो, तरपनि कोहि कालो, कोहि गोरो, कोहि गहुँगोरो आदि विविधता देखिन्छ । हामीले भात खाने धान सबै एकै प्रजातिको वनस्पति (Oryza sativa) भएतापनि नेपालभित्रै पाईने लगभग २००० विभिन्न थरीका धान जस्तैः मार्सी, जुम्लीमार्सी, बासमती, मनसुली, नौली, थापाचिनीयाँ, पोखरेली, जेठीबुढा, आदि प्रचलनमा छन् । आनुवांशिक विविधताले गर्दा तिनीहरू फरक फरक गुणका हुन्छन् । दोस्रो तहमा प्रजाति विविधता (Species Diversity) पर्दछ । उदाहरणको लागि विश्वभर अन्दाजी दश हजार विभिन्न प्रजातिका चराहरू भेटिएका छन् । त्यस प्रजातिय विविधता भित्र नेपालमा ८८६ प्रजातिका

चराहरू भेटिएका छन् । त्यो भनेको विश्वको पंक्षी विविधताको ९.५ प्रतिशत प्रजातिका चराहरू नेपालभित्र पाईन्छ ।

जैविक विविधताको परिभाषाभित्र पर्ने अर्को विविधतालाई पारिस्थिकीय विविधता (Ecosystem Diversity) भनिन्छ । पारिस्थिकीय प्रणाली (Ecosystem) भन्नाले कुनैपनि स्थान विशेष भित्र मौजुदा जीव, वनस्पति तथा जीवाणुहरू त्यहाँका निर्जीव तत्वहरू जस्तैः जल, जमीन, वायु, प्रकाश (सूर्य) तथा खाद्य खनीज वा रसायनिक पदार्थहरूसँग मिलेर स्थापना गरिएको प्रणालीलाई सम्झनु पर्दछ । यस्ता प्रणालीहरू एक बिन्दु देखि व्रम्हाण्डसम्म एउटा भित्र अर्को हुँदै विस्तारित हुन्छ । जस्तैः कुनै वनभित्र हामीले एउटा ढुंगालाई पल्टाएर हेर्‍यौं भने विभिन्न किराफट्याङ्ग्रा, गड्यौला, कमिला आदिले त्यस स्थानमा आफ्नो बासस्थान बनाएर बसेको पाउछौं । ढुंगामुनिको माटोमा स्थापित त्यस पारिस्थिकीय प्रणाली र त्यहि ढुंगामाथी स्थापित अर्को पारिस्थिकीय प्रणाली भन्दा धेरै फरक हुन्छ । त्यसमा झ्याउ, लेउ, किराफट्याङ्ग्रा आदिले बास जमाएका हुन्छन् । एवं प्रकारले जुन वनभित्र हामी छौं त्यो स्वयंमा पनि अर्को पारिस्थिकीय प्रणाली हो । त्यहाँ रुखबिरुवा, लहरा, पहरा, वन्यजन्तु तथा पशुपंक्षीको बास हुन्छ र एउटा प्रणाली निर्माण भएको हुन्छ ।

यसैगरी पृथ्वीभरीका वृहद पारिस्थिकीय प्रणालीको चर्चा गर्दा सामुद्रिक (Marine) पारिस्थिकीय प्रणाली, अन्य जलीय (Aquatic) पारिस्थिकीय प्रणाली, जस्तैः ताल, तलैया, नदी, सिमसार आदि, भू-पारिस्थिकीय (Terristrial) प्रणाली भित्र पर्वतीय (Mountain) पारिस्थिकीय प्रणाली, मरुभूमी (Desert) पारिस्थिकीय प्रणाली, वन (Forest) पारिस्थिकीय प्रणाली, घाँसे मैदान (Grassland) पारिस्थिकीय प्रणाली साथै हिमाच्छादित (Snowland) पारिस्थिकीय प्रणालीको पहिचान गर्न सकिन्छ । पारिस्थिकीय विविधता सबैभन्दा माथिल्लो तहको विविधता हो भने प्रत्येक परिस्थिकीय प्रणालीमा प्रजाति र आनुवांशिक विविधताको प्रचुरता पाइन्छ ।

h}lj s ljljwtfsf]dxTj

मानव तथा सन्तुलित पारिस्थिकीय प्रणालीको लागि जैविक विविधता महत्वपूर्ण रहेको छ । यसका केही महत्वहरू यस प्रकार रहेका छन्:

- जैविक विविधताले हामीलाई स्वस्थ र आनन्ददायी जीवन प्रदान गर्दछ । यसले हामीलाई खाद्यान्न तथा आवश्यक वस्तुहरू प्रदान गर्नुका साथै आयआर्जनमा पनि सहयोग पुर्‍याउँछ ।
- जीव विज्ञान र आनुवांशिक अध्ययनबाट रोग निदान गर्ने औषधिको आविष्कारले गर्दा स्वास्थ्यमा सुधार तथा औसत आयूमा वृद्धि भएको छ । साथै अध्ययन र अनुसन्धानबाट नयाँ आविष्कार गर्न मद्दत मिल्छ ।
- जैविक विविधता पर्यावरणीय सेवा (Ecosystem Services) को एक प्रमुख अङ्ग हो, जसले पृथ्वीमा जीवलाई बाँच्ने आधार प्रदान गर्दछ । यसमा पानी शुद्धीकरण, रसायनिक पदार्थ शोषण, अक्सिजन उत्पादन जस्ता विभिन्न सेवाहरू प्राप्त हुन्छ ।
- जैविक विविधताले प्राकृतिक सन्तुलन कायम राख्न सहयोग पुर्‍याउँछ । जस्तैः बाढी, पहिरो नियन्त्रण, आदि ।
- आनुवांशिक विविधताले प्रजातिलाई कुनै वातावरणमा रोगसँग लड्ने क्षमताको विकास गरेको हुन्छ र वातावरण परिवर्तन भएको खण्डमा त्यहाँ बाँच्न सहयोग पुर्‍याउँछ ।

जैविक विविधता स्थानीय बासिन्दाको जीवनयापन र आर्थिक समृद्धिसँग जोडिएको हुन्छ । जसमा कृषि उत्पादन, खाद्य सुरक्षा, निर्माण सामाग्री, स्वास्थ्य र पोषण, स्थानीय ज्ञान र सिप, संस्कृति, जलवायू, जलस्रोत र प्राकृतिक सौन्दर्य, आदि पर्दछन् । कृषिमा भएको विविधताले कृषिको दिगो विकास, खाद्य सुरक्षा र गरिबी निवारणको लागि मेरुदण्डको रूपमा आधार प्रदान गर्ने भएको हुनाले त्यसमा आश्रित समुदायको तत्कालिन र दीर्घकालिन आवश्यकता पूरा गर्दछ । ग्रामीण भूभागमा बसोबास गर्ने लाखौं बासिन्दा प्रत्यक्ष रूपमा वन पैदावारमा निर्भर रहेका हुन्छन् । एक अध्ययन अनुसार नेपालमा करीव १५०० प्रजातिका जडिबुटीलाई औषधिको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । चिराइतो, जटामसी, यार्सागुम्वु जस्ता उपयोगी जडिबुटीको संकलन र व्यापारबाट स्थानीय समुदायले रोजगारी र आयआर्जनको अवसर प्राप्त गरेका छन् । त्यस्तै समुदायमा आधारित वन तथा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन कार्यक्रमले गर्दा धेरै परिवारहरूले वनमा आधारित विविधताबाट फाइदा लिन सकेका छन् । सिमसारमा पाइने जैविक विविधताले स्थानीय समुदायलाई थुप्रै प्रकारका वस्तु तथा आय आर्जनको अवसरहरू प्रदान गरिरहेको हुन्छ ।

#= g]kfn s f]hl}j s ljljwtf

१,४७,५१६ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल ओगटेको नेपालको अद्वितीय भौगोलिक अवस्था, उत्तर दक्षिणको छोटो दुरीमा (करीव २०० कि.मी.) भएको भू-स्वरुपको उचाइमा परिवर्तन (झापाको केचना ६० मीटरदेखि संसारकै उच्च चुचुरो सगरमाथाको ८८४८ मीटर सम्मको) र अन्य प्राकृतिक, भौगोलिक र जलवायू सम्बन्धी भिन्नताले जैविक विविधतामा प्रभाव पारेको छ । यस्ता स्थानीय कारणका अलावा नेपाल दुई बृहद जैविक-भौगोलिक (Biogeographic) क्षेत्र, इन्डो-मलायन (Indo-Malayan) दक्षिण तिर र पालियोआर्कटिक (Palearctic) उत्तर तिरबाट जोडिएको संगम स्थलमा पर्ने भएकोले यहाँको जैविक विविधता विषेश समृद्ध रहेको छ ।

cfg'jflz s ljljwtf

नेपालका वनजङ्गलमा रहेको आनुवांशिक विविधताको जानकारी थोरैमात्र रहेको छ । वन तथा भू-संरक्षण विभागले ३८ प्रजातिका सामाजिक र आर्थिक रूपले महत्वपूर्ण आनुवांशिक सम्पदाका बिउलाई सुरक्षित राखेको छ । यी मध्ये सिसौ, सल्लो र सालको आनुवांशिक विविधता धेरै भएको अध्ययनले देखाएको छ । सिमसार आनुवांशिक विविधताको महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा रहेको पाइन्छ । जस्तैः कपिलवस्तुको अजिंगारा दलदलमा जङ्गली धानका तीन प्रजाति पाइन्छन् जुन तराईमा खेती गरिने विभिन्न धानका प्रजातिसँग सम्बन्धित रहेका छन् । कृषि बालीका प्रजातिमध्ये धान, फापर, भटमास, कागुनो, अमिलो प्रजाति र आँपको प्राजातिमा धेरै विविधता रहेको पाइन्छ ।

k|hflt ljljwtf

विश्वको ०.१ प्रतिशत भूभाग ओगटेको नेपाल प्रजाति विविधतामा धनी छ । विश्वमा पाइने वनस्पतिहरू मध्ये करीव ३.२ प्रतिशत र जीवजन्तुहरू मध्ये करीव १.१ प्रतिशत पाइने भएकाले नेपाललाई विश्वकै जीवन्त जैविक विविधताको संग्रहालय (Living Museum of biodiversity) भनिन्छ । सानो क्षेत्रफल भएतापनि यहाँको उष्ण (Tropical) तथा उपोष्ण (Sub-tropical) जलवायूमा पाइने वनस्पति जस्तैः साल, सिसौ आदि ।

जीवजन्तुहरू जस्तैः बाघ, गैंडा, हात्ती आदि देखि उच्च हिमाली (Alpine) जलवायुमा पाइने वनस्पतिहरू जस्तैः पाँचऔंले, यार्सागुम्बु आदि र जीवजन्तुहरू जस्तैः हिउँ चितुवा, कस्तुरी मृग, हाब्रे, आदि पाइन्छन् ।

तालिका १: नेपालको प्रजाति विविधताको अवस्था

समूह	पहिचान भएका प्रजाति	पहिचान भएका प्रजातिको प्रतिशत	स्रोत
वनस्पति			
एन्जिओस्पर्म (Angiosperms)	६,९७३	३.२	UNEP-WCMC (2004)
जिम्नोस्पर्म (Gymnosperms)	२६	५.१	Bista (2006)
टेरिडोफाइट (Pteridophytes)	५३४	५.१	DPR (2000)
ब्रायोफाइट (Bryophytes)	११५०	८.२	Pradhan and Joshi (2009)
लाइकेन्स् (Lichens)	४६५	२.३	Sharma (1995)
फन्गाई (Fungai)	१८२२	२.६	Adhikari (2000)
अल्गी (Algae)	१००१	२.५	Prasad (2013)
जम्मा वनस्पति	**११९७१**	**३.२**	
जीवजन्तु			
स्तनधारी (Mammals)	२०८	५.२	Baral and Shah (2008); Jnawali et al. (2011)
चरा चुरुङ्गी (Birds)	८८६	९.५	DNPWC/BCN 2018
सरिसृप (Reptiles)	१२३	१.९	Schleich and Kastle (2002)
उभयचर (Amphibians)	११७	२.५	ICIMOD and MOEST (2007)
माछा (Pisces)	२३०	१.९	Rajbanshi (2013)
मोलस्क (Mollusks)	१९२	N/A	Budha (2012)
मोथ (Moths)	३९५८	३.६	Haruta (2006)
पुतली (Butterflies)	६५१	३.७	ICIMOD and MOEST (2007)
माकुरा (Spiders)	१७५	०.४	
रोटिफर (Rotifers)	६१	N/A	Surana *et al.* (2005)
क्रस्टेसियन (Crusteceans)	५९	N/A	Tiwari and Chhetry (2009)
प्लाटिहेल्मीन्थीस (Platyhelminthes)	१६८	१.४	Gupta (1997)
अन्य (Other)	५०५२	०.७	Thapa (1997)
जम्मा जीवजन्तु	**११,८६१**	**१.१**	

नेपालमा २८४ रैथाने (Endemic) प्रजातिका फूलफुल्ने बिरुवाहरू रहेका छन् जसमा १४ प्रजाति रुख र बाँस समुदायका रहेका छन् । त्यस्तै १६० प्रजातिका रैथाने जीवजन्तु रहेका छन् जसमा स्तनधारी हिमालयन फिल्ड माउस, चरा समूहबाट काँडे भ्याकुर तथा सरिसृप र उभयचर समूहबाट १४ प्रजातिका जीवजन्तुहरू रहेका छन् । रैथाने प्रजातिको उपस्थिति तराईको समथर क्षेत्रबाट बढी उचाइ भएको हिमाली क्षेत्रमा क्रमशः बढ्दै गएको देखिन्छ ।

kfl/l:yslo ljljwtf

नेपालको पारिस्थिकीय प्रणाली तराई र चुरे फेदिको घाँसे मैदान, दलदले भूभाग र उष्णीय तथा उपोष्णीय चौडा पाते जङ्गलदेखि समशीतोष्ण, शीतोष्ण चौडा पाते र कोणधारी जङ्गल भएको मध्यपहाडी भेग, मिश्रित र कोणधारी जङ्गल भएको उच्च पहाडी भेग र रुख हुने क्षेत्र (वृक्षरेखा) भन्दा माथि हिमाली क्षेत्रका स-साना घाँसे मैदान पर्छन् । नेपालमा ११८ प्रकारका विभिन्न पारिस्थिकीय प्रणालीको पहिचान भएको छ । जसमध्ये ११२ जङ्गल, ४ खेतीपाती, १ जलीय, १ हिमनदी/हिउँ/चट्टानी क्षेत्र रहेका छन् । नेपालमा ३५ प्रकारका वन र ७५ वर्गका वनस्पति (Vegetation types) पाइन्छन् ।

तालिका २: भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा पारिस्थिकीय प्रणालीको वितरण

भौगोलिक क्षेत्र	पारिस्थिकीय प्रणाली		
	संख्या	प्रतिशत	प्रकार
उच्च हिमाली र उच्च पहाडी भेग	३८	३२.२	३७ जङ्गल र १ हिमनदी/हिउँ/चट्टानी क्षेत्र
मध्यपहाडी भेग	५३	४४.९	५२ जङ्गल, र १ खेतीयोग्य भूभाग(पोखरा)
चुरे	१४	११.९	१३ जङ्गल, र १ खेतीयोग्य भूभाग(दुन)
तराई	१२	१०.२	१० जङ्गल, र दुइटा खेतीयोग्य भूभाग
अन्य	१	०.८	सबैतिरका जलक्षेत्र
जम्मा	**११८**	**१००**	

स्रोतः जैविक विविधता प्रोफाइल परियोजना १९९५

$= gk]fndf ;+/If0fsf] Oltxf;

फोटोः दिपक कोइराला

नेपालमा संरक्षणको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि केलाउँदा शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्जमा भएको शिलालेख अनुसार नागार्जुन क्षेत्रको वन तथा पर्यावरण सुरक्षाको लागि तत्कालिन राजा सुरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवको पालामा सन् १८६९ बाट विश्वकै अग्रणी राष्ट्रको रुपमा संरक्षणको प्रयास थालनी भएको पाईन्छ। जुन अमेरिकाको एल्लो स्टोन नेशनल पार्क (Yellow Stone National Park) सन् १८७२ को स्थापना भए भन्दा ३ वर्ष अगाडी स्थापना भएको पाईन्छ ।

नेपालमा आधुनिक संरक्षणको सोच तथा अभ्यास सन् १९६० को दशकबाट नै सुरु भएको देखिन्छ। सन् १९६० पछि पहिलो गैंडा संरक्षण युनिट स्थापना गरियो । जसवाट घट्दै गएको गैंडा संरक्षणको लागि पहिलो अध्याय सुरु भयो । सन् १९६१ मा चितवन स्थित टिकौलीको दक्षिण भागमा अवस्थित बरण्डाभार क्षेत्रको वन देखि राप्ती नदीको उत्तरी क्षेत्रलाई समेटेर गैंडा संरक्षणको लागि महेन्द्र मृगकुञ्जको स्थापना गरिएको थियो । त्यसैगरी सन् १९६७ मा हालको बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको पश्चिमी भागलाई शाही शिकार आरक्ष (Royal Hunting Reserve) को रुपमा स्थापना गरियो । त्यसैगरी चितवनको जङ्गलमा पाइने गैंडाको संरक्षणका लागि गैंडा गस्तिको नामबाट केही सशस्त्र कर्मचारी सहित शुरु भएको अभियानमा क्रमशः परिमार्जन हुँदै आएको छ ।

नेपालमा वैज्ञानिक संरक्षणको सुरुवात सन् १९७० को दशकको सुरुमा चितवनमा सुरु भएको बाघ तथा गैंडा संरक्षण कार्यक्रमलाई लिन सकिन्छ । त्यसै दशकमा तर्जुमा भएको राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ ले पहिलो पटक नेपालका २७ स्तनधारी, ९ चरा र ३ घस्रने प्रजातिहरूलाई कानूनी संरक्षण प्रदान गरेको थियो । यो ऐन नै नेपालको वन्यजन्तु संरक्षण तथा महत्वको लागि बनेको पहिलो ऐन हो ।

त्यसपछि नेपालको विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा रहेका पारिस्थिकीय प्रणालीहरूको संरक्षण र महत्वपूर्ण र दुर्लभ वन, वनस्पति तथा वन्यजन्तुको संरक्षणका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षहरूको स्थापना भयो । चितवनमा राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापनाबाट सुरु भएको उक्त कार्य सन् ७० को दशकमा मात्रै नेपालमा ६ राष्ट्रिय निकुञ्ज र ४ वन्यजन्तु आरक्ष क्षेत्रहरू स्थापना भई संरक्षणका कार्यक्रमहरू अगाडि बढेको थियो । जैविक विविधता संरक्षणमा नेपाली सेनाको भूमिकालाई सन् १९७५ सालबाट समावेश गरिएको हो । गैंडा, बाघ, हात्ती, हिउँ चितुवा, कस्तुरी मृग, गौरीगाई, कृष्णसार, बाह्रसिङ्गा, घडियाल गोही लगायतका दुर्लभ र महत्वपूर्ण वन्यजन्तुको संरक्षण गरी नेपालको विभिन्न पारस्थिकीय प्रणालीको प्रतिनिधित्व हुने गरी संरक्षित क्षेत्रको विस्तार र स्थापना गरी जैविक विविधता संरक्षणको कार्यलाई राज्यले प्राथमिकतामा राखेको छ ।

अहिले नेपालमा १२ राष्ट्रिय निकुञ्ज, १ वन्यजन्तु आरक्ष, १ शिकार आरक्ष र ६ संरक्षण क्षेत्र गरी २० वटा संरक्षित क्षेत्र स्थापनाकेका छन् । मध्यवर्ती क्षेत्र समेत जोड्दा यसले मुलुकको २३.३९ प्रतिशत भू-भाग संरक्षित रहेको छ । समुदायको सहभागिता बिना संरक्षणका कार्य पनि सफल हुन सक्दैनन् भन्ने मान्यता सन् १९८० को दशकबाट सुरु भयो । सन् १९८५ देखि अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजनाले डब्लुडब्लुएफ नेपाल (WWF) को समेत सहयोगमा समुदायमा आधारित संरक्षणका कार्यक्रमहरू राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष (NTNC) ले सुरुवात गरेको थियो । पछि बीस बर्षे वन विकास गुरु योजना (सन् १९८९) ले यस किसिमको संरक्षण क्षेत्रलाई नीतिगत व्यवस्था गऱ्यो । सन् १९९३ मा लागु भएको वन ऐनले सामुदायिक वनको अवधारणालाई पूर्ण कानूनी मान्यता दिएर सामुदायिक वन र यसको उपभोक्ता समूहलाई अधिकार सम्पन्न बनाई वनको स्वामित्व समुदायलाई हस्तान्तरण गऱ्यो । अहिले नेपालमा सामुदायिक, साझेदारी तथा कबुलियत गरी १९ लाख ९८ हजार हेक्टर अर्थात् नेपालको कूल वनमध्ये ३० प्रतिशतभन्दा धेरै वन क्षेत्र समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन पद्धति अनुसार व्यवस्थापन गरिँदै आएको छ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को चौथो संशोधनले मध्यवर्ती क्षेत्रका रूपमा समुदायको प्रवेश गरायो । सन् १९९५ मा बनेको नियमावलीले राजस्वको ३० देखि ५० प्रतिशतसम्म मध्यवर्ती क्षेत्रका समूहमा पुग्ने कानूनी व्यवस्था गर्यो । अहिले २० वटा संरक्षित क्षेत्रहरूमध्ये १३ वटामा मध्यवर्ती क्षेत्र घोषणा भई समुदायमा आधारित संरक्षण र विकासका कार्यक्रमहरू संचालन हुँदै आएका छन् ।

त्यस्तै समुदायको संलग्नतामा संरक्षणको अर्को महत्वपूर्ण कदम सन् १९९७ (वि.सं. २०५४) मा स्थापना भएको कंचनजङ्घा संरक्षण क्षेत्र वि.सं. २०६३ मा स्थानीय व्यवस्थापन समितिलाई हस्तान्तरण भएको थियो । सम्भवत यो कार्य दक्षिण एसियाको नै पहिलो हो । यसको सफलताले संरक्षणका कार्य स्थानीय समुदायबाट दिगो रूपमा सम्भव छ भन्ने पनि प्रमाणित भएको छ ।

नेपालको संरक्षण क्षेत्रमा भू-परिधि संरक्षण अर्को महत्वपूर्ण उपलब्धिको रुपमा मानिन्छ । भू-परिधि स्तरको संरक्षणले ल्याएको संरक्षण सोचले नेपालमा विभिन्न भू-परिधि समेट्ने संरक्षण कार्यक्रमहरू घोषणा भएका छन् ।

जस अनुरुप हालसम्म तराई भू-परिधि (TAL), पवित्र हिमाली भू-परिधि (SHL), चितवन अन्नपूर्ण भू-परिधि (CHAL) र कैलाश पवित्र भू-परिधि (KSL) कार्यत्रक्रमहरू संचालित हुँदै आएका छन् ।

नेपालको बागमती नदी देखि पश्चिममा भारतको यमुना नदीसम्म तराई भू-परिधि कार्यक्रम संचालित छ । यो क्षेत्रमा एशियाकै ठूला स्तनधारी जनावरको सबैभन्दा ठूलो समूह भेटिन्छ । यस भू-परिधिले संरक्षित क्षेत्रको सञ्जाल, वन, कृषि जग्गा, आवादी क्षेत्र र सिमसार क्षेत्रहरू नेपाल-भारत अन्तर्राष्ट्रिय सिमाना सहितको करिब ४९,००० वर्ग कि. मि. क्षेत्रफल ओगटेको छ । नेपाल सरकारले सन् २००१ मा "जैविक विविधताको संरक्षण, पर्यावरणीय निष्ठाको रक्षा र स्थानीय समुदायको दीगो जीविकोपार्जन कायम रहेको विश्वव्यापी अनुपम भू-परिधि" को संरक्षणको दूरदृष्टिकासाथ तराई भू-परिधि कार्यक्रमलाई अनुमोदन गरेको छ । तराई भू-परिधि कार्यक्रम नेपालको तराईका १४ जिल्लामा फैलिएको २३,१९९ वर्ग कि. मी. करीव ६७ लाख बहुजातीय र बहुसाँस्कृतिक जनताको महत्वपूर्ण बासस्थान हो ।

त्यसैगरी नेपाल, भारत, भुटान र चीन सरकारले हिमाली सीमापार भू-परिधिस्तरीय-संरक्षणको आवश्यकताको महसुस गरेर ३०,०२१ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल ओगट्ने पवित्र हिमालय भू-परिधि (SHL) कार्यक्रम संचालन गरेको छ । पवित्र हिमालय भू-परिधिमा नेपालका आंशिक र पूर्णरूपमा २६ जिल्लाहरू र ७ वटा संरक्षित क्षेत्र समावेश छन् । यस पवित्र हिमालय भू-परिधि कार्यक्रम पूर्वमा कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्रदेखि पश्चिममा लामटाङ राष्ट्रिय निकुञ्ज सम्म फैलिएको छ ।

फोटोः राजेश्वर रिजाल

यस्तैगरी नेपाल सरकारले इसिमोड (ICIMOD) र संरक्षणका साझेदार संस्थाहरूसँग मिलेर कैलाश पवित्र भू-परिधि (KSL), कञ्चनजङ्घा भू-परिधि (KL) र चितवन अन्नपूर्ण भू-परिधि (CHAL) कार्यन्वयनमा ल्याएको छ । वन तथा वातावरण मन्त्रालयले भू-परिधि संरक्षण पहललाई रणनीतिक दिशा प्रदान गर्न, समवन्य र अनुगमन गर्न भू-परिधि सहयोग ईकाई (Landscape Support Unit) को स्थापना गरेको छ । भू-परिधि संरक्षणद्वारा स्थानीय तहमा समन्वय र सहयोग तथा चीन र भारतसँग अन्तरसम्बन्ध र सीमापार सहयोग प्राप्त गर्न सम्भव भएको छ। जैविक विविधताको संरक्षण तथा चोरी शिकार र अवैध वन्यजन्तुको व्यापार नियन्त्रणको निम्ति चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज, शुक्लाफाँटा वन्यजन्तु आरक्ष, कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्र र लामटाङ राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थानीयस्तरको सीमापार सहयोग बैठकहरू र केन्द्रीयस्तरको बैठकहरू नियमित रूपमा हुँदै आएको छ। कैलाश पवित्र भू-परिधिमध्ये भारतको उपोष्ण क्षेत्र र उत्तरी पश्चिम नेपाल (Gangetic Basin) को उत्तरी किनारमा भएर मध्य हिमालयको शिखर हुदै तिब्बती समस्थलीसम्म फैलिएको विविध भू-धरातल रहेको एक अन्तर्राष्ट्रिय भू-परिधि हो। यस भू-परिधि ले ३१,१७५ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल ओगटेको छ । यस भू-परिधि क्षेत्रमा चीनको स्वशासित तिब्बतको पुलान ईलाका, भारतको पिथोरागढ जिल्ला र बागेश्वर जिल्लाको केही भाग र उत्तरी पश्चिम नेपालको हुम्ला, बझाङ्ग, दार्चुला र बैतडी जिल्लाहरू पर्दछन्। यस क्षेत्रमा १० लाख भन्दा बढी मानिस बसोबास गर्दै आएका छन्।

संगठित रुपमा हुने वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको चोरी निकासी तथा अवैध व्यापारलाई नियन्त्रण गर्ने कार्य चुनौतिपूर्ण हुँदै गएको अवस्थालाई मनन् गरी नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद) को २०६७ जेष्ठ २ को निर्णयानुसार सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय बाघ संरक्षण समिति (National Tiger Conservation Committee-NTCC), नेपाल गठन भएको छ। त्यसैगरी नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद) को २०६७ मंसिर ५ को निर्णयानुसार विधिवत रुपमा केन्द्रदेखि जिल्लास्तरसम्म संयुक्त र प्रभावकारी रुपमा काम गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रीको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण समन्वय समिति (National Wildlife Crime Control Coordination Committee-NWCCCC), केन्द्रीय र जिल्लास्तरमा वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाई (Wildlife Crime Control Bureau – WCCB) गठन गर्ने व्यवस्था गरे बमोजिम हालसम्म २८ वटा जिल्ला समेटेर २६ वटा जिल्लास्तरीय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाई गठन भई कार्य भइरहेको छ।

;+If0fsf pknlJwx¿

नेपालमा कुनै एक प्रजाति संरक्षणबाट सुरु भएको संरक्षण इतिहास हाल आएर व्यापक हुँदै भू-परिधि तहको संरक्षण सम्म पुगेको छ । सिमित व्यक्तिद्वारा हतियार सहित गस्तीबाट सुरु भएको संरक्षण कार्य अहिले बहुसरोकारवालाहरूको समन्वय तथा स्थानीय समुदायको समेत सहभागितामा संरक्षणका कार्यहरू संचालन हुँदै आएका छन् । यसरी संरक्षण क्षेत्रमा सकरात्मक परिवर्तन भएसँगै हामीले संरक्षणको क्षेत्रमा विभिन्न उपलब्धिहरू हासिल गर्दै आएका छौं। उदाहरणका लागि वन क्षेत्र तथा संरक्षण क्षेत्रहरूमा भएको बृद्धि, एक सिंगे गैंडाको संख्यामा भएको बृद्धि (सन् २०११ मा ५३५ बाट बढेर सन् २०१५ मा ६४५ बटा) र बाघको संख्यामा भएको बृद्धि (सन् २०१३ मा १९८ बाट बढेर सन् २०१८ मा २३५ बटा) । यसका साथै अन्य वन्यजन्तुहरूको पनि संख्यामा बृद्धि भएसँगै स्थानीय समुदायमा भएको मानव र वन्यजन्तुबीचको द्वन्द्वमा समेत बृद्धि भएको पाईन्छ । गैंडाको सन्दर्भमा नेपालले सन् २०११ देखि शून्य चोरी शिकार वर्ष मनाईरहेको छ । जसलाई नेपालको संरक्षण कार्यमा एक महत्वपूर्ण उपलब्धिको रुपमा लिन सकिन्छ ।

शून्य चोरी शिकार वर्ष सफल हुनका लागि संरक्षणका सरोकारवाला निकायहरूले निम्न ६ खम्बाहरू (Six Pillars of Zero Poaching) मा केन्द्रीत भई कार्य सम्पादन गर्दै आईरहेका छन् ।

- मूल्याङ्कन (Assessment),
- प्रविधि (Technology),
- क्षमता (Capacity),
- समुदाय (Community),
- अभियोजन (Prosecution),
- सहकार्य (Cooperation/Collaboration)

तालिका ३ : वन्यजन्तु संरक्षणको विकासक्रम

मिति	कार्यक्रम
सन् १८४६	जंग वहादुर राणाद्वारा चितवनलाई शिकार आरक्षको रुपमा घोषणा (वि.स. १८८९)
सन् १८६९	हाल शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्जमा अवस्थित ऐन डाँडामा तत्कालिन राजा सुरेन्द्र वीर विक्रम शाहबाट वन तथा पर्यावरण सुरक्षाको लागी शिलालेख स्थापना
सन् १८७२	वन्यजन्तु संरक्षणमा विश्वव्यापी मान्यताको विकास तथा संयुक्त राज्य अमेरिकाद्वारा एल्लोस्टोन राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना
सन् १९६१	चितवनको बरण्डाभार क्षेत्र स्थित राप्ती नदीबाट महाभारत फेदीसम्मको क्षेत्रलाई समेटेर गैंडा संरक्षणको लागि महेन्द्र मृगकुञ्जको स्थापना (१७५ वर्ग कि.मी.)
सन् १९७०	तत्कालिन राजा महेन्द्रद्वारा हालको चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको पूर्वी क्षेत्रको ५०४ वर्ग कि.मी. लाई नेपालको पहिलो राष्ट्रिय निकुञ्जको रुपमा घोषणा
सन् १९७१	वन विभागमा वन्यजन्तु शाखाको स्थापना
सन् १९७२	वन्यजन्तु कार्यालयको स्थापना
सन् १९७२	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ पारित
सन् १९७३	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावलीको अनुमोदन तथा ९३२ वर्ग कि.मी. समेटेर चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना
सन् १९७४	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३० अनुमोदन
सन् १९७६	थप संरक्षित क्षेत्रहरूको स्थापना (३ राष्ट्रिय निकुञ्जः सगरमाथा, लाङटाङ, रारा, ३ वन्यजन्तु आरक्षः कोशीटप्पु, बर्दिया, शुक्लाफाँटा)
सन् १९७९	सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज विश्व सम्पदा सूची (World Heritage Site-WHS) मा सूचीकृत
सन् १९८०	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको स्थापना
सन् १९८४	थप संरक्षित क्षेत्रहरूको स्थापना (२ राष्ट्रिय निकुञ्जः शे-फेक्सुण्डो, खप्तड, १ शिकार आरक्षः ढोरपाटन, १ वन्यजन्तु आरक्षः पर्सा)
सन् १९८४	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज विश्व सम्पदा सूची (WHS) मा सूचीकृत
सन् १९८४	बर्दिया वन्यजन्तु आरक्षलाई राष्ट्रिय निकुञ्जको रुपमा घोषणा

सन् १९८६	अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको स्थापना र समुदायमा आधारित व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषलाई हस्तान्तरण
सन् १९८७	कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष रामसार क्षेत्रमा सूचीकृत
सन् १९९२	मकालु वरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज स्थापना
सन् १९९५	मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापनको सुरुवात (राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को चौथो संसोधनद्वारा)
सन् १९९६	मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५२ अनुमोदन
सन् १९९७	कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्रको स्थापना
सन् २०००	मनास्लु संरक्षण क्षेत्रको स्थापना र समुदायमा आधारित व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषलाई हस्तान्तरण
सन् २००२	शिवपुरी राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना
सन् २००३	थप रामसार क्षेत्रहरू सूचीकृत (बीस हजारी र आसपासका तालहरू, जगदीशपुर जलाशय, घोडाघोडी ताल)
सन् २००६	कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्रको समुदायमा आधारित व्यवस्थापनका लागि स्थानीय समुदायमा हस्तान्तरण
सन् २००७	थप रामसार क्षेत्रहरू सूचीकृत (गोक्यो ताल क्षेत्र, गोसाइकुण्ड ताल क्षेत्र, रारा ताल, शे-फोक्सुण्डो ताल)
सन् २०१०	बाँके राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना, अपिनाप्पा र कृष्णसार संरक्षण क्षेत्रको स्थापना, गौरीशंकरण संरक्षण क्षेत्रको स्थापना, माइपोखरी रामसार क्षेत्रको घोषणा
सन् २०१६	पोखरा उपत्यकामा भएका ताल समूह रामसार क्षेत्रमा सूचीकृत
सन् २०१७	शुक्लाफाँटा वन्यजन्तु आरक्षलाई राष्ट्रिय निकुञ्जको रुपमा घोषणा
सन् २०१८	पर्सा वन्यजन्तु आरक्षलाई राष्ट्रिय निकुञ्जको रुपमा घोषणा

स्रोत: रामचन्द्र कँडेल, रा.नि. तथा व. ज. सं. विभाग

%= g]kfn sf] jg

वन भन्नाले मुलुकभर रहेका पूर्ण वा आंशिकरूपमा रूखहरूले ढाकिएको क्षेत्र, राष्ट्रिय वन, संरक्षित वन, सामुदायिक वन, कबुलियती वन, धार्मिक वन र निजी वन समेतलाई बुझाउँछ । नेपालको कुल भू-भागको ४०.३६ प्रतिशत (५९६२,४३८ हे.) वनले ढाकेको छ । वन आफैंमा जैविक विविधताको अनुपम उदाहरण हो । वनमा धेरै वन्यजन्तु लगायत विभिन्न सुक्ष्म जीवहरु समेत आश्रित हुन्छन् । त्यसैगरी वन पैदावार अन्तर्गत रूख, पात, फल, फूल, मौवा, चिराइतो, कुट्की र सबैप्रकारका जङ्गली जडिबुटी, वनस्पति तथा तिनका विभिन्न भाग वा अङ्गहरू एवं काठ, दाउरा, गोल, खोटो, काठको तेल, बोक्रा, लाहा, पिपला, पिपली आदि पर्दछन् ।

फोटो: डब्लुसिएन

वन ऐन, २०७६ मा स्वामित्वका हिसाबले २ किसिममा वनको वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ– क) राष्ट्रिय वन र ख) निजी वन ।

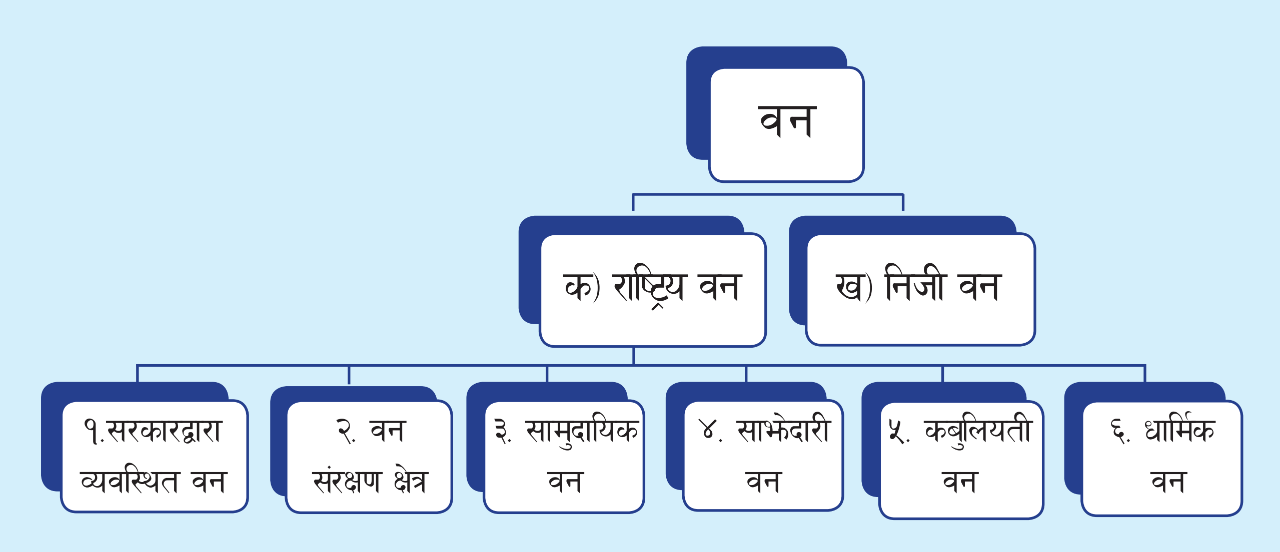

s_ /fli6«o jg

(सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, वन संरक्षण क्षेत्र, समुदायिक वन, साझेदारी वन, धार्मिक वन, कबुलियती वन, प्रदेश भित्रको राष्ट्रिय वन वा अन्तरप्रादेशिक वन)

राष्ट्रिय वनको व्यवस्थापन सरकार आफैंले गर्न सक्छ । साथै, धार्मिक वन, कबुलियती वन, सामुदायिक वन, साझेदारी वनका समूहहरू एवं वन संरक्षण क्षेत्रको परिषद मार्फत व्यवस्थापन गर्न सकिने प्रावधान छ ।

!_ ;/sf/åf/f Jojl:yt jg

नेपाल सरकारबाट स्वीकृत रणनितिक योजनाको अधिनमा रही सरकारद्वारा व्यवस्थापन गर्ने राष्ट्रिय वनलाई सरकारद्वारा व्यवस्थित वन भनिन्छ ।

@_ jg ;+If0f If]q

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणले वातावरणीय, पारिस्थिकीय, वैज्ञानिक वा साँस्कृतिक महत्वको कुनै पनि राष्ट्रिय वनलाई नेपाल सरकारले प्रदेश मन्त्रालयको परामर्शमा वन ऐन, २०७६ बमोजिम वन संरक्षण क्षेत्रको रुपमा घोषणा गर्न सक्दछ । वन संरक्षण क्षेत्रमा जलाधार संरक्षणको हिसावले संवेदनशील देखिएको, संरक्षित क्षेत्र बाहिर रहेका वन, वनस्पति तथा वन्यजन्तुको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्न आवश्यक रहेको र पर्यापर्यटनको विकास गर्न उपयुक्त देखिएको क्षेत्रलाई समेत समावेश गर्न सकिने प्रावधान वन ऐन, २०७६ मा रहेको छ । नेपालमा हालसम्म घोषणा भएका वन संरक्षण क्षेत्र (संरक्षित वन)हरूको सूची तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४ : वन संरक्षण क्षेत्र (संरक्षित वन) हरूको सूची

सि.न	प्रदेश	जिल्ला	संरक्षित वनको नाम	संरक्षित वन घोषणा भएको मिति	संरक्षित वनका क्षत्रफल हेक्टरमा
१	सुदुर पश्चिम	कैलाली	बसन्ता	०६८-११-१५	६९००१.००
२		कैलाली -कंचनपुर	लालझाडी-मोहना	०६८-११-१५	२९६४२.००
३	कर्णाली	सुर्खेत	काँकेबिहार	०५९-०१-३०	१७५.००
४	प्रदेश ५	बर्दिया	खाता	०६८-११-१५	४५०४.००
५		गुल्मी	मदाने	०६७-११-१६	१३७६१.००
६			रेसुङ्गा	०७४-११-२८	१९२८१.३७
७			थाप्ले सत्यवती सालिमेदह	०७४-११-२८	३७८४३.०६
८	गण्डकी	कास्की, पर्वत, स्याङ्गजा	पञ्चासे	०६८-११-१५	५७७६.००
९	बागमती	चितवन	बरण्डाभार	०६८-११-१५	१०४६६.००
१०	प्रदेश २	धनूषा	धनूषाधाम	०६९-१०-०४	३६०.००
				जम्मा	**१९०८०९.४३**

स्रोत: वन तथा भू-संरक्षण विभाग

#_ ;dbflos jg

समुदायको हित एवं भलाइका लागि सामुदायिक सहभागितामा वनको विकास, संरक्षण, उपयोग, व्यवस्थापन तथा वन पैदावारको स्वतन्त्र रुपमा मूल्य निर्धारण गर्न र बिक्री वितरण गर्न पाउने गरी राष्ट्रिय वनको कुनै भाग समुदायलाई हस्तान्तरण गरिएको वनलाई सामुदायिक वन भनिन्छ । सामुदायिक वनको संरक्षण, व्यवस्थापन, तथा दिगो उपयोग जस्ता सम्पुर्ण कार्यकारी अधिकार समुदायमा नै निहित रहेको हुन्छ । नेपालको कुल जनसंख्याको ३५ प्रतिशत जनसंख्या सामुदायिक वनमा आवद्ध रहेका छन् । हालसम्म १९,३६१ वटा सामुदायिक वनहरू दर्ता भई १८,१३,४७८ हेक्टर सरकारी वन स्थानीय समुदायहरूले व्यवस्थापन गर्दै आइरहेका छन् ।

$_ ;femfbf/L jg

वन ऐन, २०७६ अनुसार प्रदेश मन्त्रालयले डिभिजनल वन अधिकृतको सिफारिसमा सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको कुनै भागलाई डिभिजनल वन कार्यालय, स्थानीय तह र वन उपभोक्ताको साझेदारीमा व्यवस्थापन गरिने राष्ट्रिय वनलाई साझेदारी वन भनिन्छ ।

साझेदारी वनका निम्न उद्देश्य रहेका छन् :

- वनको विकास र दिगो व्यवस्थापन गरी अर्थतन्त्रमा टेवा पुऱ्याउन,
- वनका परम्परागत उपभोक्तालाई वन संरक्षणको कार्यमा सहभागी गराई त्यस्ता उपभोक्तालाई वन पैदावार आपूर्तिको व्यवस्था गर्न,
- वनको उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न तथा खाली क्षेत्रको उपयोग गर्न,
- जैविक विविधता तथा जलाधार क्षेत्रको संरक्षण र सम्बर्धन गर्न,
- उपभोक्ताको जिवीकोपार्जनमा सुधार ल्याउन ।

%_ salnotL jg

वन ऐन, २०७६ मा व्यवस्था भए अनुसार वनमा आधारित उद्योगहरूलाई आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थ उत्पादन, वृक्षारोपण गरी वन पैदावरको उत्पादनमा बृद्धि, वनको संरक्षण र विकास हुने गरी पर्यटन व्यवसाय, कृषि वन बाली कार्य, किटपतङ्ग तथा वन्यजन्तुको फार्म संचालन गर्न, गरीवी न्यूनीकरण गर्न तोकिए बमोजिम आय आर्जन हुने कार्यक्रम संचालन गर्न प्रचलित कानून बमोजिम स्थापित कुनै संस्था, वन पैदावारमा आधारित उद्योग वा समुदायलाई हस्तान्तरण गरिएको राष्ट्रिय वनलाई कबुलियती वन भनिन्छ ।

^_ wfld{s jg

वन ऐन, २०७६ अनुसार परापूर्व कालदेखि कुनै धार्मिक स्थल वा त्यसको वरिपरीको वनको विकास, संरक्षण र उपयोगका लागि कुनै धार्मिक निकाय, समूह वा समुदायलाई डिभिजनल वन अधिकृतले हस्तान्तरण गरिएको वनलाई धार्मिक वन भनिन्छ ।

v_ lghL jg

निजी वनको व्यवस्थापन भने जग्गाधनी आफैंले गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । साधारणतया लालपुर्जा वा व्यक्ति वा कुनै संस्थाको नाममा दर्ता भएको जग्गामा भएका वा लगाई हुर्काइएका कुटमिरो, उत्तिस, अम्रिसो, खयर, ओखर, पैंयू लगायतका रूख बोटबिरुवालाई निजी वन वा रूख भन्ने गरिन्छ । कानूनतः वन ऐन, २०७६ अनुसार निजी वन भन्नाले प्रचलित कानून बमोजिम कुनै व्यक्तिको हक पुग्ने निजी जग्गामा लगाई हुकाईएको वा संरक्षण गरिएको वन सम्झनुपर्छ ।

^= g]kfnsf ;+/lIft If]qx¿

जैविक विविधता र प्रकृति संरक्षण गर्ने उद्देश्यले नेपालमा १२ राष्ट्रिय निकुञ्ज, १ वन्यजन्तु आरक्ष, १ शिकार आरक्ष र ६ संरक्षण क्षेत्र गरी २० संरक्षित क्षेत्रको स्थापना भएका छन् । नेपालका संरक्षित क्षेत्रहरूका मध्यवर्ती क्षेत्र समेत जोड्दा यसले मुलुकको २३.३९ प्रतिशत भू-भाग संरक्षित क्षेत्रले ओगटेको छ । हिमाली तथा उच्च पहाडी जलाधारदेखि तराईका बाढीग्रस्त मैदानसम्म देशका मुख्य मुख्य पारिस्थिकीय प्रणालीलाई समेट्ने गरी संरक्षित क्षेत्रहरूको स्थापना गरिएको भएतापनि अझैपनि मध्य पहाडी क्षेत्रमा रहेका सबै प्रकारका पारिस्थिकीय प्रणालीहरूलाई समेट्ने गरी संरक्षित क्षेत्रहरूको स्थापना हुन सकेको छैन । तथापी हालसम्म घोषणा भएका संरक्षित क्षेत्रको क्षेत्रफललाई तुलना गर्दा जैविक विविधता महासन्धिको जैविक विविधता दशक (सन् २०१०-२०२०)मा राखिएको लक्ष्य (Aichi Target) लाई नेपालले यस भन्दा अगाडि नै पूरा गरेको देखिन्छ ।

वन, वनस्पति र जैविक विविधता तथा समग्र प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्ने काममा नेपालले दक्षिण एसियामा अग्रणी भूमिका खेलेको देखिन्छ । नेपालमा पाइने ११८ प्रकारका पारिस्थितिकीय प्रणालीहरू (Ecosystem) मध्ये ८० प्रकारका पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई संरक्षित क्षेत्रहरूले समेटेको छ । यस्तै नेपालका १० वटा सिमसार क्षेत्र रामसार सूचीमा सूचीकृत भएका छन् । जसमध्ये ६ वटा सामसार क्षेत्रहरू संरक्षित क्षेत्रभित्र पर्दछन् ।

नेपालको विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा पाइने पारिस्थितिकीय प्रणाली र नेपालको संरक्षित क्षेत्रहरूले समेटेको पारिस्थितिकीय प्रणालीको विवरण तलको तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका ५ : नेपालका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा संरक्षित क्षेत्रले समेटेको पारिस्थितिकीय प्रणाली

नेपालका भौगोलिक क्षेत्र	नेपालमा पाइने पारिस्थितिकीय प्रणाली	संरक्षित क्षेत्रहरूले समेटेको पारिस्थितिकीय प्रणाली
तराई	१०	१०
चुरे	१३	५
मध्य पहाडी भेग	५२	३३
उच्च पहाडी र हिमाली भेग	३८	३०
अन्य	५	२
जम्मा	**११८**	**८०**

स्रोत : नेपाल जैविक विविधता रणनिति २००२

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ ले परिभाषित गरे अनुसार :

राष्ट्रिय निकुञ्ज (National Park - NP) भन्नाले प्राकृतिक वातावरणका साथै वन्यजन्तु, वनस्पति र भू-दृश्यको संरक्षण, व्यवस्थापन र उपयोगका लागि छुट्याइएको क्षेत्र सम्झनु पर्छ ।

वन्यजन्तु आरक्ष (Wildlife Reserve - WR) भन्नाले वन्यजन्तु सम्पदा र तिनीहरूको वासस्थानको संरक्षण तथा व्यवस्था गर्न छुट्याइएको क्षेत्रलाई सम्झनु पर्छ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षको उपयुक्त व्यवस्थाको लागि आवश्यक भएमा तोकिएको अधिकारीले राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षभित्र शिकार गर्न, कुनै प्राकृतिक उपज हटाउन वा अन्य यस्तै आवश्यक कामहरू गर्न सक्नेछ ।

संरक्षण क्षेत्र (Conservation Area - CA) भन्नाले प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण र प्राकृतिक स्रोतको सन्तुलित उपयोगका लागि एकीकृत योजना अनुसार व्यवस्थापन गरिने क्षेत्र सम्झनु पर्छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ दफा ३ को उपदफा (१) बमोजिम घोषणा गरिएको कुनै संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्न नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी सो सूचनामा तोकिएको अवधिसम्मको लागि प्रकृति तथा प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्ने उद्देश्य लिई स्थापना भएको संस्थालाई सुम्पन सक्नेछ ।

राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र र आरक्षभित्र निषेध गरिएका कार्यहरू :

अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट लिखित अनुमति नलिई कुनै पनि व्यक्तिले राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षभित्र देहायको काम गर्न पाउने छैन :-

(क) वन्यजन्तुको शिकार गर्न,

(ख) जुनसुकै पदार्थको घर, छाप्रो, आश्रय वा अरु आकार बनाउन वा भोग गर्न,

(ग) कुनै भू-भाग कब्जा गर्न, सफा गर्न, आवादी गर्न, खेती गर्न वा कुनै बाली उब्जाउन वा काट्न,

(घ) घरपालुवा जीवजन्तु वा पंक्षी चराउन वा पानी खुवाउन,

(ङ) रुख, विरुवा, झाडी वा अन्य कुनै वनपैदावर काट्न, ढाल्न, हटाउन, छेक्न वा वनपैदावार सुक्ने कुनै काम गन वा आगो लगाउन वा अरु कुनै प्रकारले हानी नोक्सानी पुऱ्याउन,

(च) खानी खन्न, ढुङ्गा खन्न वा कुनै खनिज पदार्थ, ढुङ्गा, कंकट, माटो वा अन्य यस्तै पदार्थ हटाउन,

(छ) वनपैदावार वा वन्यजन्तु, पंक्षी वा जग्गालाई क्षति पुऱ्याउन,

(ज) हातहतियार खर खजाना वा विष साथमा लैजान वा प्रयोग गर्न,

(झ) काजमा खटिएका सरकारी कर्मचारी वा राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्ष भित्रको प्रचलित बाटोको यात्रुहरू बाहेक अरुले घरपालुवा वा अन्य किसिमको जीवजन्तु वा आखेटोपहार लैजान, र

(ञ) राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र बग्ने नदी, खोला वा पानीको कुनै स्रोत थुन्न, फर्काउन वा त्यसमा कुनै हानीकारक वा विस्फोटक पदार्थहरू प्रयोग गर्न ।

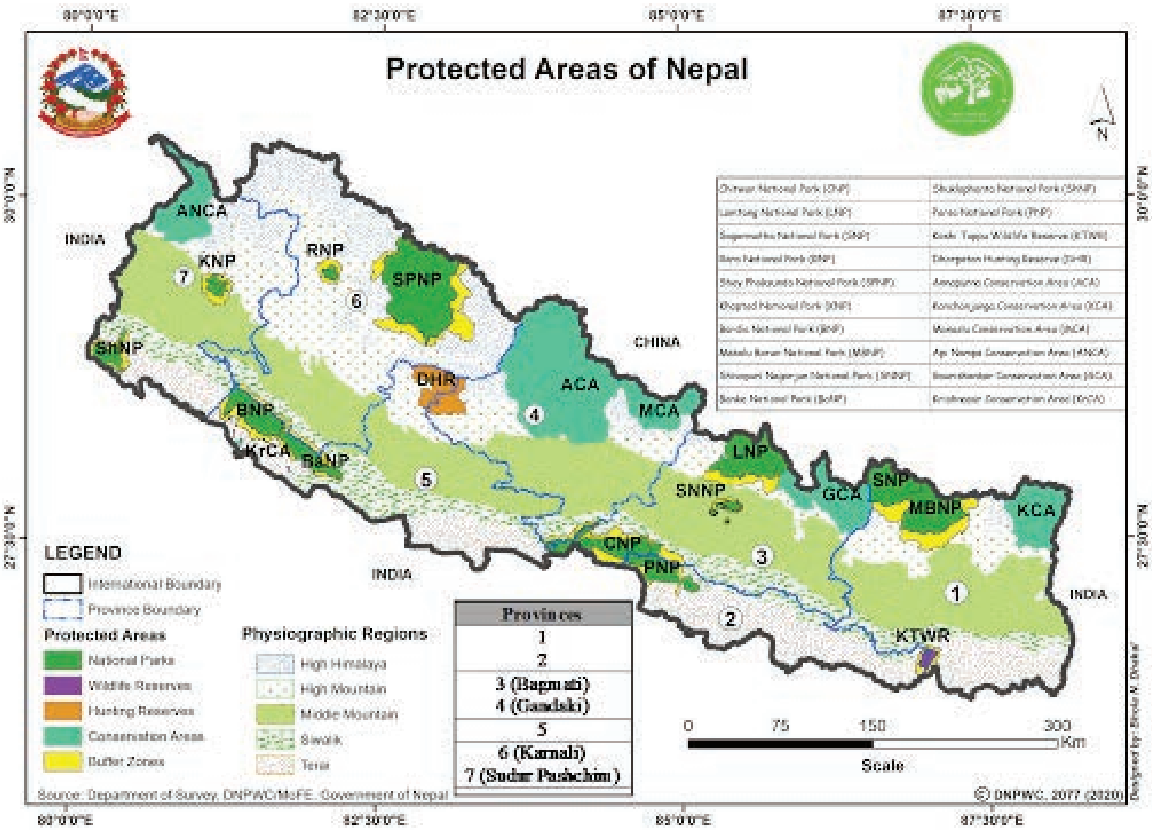

शिकार आरक्ष (Hunting Reserve - HR) भन्नाले शिकारीहरूलाई शिकार गर्न दिनका निम्ति वन्यजन्तु सम्पदाको व्यवस्थापनका लागि छुट्याइएको क्षेत्रलाई सम्झनु पर्छ ।

मध्यवर्ती क्षेत्र (Buffer Zone - BZ) भन्नाले स्थानीय बासिन्दाहरूलाई नियमित रूपले वन पैदावार उपभोग गर्न पाउने सहुलियत प्रदान गर्नका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्ष वरपर नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी चार किल्ला खोली तोकिएको क्षेत्र सम्झनु पर्छ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्रले गरेको आम्दानीको रकम मध्ये तीसदेखि पचास प्रतिशतसम्म रकम मध्यवर्ती क्षेत्र वा मध्यवर्ती क्षेत्र नरहेको अवस्थामा स्थानीय निकायसँग समन्वय गरी स्थानीय जनताको सामुदायिक विकासको लागि खर्च गर्न सक्ने व्यवस्था राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ ले गरेको छ ।

नेपाल सरकारले आफ्नै स्रोत, स्थानीय समुदायको सहभागिता र संरक्षणमा सहयोगी एवं साझेदार संस्थाहरूको रूपमा कार्यरत गैरसरकारी संस्थाहरूको साथ लिई संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन गर्दै आएको छ । यसरी व्यवस्थापन गर्दा समग्र जैविक विविधतामा टेवा पुग्ने गरी स्थानीय विकास र समुदायको आयमूलक कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आएको छ । पर्या-पर्यटनलाई समेत संरक्षित क्षेत्रको एउटा अङ्गको रूपमा लिई प्रवर्द्धन गर्दै आएको छ ।

नेपालका संरक्षित क्षेत्रहरू आन्तरिक तथा वाह्य पर्यटकहरूको लागि प्रमुख गन्तव्य स्थलको रुपमा पनि रहेका छन् । आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा संरक्षित क्षेत्रमा भ्रमण गर्ने पर्यटकहरूको संख्या ५ लाख १० हजार २ सय ५ रहेकोमा आ. व. २०७४/७५ मा संरक्षित क्षेत्रमा भ्रमण गर्ने स्वदेशी र विदेशी गरी जम्मा ६ लाख ९९ हजार ५ सय ५२ पुगेको छ । यसबाट राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग तथा मातहतमा रहेका संरक्षित क्षेत्रहरूले आ. व. २०७४/७५ मा ६४ करोड ६८ लाख ७० हजार २ सय ११ रुपैयाँ ८८ पैसा राजश्व संकलन गरेको छ । नेपालका संरक्षित क्षेत्रहरूले पर्यावरणीय सँगै आर्थिक महत्व समेत बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् ।

ग्राफः संरक्षित क्षेत्रहरूमा आ.व. २०६९/७० देखी आ.व. २०७४/७५ सम्म भ्रमण गर्ने आन्तरिक तथा वाह्य पर्यटक संख्याको तुलनात्मक विवरण

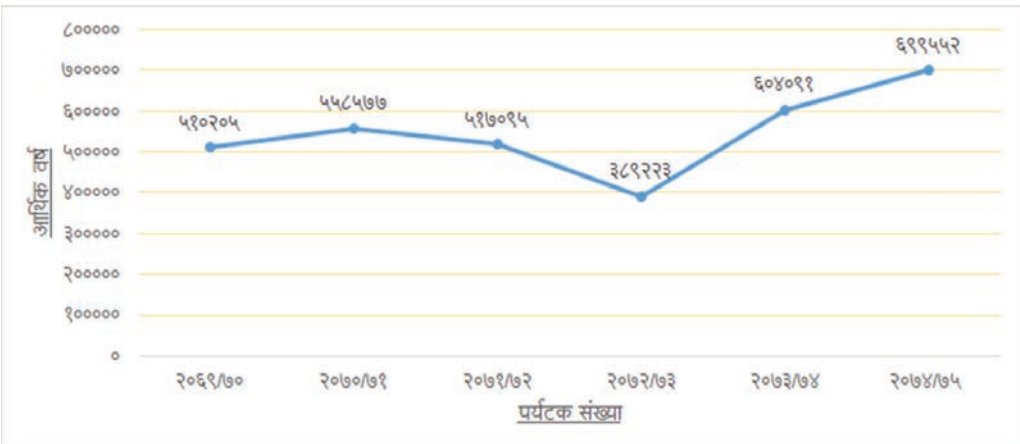

स्रोतः वार्षिक प्रतिवेदन २०७४/७५, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

संरक्षित क्षेत्र वरिपरी संचालनमा आएका पर्यटनसँग सम्बन्धित व्यवसायहरू जस्तैः होटल, लज, पर्यटन गाइड आदिले स्थानीय समुदायमा रोजगारीका अवसरहरू सृजना गरेका छन् । यसबाट स्थानीय उत्पादनहरूको बजार पनि सुनिश्चित भएको छ । जसले गर्दा स्थानीय तथा राष्ट्रकै आर्थिक गतिबिधिमा सहयोग पुग्दै आएको छ ।

c_ /fli6« lgs~hx¿

s=lrtjg /fli6« lgs~h *(Chitwan National Park- CNP)*

स्थापनाः २०३० साल (सन् १९७३)
क्षेत्रफलः ९५२.६३ वर्ग कि.मी.
म. क्षे. घोषणा : २०५३ साल (सन् १९९६)
म. क्षे. क्षेत्रफल : ७२९.३७ वर्ग कि.मी.
नेपाली सेना तैनाथी : २०३२ साल (सन् १९७५)

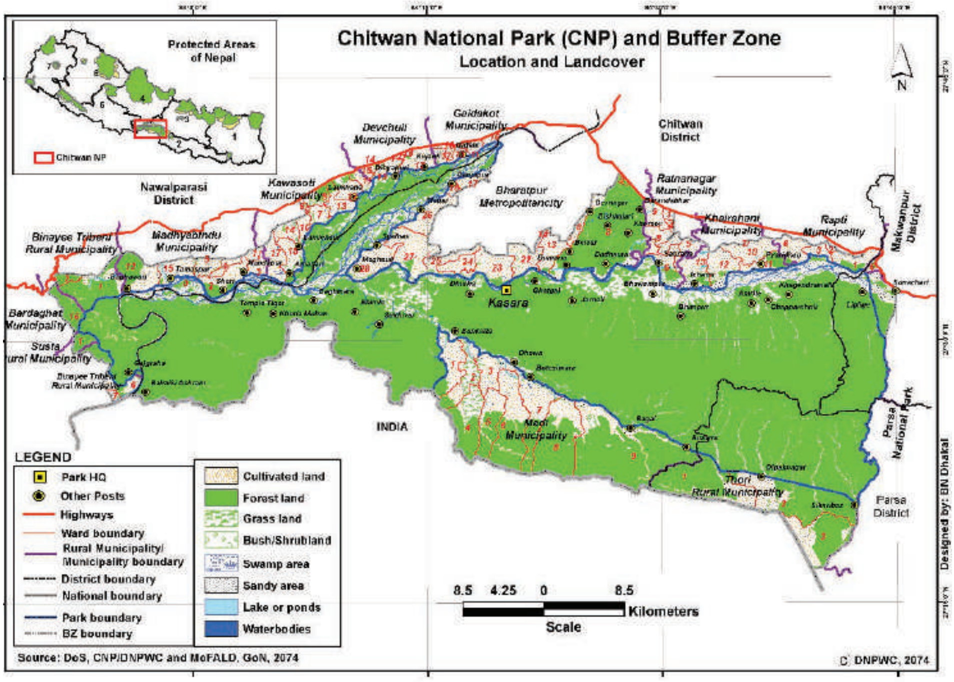

नेपालको दुई नम्बर प्रदेश, बागमती प्रदेश र गण्डकी प्रदेश अन्तर्गत चितवन, मकवानपुर, नवलपरासी जिल्लाका केही भू-भागहरूमा फैलिएको यो राष्ट्रिय निकुञ्ज नेपालको पहिलो राष्ट्रिय निकुञ्ज हो । यसको क्षेत्रफल ९५२.६३ वर्ग कि.मी. रहेको छ । यस निकुञ्जले चुरे पहाड, राप्ती, नारायणी र रिउ नदीका मुख्य क्षेत्रहरूलाई समेटेको छ । यो राष्ट्रिय निकुञ्ज नेपालको लागि एकसिङ्गे गैंडाको प्रमुख बासस्थानको रुपमा रहेको छ । सन् २०१५ को गणना अनुसार यस निकुञ्जमा गैंडाको संख्या ६०५ रहेको छ ।

यस निकुञ्जमा गैंडा, पाटे बाघ, सोंस, गौरीगाई, काठे भालु, चितुवा, रतुवा, चित्तल, लगुना, जरायो, चौसिङ्गा, रातो बाँदर र लंगुर लगायत ६० भन्दा बढी किसिमका स्तनधारी जङ्गली जनावरहरू पाइन्छन् । यसैगरी घडियाल गोही, मगर गोही, अजिङ्गर लगायत ४७ प्रजातिका सरिसृप तथा ९ प्रजातिका उभयचर पाईन्छन् । यहाँ बसाइँ सरी आएका र रैथाने गरी ५४९ प्रजातिका पंक्षीले यस निकुञ्जलाई अझ धनी बनाएका छन् । यिनै प्राकृतिक महत्वका वस्तुहरूको संरक्षणलाई ध्यानमा राखी सन् १९८४ मा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जलाई विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश गरिएको छ ।

v= albो़f /fli6ø lg s~h *(Bardia National Park- BNP)*

स्थापना: २०३२ साल (सन् १९७६)

क्षेत्रफल: ९६८ वर्ग कि.मी.

म. क्षे. घोषणा : २०५३ साल (सन् १९९६)

म. क्षे. क्षेत्रफल: ५०७ वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०३९ साल (सन् १९८२)

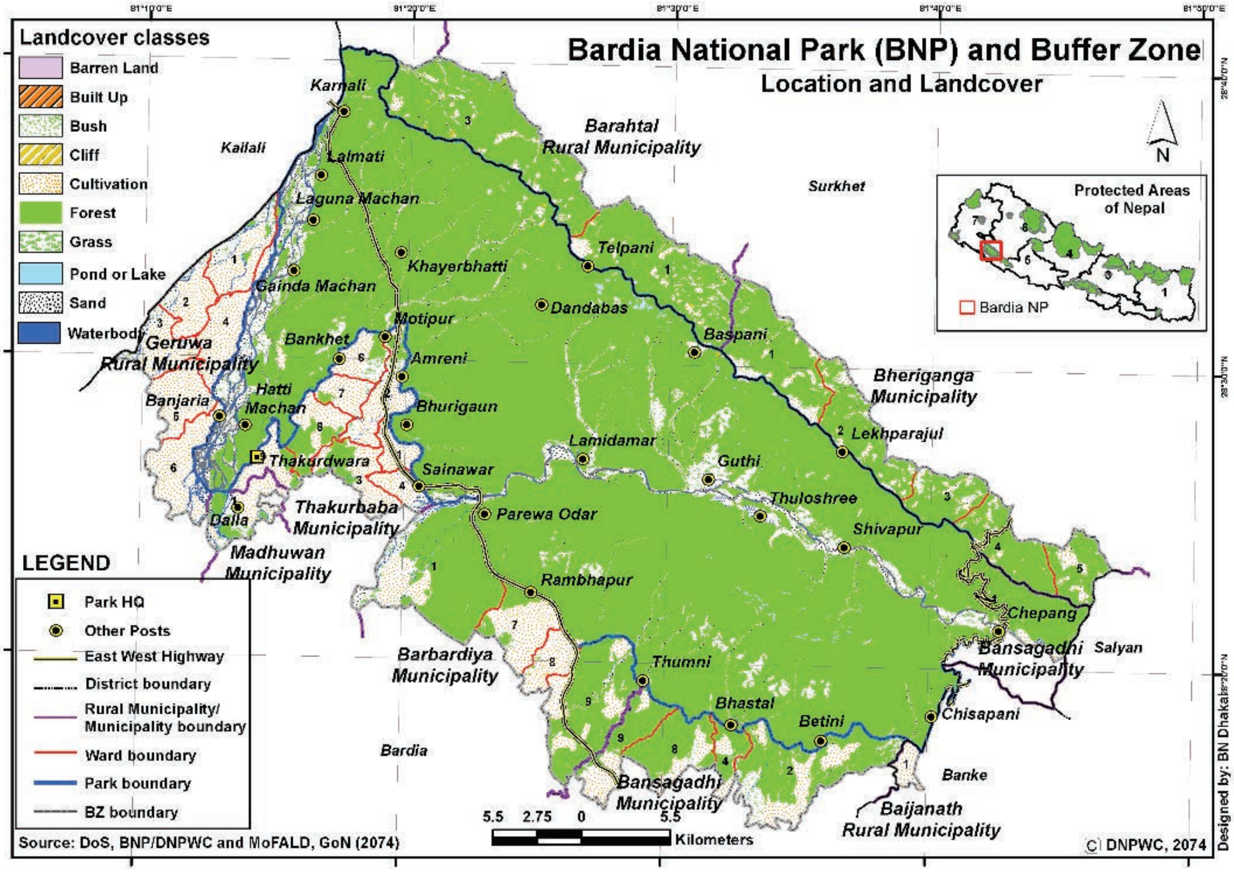

पाँच नम्बर प्रदेश अन्तर्गत बर्दिया जिल्लाका कर्णाली र बबई नदीका केही भाग समेत समेटेको यो निकुञ्ज तराईका राष्ट्रिय निकुञ्जहरूमध्ये सबैभन्दा ठूलो हो । सुरुमा ३२७ वर्ग किलोमीटर क्षेत्रफल समेटेर घोषणा भएको मध्यवर्ती क्षेत्र सन् २०१० मा १८० वर्ग किलोमीटर थप गरी सुर्खेत तर्फ बिस्तार गरी जम्मा ५०७ वर्ग किलोमीटर मध्यवर्ती क्षेत्र कायम गरिएको छ ।

निकुञ्ज अन्तर्गत चुरेको माथिल्लो भागतिर केही सल्लाका जङ्गलहरू छन् भने तराईको धेरैजसो भाग सालको जङ्गलले ढाकेको र बीचबीचमा घाँसे मैदान रहेको छ । यहाँको वनमा पाटे बाघ, एक सिंगे गैंडा, चितुवा, घोडगधा, जरायो, चित्तल, लगुना, बाह्रसिङ्गा र जङ्गली हात्ती लगायत ५६ प्रजातिका स्तानधारी वन्यजन्तुहरू पाइन्छन् । जलचरहरूमा घडियाल गोही, मगर गोही, सोंस र विभिन्न किसिमका माछा यहाँ पाइन्छन् । यस निकुञ्जमा हालसम्म रैथाने र बसाई सरी आउने ४३८ प्रजातिका पंक्षीहरू अभिलेख गरिएको छ ।

u= ;u/dfyf /fli6o lgs~h *(Sagarmatha National Park- SNP)*

स्थापना: २०३२ साल (सन् १९७६)

क्षेत्रफल: १,१४८ वर्ग कि.मी.

म. क्षे. घोषणा : २०५८ साल (सन् २००२)

म. क्षे. क्षेत्रफल: २७५ वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०४७ साल (सन् १९९०)

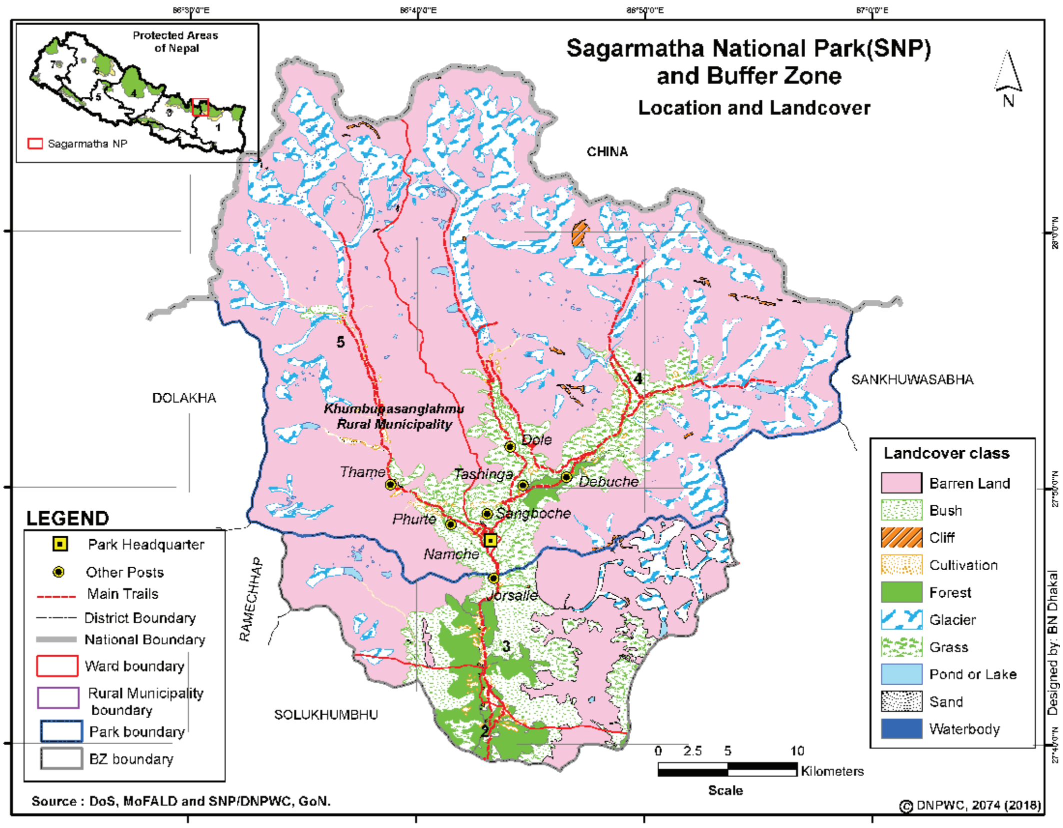

एक नम्बर प्रदेश अन्तर्गत सोलुखुम्बु जिल्लाको १,१४८ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल समेटी सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना भएको हो। पूर्वी नेपालमा रहेको यो राष्ट्रिय निकुञ्जमा विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा (८८४८ मी.) लगायत ६००० मीटरभन्दा अग्ला ल्होत्से, नुप्से, चोयु, ल्होत्सेसार, पुमोरी, आमादब्लम, थामसेर्कु जस्ता हिमशिखरहरू पर्दछन्। यो निकुञ्ज पवर्तारोहणका लागि विश्व प्रख्यात रहेको छ।

यो क्षेत्र उच्च हिमाली पारिस्थिकीय प्रणालीमा रहेकाले यहाँ गोब्रे सल्ला, ठिंग्रे सल्ला, हेमलक, धुपी, भोजपत्र, गुराँस लगायतका वनस्पतिहरू पाईन्छन्। यस राष्ट्रिय निकुञ्जमा कस्तुरी मृग, हिमाली भालु, हिउँ चितुवा, थार, घोरल, झारल लगायत २५ प्रजातिका स्तनभारी वन्यजन्तु, डाँफे, चिलिमे, कालिज, हिम कुखुरा, लालचुच्चे काग (टुंगा) र पहेंलो चुच्चे काग (टेमु) लगायत १९३ प्रजातिका चराहरू, ८ प्रजातिका सरीसृप, ७ प्रजातिका उभयचरहरू यस राष्ट्रिय निकुञ्जका प्राकृतिक गहना हुन्। सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज साँस्कृतिक महत्वको क्षेत्र पनि हो। यो राष्ट्रिय निकुञ्जलाई सन् १९७९ मा विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गरिएको छ।

3= nfd6fª /fli6«o lgs~h *(Lamgtang National Park- LNP)*

स्थापना: २०३२ साल (सन् १९७६)

क्षेत्रफल: १,७१० वर्ग कि.मी.

म. क्षे. घोषणा : २०५५ साल (सन् १९९८)

म. क्षे. क्षेत्रफल: ४२० वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०३३ साल (सन् १९७६)

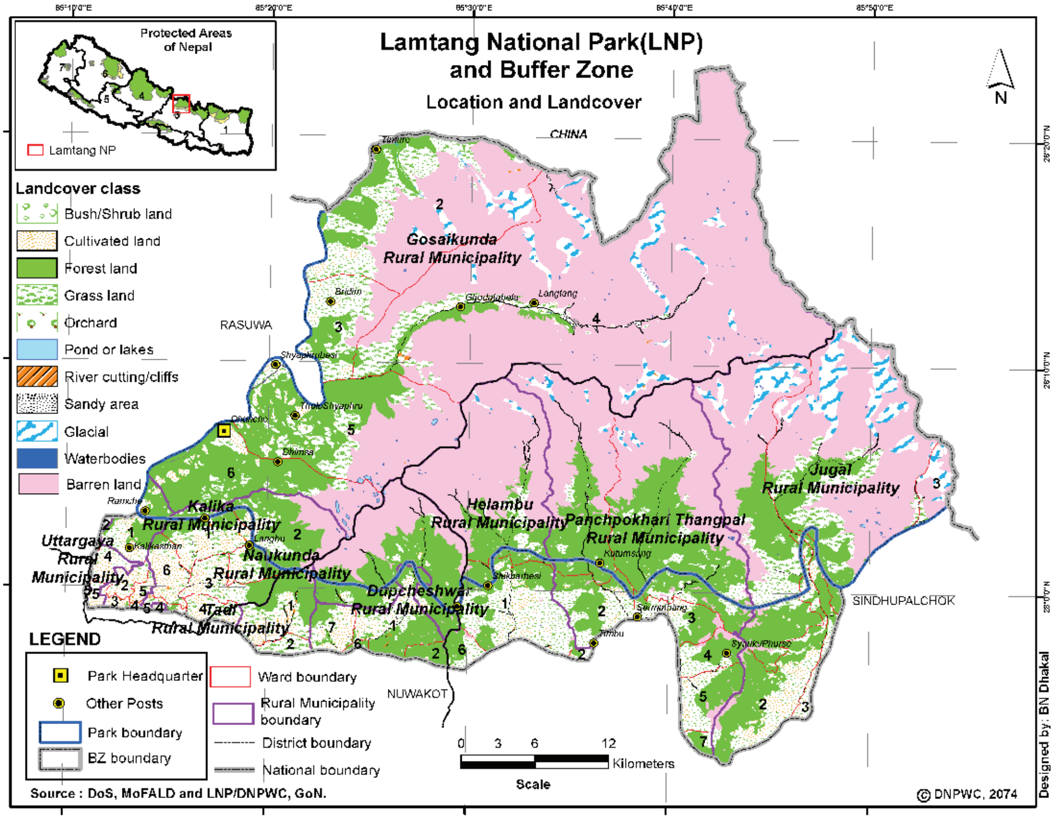

नेपालको बागमती प्रदेशको रसुवा, नुवाकोट र सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका केही भागहरूमा फैलिएर उत्तरमा मित्रराष्ट्र चीनको सिमानासम्म पुगेको छ। लाङटाङ लिरुङ (७,२४३ मी.) र हिमालचुली (७,८६४ मी.) जस्ता हिमालहरूले यसलाई प्राकृतिक सुन्दरता प्रदान गरेका छन्। यहाँ खोटे सल्ला, गोब्रे सल्ला, खस्रु, हेम्लक, गुराँस गरी १००० भन्दा बढी प्रजातिका वनस्पतिहरू पाईन्छन्। कोणधारी जङ्गलमा पाइने एकमात्र पतझड सल्ला (लाङटाङ सल्ला) यस निकुञ्जको विशिष्ट सम्पत्ति हो।

यस निकुञ्जमा चितुवा, हाब्रे (रेड पाण्डा), कस्तुरी मृग, हिमाली भालु, थार, घोरल, रातो बाँदर, लंगुर लगायत ४६ प्रजातिका स्तनधारी वन्यजन्तुहरू पाईन्छन्। यस्तै यहाँ ३१५ भन्दा बढी प्रजातिका पंक्षी, ११ प्रजातिका सरीसृप र उभयचर, ३० प्रजातिका माछा पाइन्छन्। यस निकुञ्ज भित्र तिब्बती धर्मको “बोन पो” गुम्बा लगायत विभिन्न धार्मिक तथा साँस्कृतिक स्थलहरू छन् भने गोसाइँकुण्ड हिन्दू तथा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको साझा तिर्थस्थल हो। गोसाइँकुण्ड र वरिपरिका तालहरूलाई सन् २००७ मा अन्तर्राष्ट्रिय महत्वको सिमसारको सूचीमा राखिएको छ।

a= /f/f /fli6« lgs~h *(Rara National Park- RNP)*

स्थापना: २०३२ साल (सन् १९७६)

क्षेत्रफल: १०६ वर्ग कि.मी.

म. क्षे. घोषणा : २०६३ साल (सन् २००६)

म. क्षे. क्षेत्रफल: १९८ वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०४४ साल (सन् १९८८)

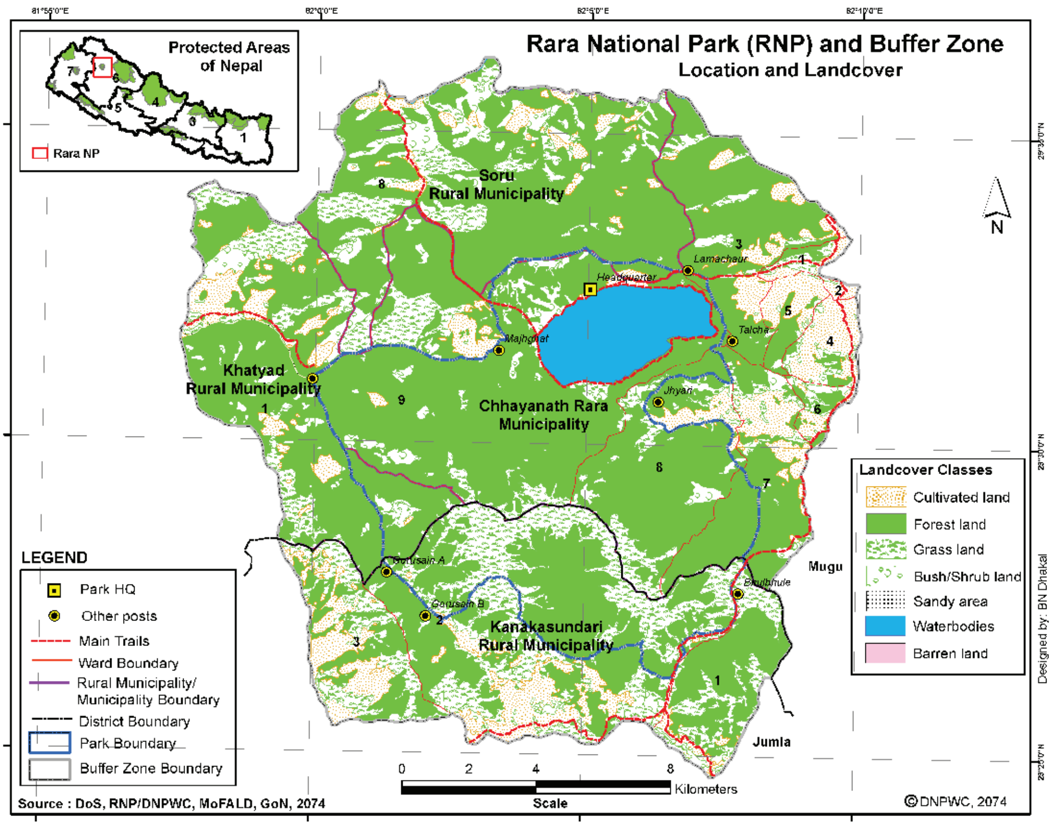

कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत मुगु जिल्लाको अधिकांश भू-भाग र जुम्ला जिल्लाको थोरै भू-भाग गरी जम्मा १०६ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल समेटी रारा राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना भएको हो । कर्णाली क्षेत्रमा अवस्थित यस राष्ट्रिय निकुञ्जका अधिकतम् भाग (९०%) मुगु र केही भाग (१०%) जुम्ला जिल्लामा पर्दछ । निकुञ्जको मुख्य आकर्षण रारा ताल हो । यस तालको क्षेत्रफल १०.६५ वर्ग कि.मी. रहेको छ । नेपालको सबभन्दा ठूलो तालको रूपमा रहेको रारा ताल सन् २००७ मा रामसार सूचीमा सूचीकृत हुनुले यसको अन्तर्राष्ट्रिय महत्वलाई समेत दर्शाउँछ ।

यस राष्ट्रिय निकुञ्जमा हिमाली कालो भालु, थार, हाब्रे, घोरल, रतुवा, कस्तुरी मृग, बँदेल, आदि गरी ५१ प्रजातिका स्तनधारी वन्यजन्तु पाइन्छन् । यस निकुञ्जमा डाँफे, मुनाल लगायत २७२ प्रजातिका चराचुरुङ्गी पाइन्छन् । निकुञ्ज अन्तर्गत रारा ताल र वरिपरिको कोणधारी वन क्षेत्र स्थानीय र बसाइँ सरी आउने विभिन्न चराचुरुङ्गीहरूको उपयुक्त बासस्थान बन्न पुगेको छ । यहाँ नेपालका ७ मध्ये ३ प्रजातिका रैथाने असला माछा पाइन्छन् ।

r= zk]mf$;08f]/fli6«o lgs~h *(Shey- Phoksundo National Park- SPNP)*

घोषणाः २०४० साल (सन् १९८४)

क्षेत्रफलः ३,५५५ वर्ग कि.मी.

म. क्षे. घोषणाः २०५५ साल (सन् १९९८)

म. क्षे. क्षेत्रफलः १,३४९ वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०४७ साल (सन् १९९०)

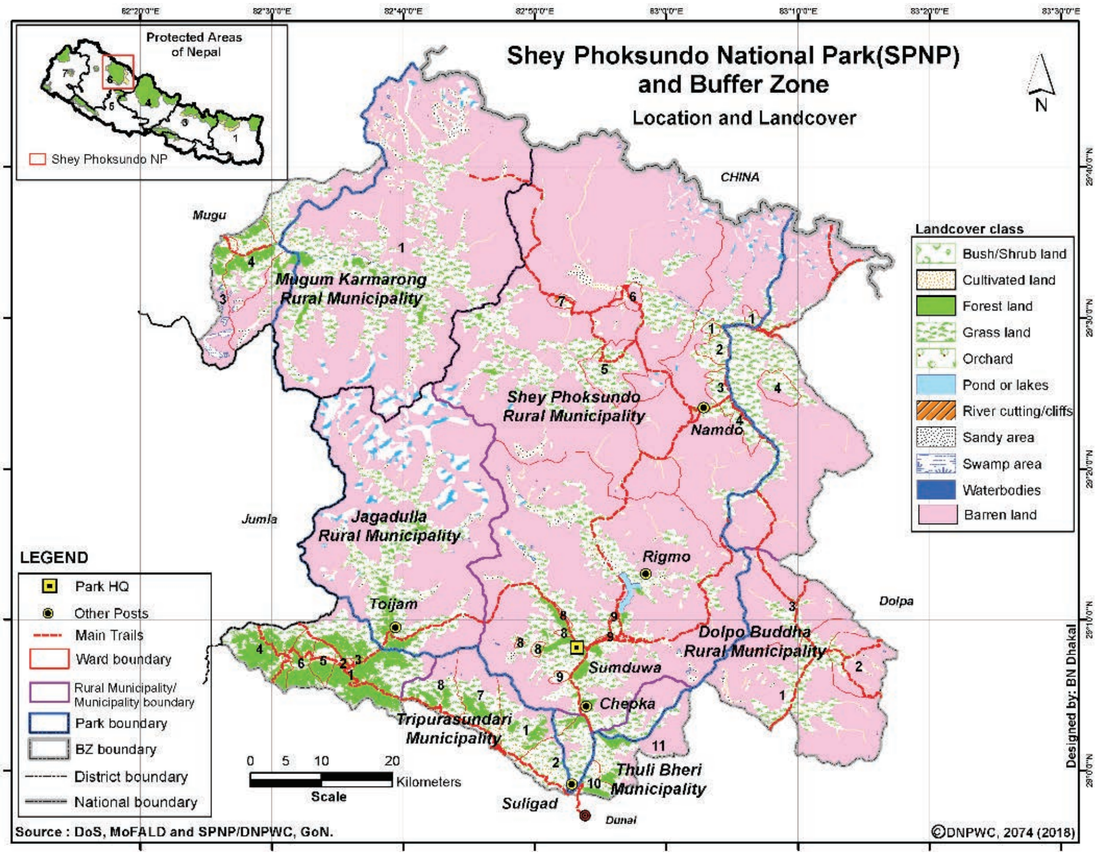

कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत डोल्पा र मुगु जिल्लामा फैलिएको शे-फोक्सुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्जले ३,५५५ वर्ग कि.मी. क्षेत्र समेटेको छ । शे-फोक्सुण्डो नेपालको सबैभन्दा ठूलो राष्ट्रिय निकुञ्ज हो । कान्जिरोवा दक्षिण (६,८६६ मी.), सिकाल्पो खाङ (६,५५६ मी.), वेज चुचुरो (७,१३९ मी.) जस्ता हिमशिखरहरू र कतिपय हिमनदीहरूले यस निकुञ्जलाई अनुपम प्राकृतिक सुन्दरता प्रदान गरेका छन् ।

यस निकुञ्जमा हिउँ चितुवा, तिब्बती खरायो, चिरु, तिब्बती गधा, नाउर लगायत हिमाली क्षेत्रमा पाइने वन्यजन्तु पाइन्छन् । यस निकुञ्जलाई डाँफे, मुनाल, चिर कालिज लगायत २०० प्रजाति पंक्षीहरू, ६ प्रजातिका सरिसृप र ३२ प्रजातिका पुतलीहरू पाइन्छन् । यहाँ पाइने हिउँ चितुवाको आहार-बिहारबारे वैज्ञानिक अनुसन्धानको नतिजाले यो निकुञ्ज हिउँ चितुवाका लागि सबैभन्दा उपयुक्त बासस्थान प्रमाणित भएको छ । निकुञ्जको लगभग मध्य भागमा रहेको नेपालको सबैभन्दा गहिरो फोक्सुण्डो ताललाई सन् २००७ मा रामसारमा सूचीकृत गरिएको छ । ११औं शताब्दीमा निर्मित शे गुम्बा र सुन्दर ताल फोक्सुण्डोको नाम मिलाएर यस निकुञ्जको नामाकरण गरिएको हो । यो सर्वाधिक यार्सागुम्बु संकलन हुने क्षेत्र पनि हो ।

5= vKt8 /fli6« lgs~h *(Khaptad National Park- KNP)*

स्थापना: २०४२ साल (सन् १९८४)

क्षेत्रफल: २२५ वर्ग कि.मी.

म. क्षे. स्थापना: २०६३ साल (सन् २००६)

म. क्षे. क्षेत्रफल: २१६ वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०४७ साल (सन् १९९०)

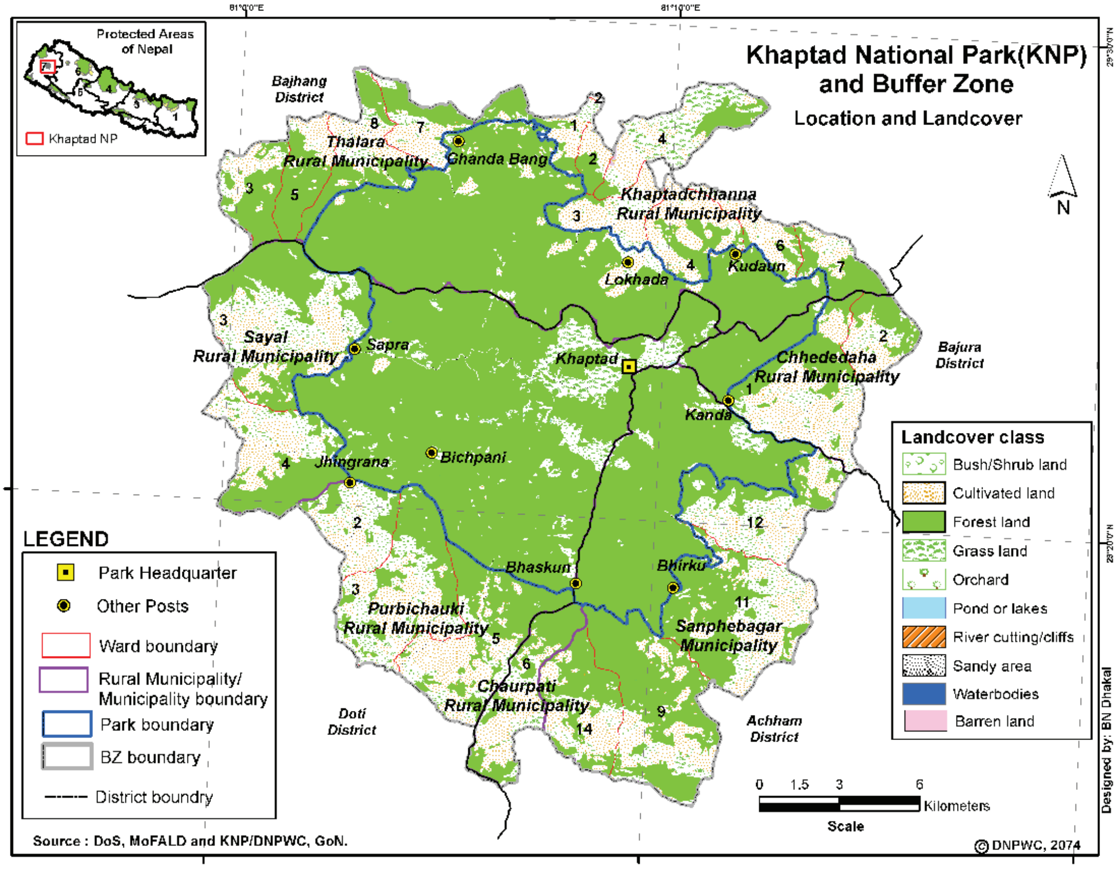

सुदुर पश्चिम प्रदेश अन्तर्गत बझाङ, बाजुरा, डोटी र अछाम जिल्लाको संगमस्थलमा अवस्थित यस राष्ट्रिय निकुञ्जले मध्य पहाडी वातावरण, वनस्पति र वन्यजन्तुहरूको प्रतिनिधित्व गर्दछ। यो निकुञ्ज रहेको स्थानमा प्रसिद्ध खप्तड बाबा धाम रहेको हुँदा त्यही नामबाट यस राष्ट्रिय निकुञ्जको नामाकरण गरिएको हो ।

यस निकुञ्जमा सल्ला, खस्रु र निगालोको घारी सहितका जङ्गलहरू साथै वन्यजन्तुका लागि उपयुक्त घाँसे मैदान रहेका छन्। यहाँ पाइने वन्यजन्तुमा कस्तुरी मृग, चरीबाघ र ब्वाँसो संरक्षित वन्यजन्तु र रतुवा मृग, घोरल, चितुवा, जङ्गली कुकुर, जङ्गली बिरालो, रातो बाँदर, लंगुर बाँदर लगायतका २३ प्रजातिका स्तनधारी वन्यजन्तुहरू पाईन्छन् । यहाँ डाँफे, मुनाल, चिर कालिज लगायत २८७ प्रजातिका पंक्षीहरूको अभिलेख गरिएको छ ।

यो राष्ट्रिय निकुञ्ज धार्मिक दृष्टिकोणले पनि निकै महत्वपूर्ण छ । त्रिवेणी, खप्तड दह, सहस्रलिङ्ग आदि स्थानहरू हिन्दू धर्मावलम्बीहरूका पावन तीर्थस्थल मानिन्छन्। यी स्थानहरूमा विभिन्न चाडपर्वहरूमा मेला लाग्ने गर्दछ ।

h= dsfn'a?0f /fli6«o lgs'~h *(Makalu Barun National Park- MBNP)*

स्थापना: २०४९ साल (सन् १९९१)

क्षेत्रफल: १,५०० वर्ग कि.मी.

म. क्षे. घोषणा : २०५५ साल (सन् १९९९)

म. क्षे. क्षेत्रफल: ८३० वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०७३ साल (सन् २०१६)

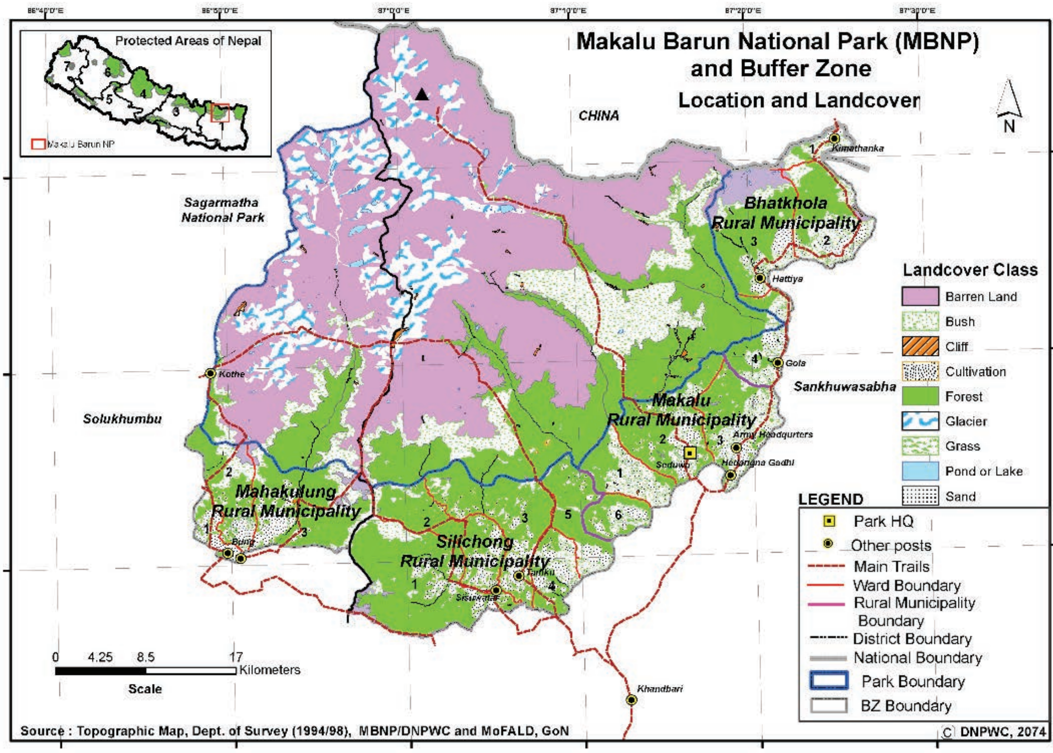

एक नम्बर प्रदेश अन्तर्गत संखुवासभा र सोलुखुम्बु जिल्लाको १,५०० वर्ग कि.मी. क्षेत्र समेटी मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना भएको हो । यो राष्ट्रिय निकुञ्ज समुद्री सतहबाट ४३५ मीटर उचाईदेखि ८,४६३ मीटर अग्लो विश्वको पाँचौ अग्लो हिमाल मकालु हिमशिखरसम्म फैलिएको छ। मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज पश्चिममा सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज र उत्तरमा चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बतको चोमोलोङ्मा प्रकृति संरक्षण क्षेत्र पर्दछन् । यो निकुञ्ज पवित्र हिमालय भू-परिधि (Sacred Himalaya Landscape) मा पर्दछ ।

भिरालो भू-बनोट तथा पूर्वी हिमालयको भारी मनसूनी वर्षाले (१००० देखि ४००० मि.मि. प्रतिवर्ष यो निकुञ्ज जैविक विविधता तथा जडिबुटी र वनस्पतिहरूको भण्डारको रूपमा रहेको छ। भौगर्भिक कालखण्डमा अन्यत्र लोप भएर पत्थरी अवशेष (fossils) का रुपमा रहेको वनस्पति परिवारको जीवित अवशेष (Living fossils) को रुपमा रहेको पिपलपाते (Tetracentron sinensis) यो निकुञ्जमा पाईन्छ। वन्यजन्तुहरूमा मुख्यत: कस्तुरी मृग, हिमाली कालो भालु, हिउँ चितुवा, हाब्रे, ध्वाँसे चितुवा लगायतका स्तनधारी जनावर तथा ४३१ प्रजातिका चराचुरुङ्गीहरू पाइन्छन् । उचाइ र हावापानीको विविधताको संयोगले गर्दा यो निकुञ्ज विविध किसिमका वनस्पति र वन्यजन्तुको लागि धनी छ ।

e= lzjk'/L gfuh'{g /fli6« lgs'~h *(Shivapuri Nagarjun National Park- SNNP)*

स्थापना: २०५८ साल (सन् २००२)

क्षेत्रफल: १५९ वर्ग कि.मी.

म. क्षे. क्षेत्रफल: ११८.६१ वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०४१ साल (सन् १९८४)

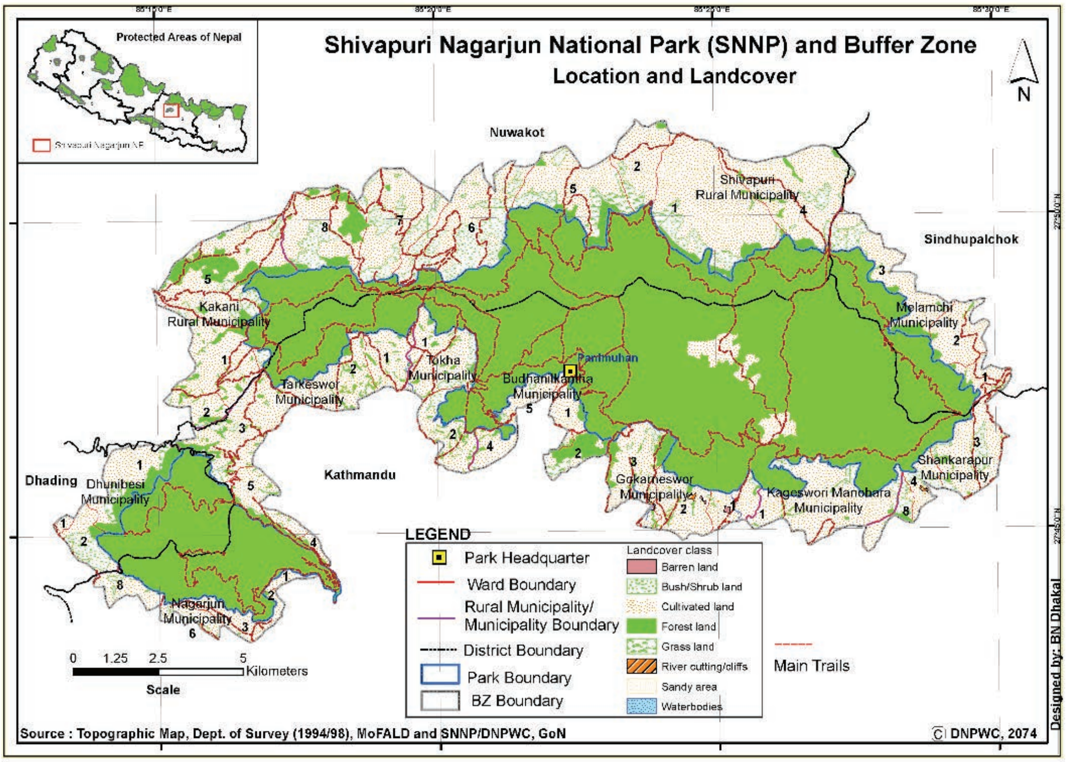

नेपालको बागमती प्रदेशमा रहेको शिवपुरी नागर्जुन राष्ट्रिय निकुञ्ज पूर्वमा चिसापानी देखि पश्चिममा ककनीसम्म फैलिएको छ । शिवपुरी जलाधार क्षेत्रको रूपमा सन् १९८९ मा स्थापित यसको क्षेत्रफल १४४ वर्ग कि.मी. थियो । वि.स. २०५८ मा यसलाई शिवपुरी राष्ट्रिय निकुञ्ज नाम दिइयो भने वि.सं. २०६५ सालमा नागार्जुन क्षेत्रको १५ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल समेटेर १५९ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफलको शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्ज बनाइएको छ ।

यो निकुञ्ज दुर्लभ ध्वाँसे चितुवा, भालु, चितुवा, रतुवा, बँदेल, जङ्गली बिरालो, लंगुर लगायत विभिन्न २३ प्रजातिका स्तनधारी वन्यजन्तुहरू पाईन्छन् । निकुञ्जको वनजङ्गल पूर्णरूपमा संरक्षण गरिएकोले यहाँ ३१८ प्रजातिका चरा, १०२ प्रजातिका पुतली र १२९ प्रजातिका च्याउ पाइन्छन् ।

नेपालको संघीय राजधानी काठमाडौंबाट सबैभन्दा नजिक रहेको यस निकुञ्ज काठमाडौं उपत्यकामा पिउनेपानीको मुख्य स्रोत हो । यहाँ हिन्दू तथा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूका महत्वपूर्ण धार्मिक स्थलहरू रहेका छन् । बागद्वार, जामाचो, विष्णुद्वार, तारेभिर, नागीगुम्बा आदि यस क्षेत्रमा रहेका प्रमुख तिर्थस्थलहरू हुन् ।

`= afFs]/fli6«o lgs'~h *(Banke National Park- BaNP)*

स्थापना : २०६७ साल (सन् २०१०)

क्षेत्रफल : ५५० वर्ग कि.मी.

म. क्षे. घोषणा : २०६७ साल (सन् २०१०)

म. क्षे. क्षेत्रफल : ३४३ वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०६७ साल (सन् २०१०)

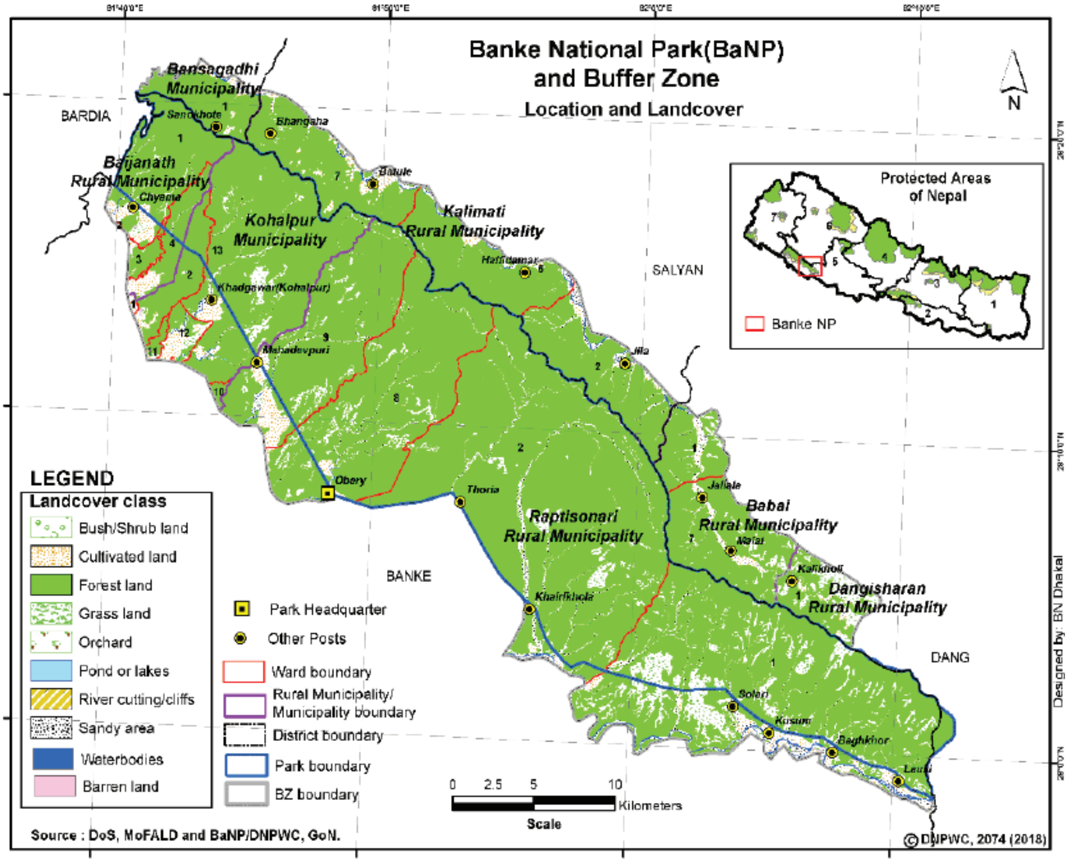

पाँच नम्बर प्रदेश अन्तर्गत बाँके, दाङ र सल्यान जिल्लाको ५५० वर्ग कि.मी. क्षेत्र समेटी बाँके राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना भएको छ। यस निकुञ्जको पूर्वी सिमाना शिवखोला, पश्चिम कोहलपुर सुर्खेत राजमार्ग, उत्तर चुरे पर्वत र दक्षिण पूर्व पश्चिम राजमार्ग रहेको छ। पश्चिममा बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जसँग र दक्षिणमा भारतको सहेलवा क्षेत्रसँग समेत जोडिएको हुँदा यो निकुञ्ज पाटेबाघ, हात्ती लगायत अन्य वन्यजन्तुको लागि महत्वपूर्ण बासस्थानको रूपमा रहेको छ।

यस राष्ट्रिय निकुञ्जमा जैविक विविधताको दृष्टिले ८ ओटा पारिस्थिकीय प्रणाली, १२४ ओटा वनस्पति प्रजाति, ३२ प्रजातिका स्तनधारीहरू, ३०० भन्दा बढी प्रजातिका पंक्षी, ५८ प्रजातिका माछाहरू, २२ प्रजातिका सरीसृप तथा ६ प्रजातिका उभयचरहरू पाईन्छन्।

6= zSnfkmfGtf /fli6«o lgs'~h *(Shuklaphanta National Park- ShNP)*

स्थापना: २०३१ साल (सन् १९७६)

क्षेत्रफल: ३०५ वर्ग कि.मी.

म. क्षे. घोषणा : २०६१ साल (सन् २००४)

म. क्षे. क्षेत्रफल: २४३.५ वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०३६ साल (सन् १९७९)

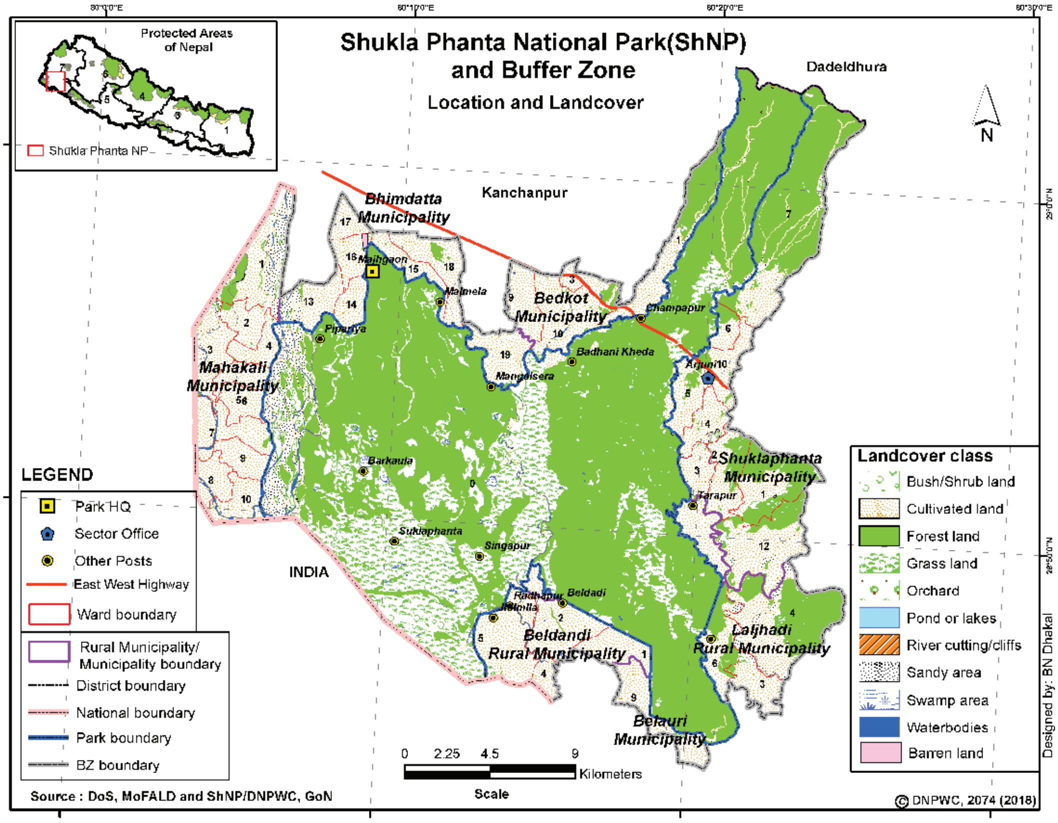

यो राष्ट्रिय निकुञ्ज सुदुर पश्चिम प्रदेश अन्तर्गत कञ्चनपुर जिल्लाको नेपाल-भारत सिमानामा दक्षिण पश्चिम क्षेत्रमा अवस्थित छ। महाकाली नदीको पुरानो बहाव क्षेत्र भएका कारण बिकसित भएका फाँटाहरू, धाप र सिमसार यस राष्ट्रिय निकुञ्जको प्रमुख विशेषता हो।

यो निकुञ्ज ठूलो संख्याको बगालमा रहेको बाह्रसिङ्गाको लागि प्रसिद्ध छ। जङ्गली हात्ती, पाटेबाघ, एकसिङ्गे गैंडा, चितुवा, घोडगधा, बाह्रसिङ्गा, जरायो, चित्तल, लगुना लगायत ५३ भन्दा बढी प्रजातिका स्तनधारी जनावरहरू यस निकुञ्जका प्रमुख वन्यजन्तु हुन्। त्यस्तै रानी ताल तथा अन्य स-साना तालहरूमा मगर गोहीहरू प्रशस्त पाइन्छन् । सारस, खरमुजुर, सिमतित्रा लगायत रैथाने र बसाइँ सरी आउने गरी ४२४ भन्दा बढी प्रजातिका चराचुरुङ्गीहरू पाइन्छन्। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जबाट स्थानान्तरण गरिएका गैंडाले पनि यस निकुञ्जको महत्व अझ बढाएको छ।

7= k;f{/fli6« lg s~h *(Parsa National Park- PNP)*

स्थापना: २०७४ साल (सन् २०१७), वन्यजन्तु आरक्षको रूपमा २०४० सालमा स्थापित

क्षेत्रफल: ६२७.३९ वर्ग कि.मी.

म. क्षे. घोषणा : २०६२ साल (सन् २००५)

म. क्षे. क्षेत्रफल: २८५.३० वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०४६ साल (सन् १९८९)

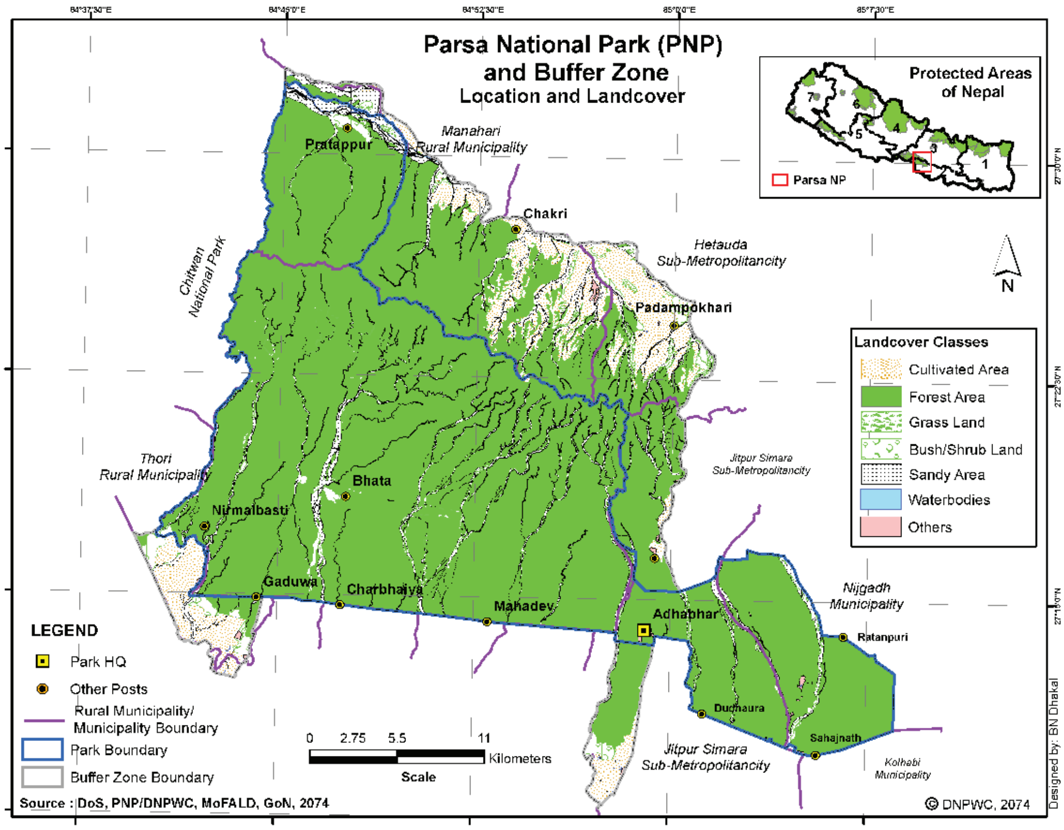

नेपालको प्रदेश नम्बर दुई र बागमती प्रदेश अन्तरर्गत चितवन, मकवानपुर, बारा र पर्सा जिल्लाका केही भागहरू समेटेर पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज स्थापना भएको छ। यो निकुञ्ज चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको पूर्वपट्टिको सिमानासँग जोडिएको छ । ५०० मीटर देखि ९५० मीटरसम्म अग्लो चुरे पर्वतले यसको सबैजसो भूमि ढाकेको छ । यो चुरे क्षेत्रमा अवस्थित भएका कारण यसको भौगोलिक बनौट फरक प्रकारको रहेको छ । यहाँका नदीनाला सुख्खा देखिन्छन् भने पानी सतहमुनिबाट बग्दछ ।

यस निकुञ्जभित्र चुरेको उच्च भागमा रानी सल्लाका रुखहरू पाइएतापनि ९० प्रतिशत भूभाग सालको जङ्गलले ढाकेको छ । राप्ती नदीको छेउछाउमा नदी तटिय वनमा सिसौ र खयरका रुखहरू पनि पाईन्छन् । यहाँका प्रमुख जनावरहरू जङ्गली हात्ती, पाटेबाघ, चितुवा, जरायो, घोडगधा, बँदेल, गौरीगाई, आदि हुन् । केही दशक अगाडिसम्म यो क्षेत्रलाई प्रख्यात चारकोशे झाडी क्षेत्र समेत भनिन्थ्यो ।

cf_ jGohGt'cf/If

s= sf]zL 6Kk'jGohGt'cf/If *(Koshi Tappu Wildlife Reserve-KTWR)*

स्थापना: २०३२ साल (सन् १९७६)

क्षेत्रफल: १७५ वर्ग कि.मी.

म. क्षे. घोषणा : २०६१ साल (सन् २००४)

म. क्षे. क्षेत्रफल: १७३ वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०३८ साल (सन् १९८२)

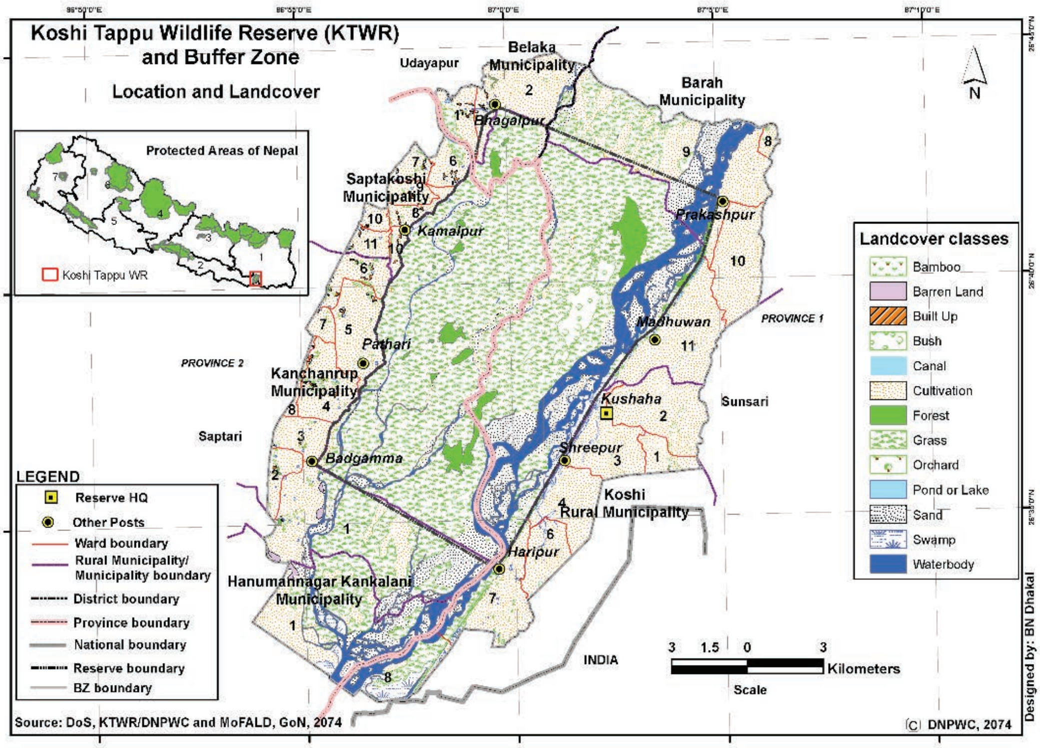

एक र दुई नम्बर प्रदेश अन्तर्गत सुनसरी र सप्तरी जिल्लामा सप्तकोशी नदीले बनाएको टापूमा यो आरक्ष अवस्थित छ । आरक्षको मुख्य उद्देश्य नेपालमा अति दुर्लभ मानिएको अर्ना (जङ्गली भैँसी) को संरक्षण गरी अर्नाको संख्या वृद्धि गराउनु हो ।

यो आरक्ष नदीको बालुवाबाट बनेको टप्पुमा भएको कारण यहाँ प्राय: सिसौ र खयरको जङ्गल पाइन्छ । यो आरक्ष चराहरूको मुख्य बासस्थानका रूपमा रहेको छ । हाँसका विभिन्न जातहरू, दुई किसिमका लालसर र धेरै किसिमका बकुल्ला, गरुड, सारस र अन्य पानी चराहरू समेत गरी करिब ४९० प्रजातिका चराहरू यहाँ पाइन्छन् ।

यस आरक्षमा घडियाल, मगरगोही, सोंस र विभिन्न किसिमका माछाहरू पाइन्छन् । यस आरक्षलाई सन् १९८७ मा रामसार सूचीमा समावेश गरिएको छ ।

0_ lzsf/ cf/If

s= 9f]/kf6g lzsf/ cf/If *(Dhorpatan Hunting Reserve-DHR)*

स्थापना: २०४४ साल (सन् १९८७)

क्षेत्रफल: १,३२५ वर्ग कि.मी.

नेपाली सेना तैनाथी : २०७३ साल (सन् २०१६)

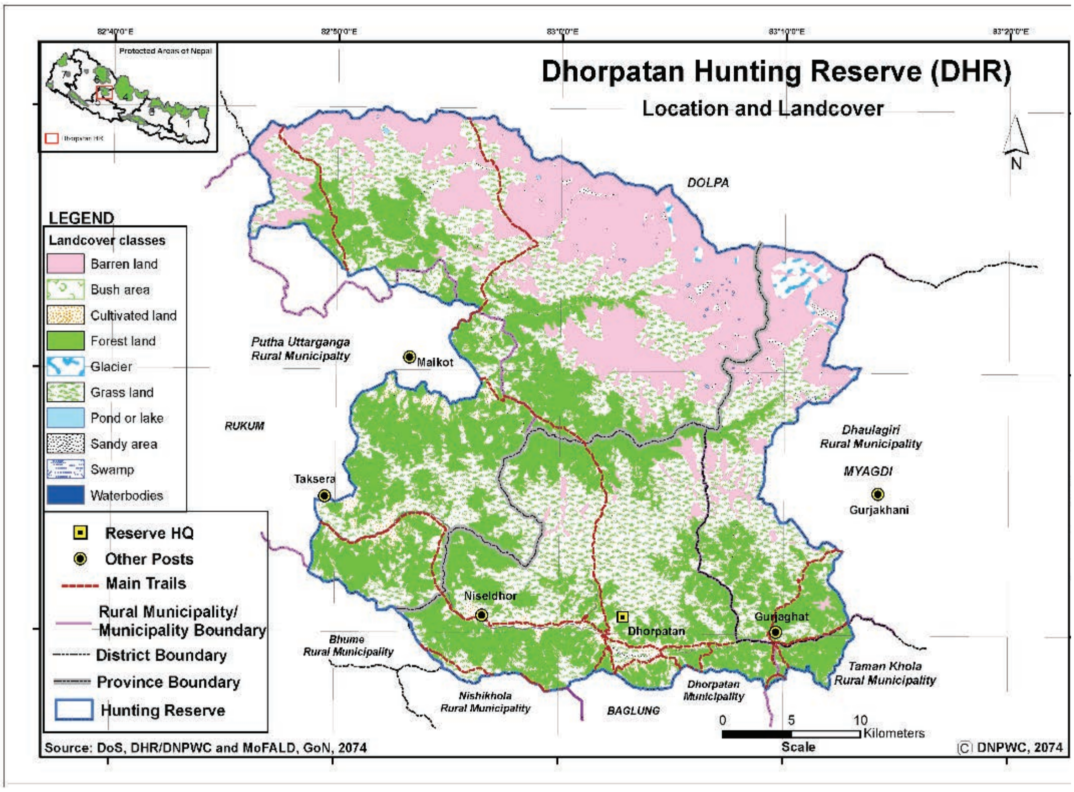

ढोरपाटन शिकार आरक्ष गण्डकी प्रदेश र पाँच नम्बर प्रदेश अन्तर्गतका रुकुम, बाग्लुङ्ग र म्याग्दी जिल्लाका केही भागमा फैलिएको छ। यो नेपालको एकमात्र शिकार आरक्ष हो। यस आरक्षको प्रमुख जनावरमा नाउर, झारल, थार, हिमाली भालु, आदि हुन्। यहाँ दुर्लभ एवं संरक्षित पंक्षीको सूचीमा परेका डाँफे, मुनाल, चिर कालिज लगायत १६४ प्रजातिका पंक्षीहरू पाइन्छन्।

वन्यजन्तुको सदुपयोगका साथै संरक्षण होस् भन्ने हेतुले यस क्षेत्रलाई शिकार आरक्ष बनाइएको हो। आरक्षलाई सुनदह, सेङ, दोगाडी, बार्से, फागुने र घुस्तुङ ६ ब्लकमा विभाजन गरी शिकार खेल्न दिने व्यवस्था मिलाइएको छ। यहाँ लिखित अनुमति लिएर तोकिएको समय र क्षेत्रमा तोकिएको जनावरको शिकार गर्न पाइन्छ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागले समय समयमा शिकार गरिने मुख्य वन्यजन्तु नाउर र झारलको गणना तथा अनुगमन गरी वार्षिक कोटा निर्धारण गरी प्रतिस्पर्धाको आधारमा शिकार गर्न अनुमति दिने व्यवस्था गरेको छ।

O{ ;+If0f If]qx¿

s= cGgk0f{ ;+If0f If]q *(Annapurna Conservation Area-ACA)*

स्थापना: २०४९ साल (सन् १९९२)

क्षेत्रफल: ७,६२९ वर्ग कि.मी.

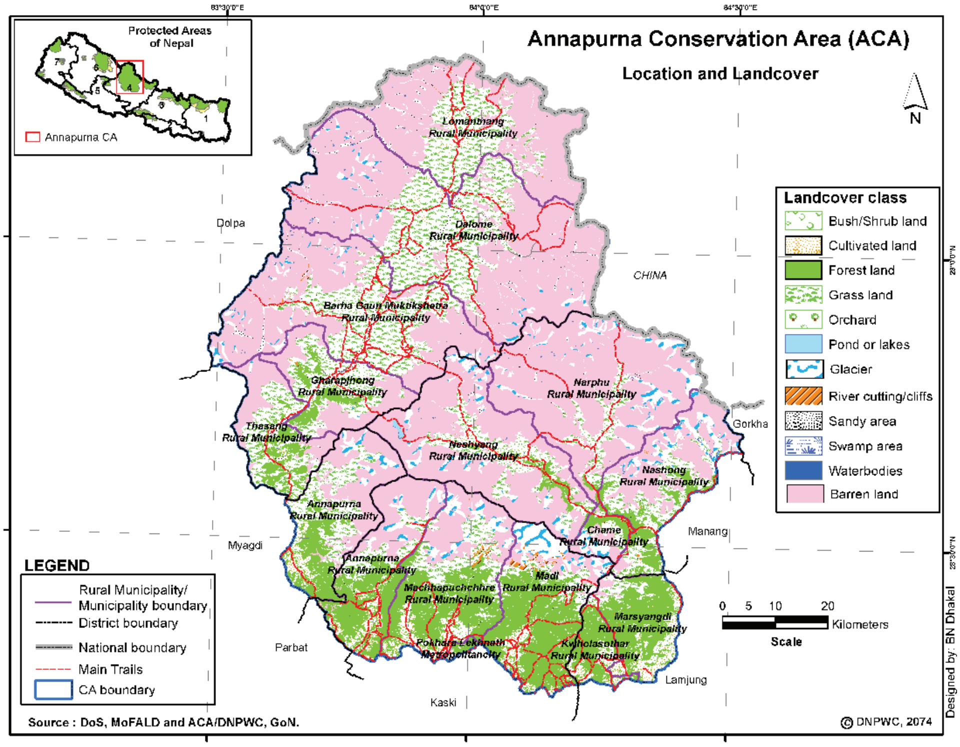

यो संरक्षण क्षेत्र गण्डकी प्रदेशको कास्की, लमजुङ, म्याग्दी, मुस्ताङ र मनाङ जिल्लामा फैलिएको छ । यो नेपालको सबैभन्दा ठूलो संरक्षण क्षेत्र हो । यसका मुख्य विशेषताहरूमा माछापुच्छ्रे र अन्नपूर्ण हिमाल, धौलागिरी, मनाङ र मुस्ताङ उपत्यकाहरू, गुरुङ र थकाली संस्कृतिहरू, विश्वमै प्राकृतिक दृश्यको आधारमा उत्कृष्ट मानिएको अन्नपूर्ण पदमार्ग आदि हुन् ।

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रमा २९ किसिमका पारिस्थिकीय प्रणालीहरू र २२ प्रकारका वनहरू रहेका छन् । यो क्षेत्र कुट्की, पाँचऔले, यार्सागुम्बा, सुनगाभा आदि जस्ता हिमाली वनस्पतिका लागि प्रख्यात छ । यो संरक्षण क्षेत्र हिउँ चितुवा, कस्तुरी मृग, चिरु, तिब्बतीय गधा, तिब्बतीय खरायो, नाउर लगायत १०५ प्रजातिका स्तनधारी वन्यजन्तु, ४८८ प्रजातिका पंक्षी, २० प्रजातिका माछा, २३ प्रजातिका उभयचर, ४० प्रजातिका सरीसृप पाईन्छन् । मुक्तिनाथ र दामोदर कुण्ड जस्ता प्रख्यात धार्मिक क्षेत्र तथा लोमाङ्थाङ जस्ता साँस्कृतिक धरोहर यहाँ अवस्थित छन् । यस क्षेत्रमा बग्ने प्रसिद्ध कालीगण्डकी नदीले निर्माण गरेको खोँच (Gorge) विश्वकै सबैभन्दा गहिरो किर्तीमानी भू-स्वरुप हो ।

नेपालमा सर्वप्रथम गैरसरकारी संस्था नेपाल प्रकृति संरक्षण कोष (तत्कालिन श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोष)द्वारा व्यवस्थापन भएको यो संरक्षण क्षेत्रले विश्वलाई नै नयाँ नमूना प्रदान गरेको छ ।

v= s~rghÏf ;+If0f Ifq] *(Kanchenjunga Conservation Area-KCA)*

स्थापना: २०५४ साल (सन् १९९७)

क्षेत्रफल: २,०३५ वर्ग कि.मी

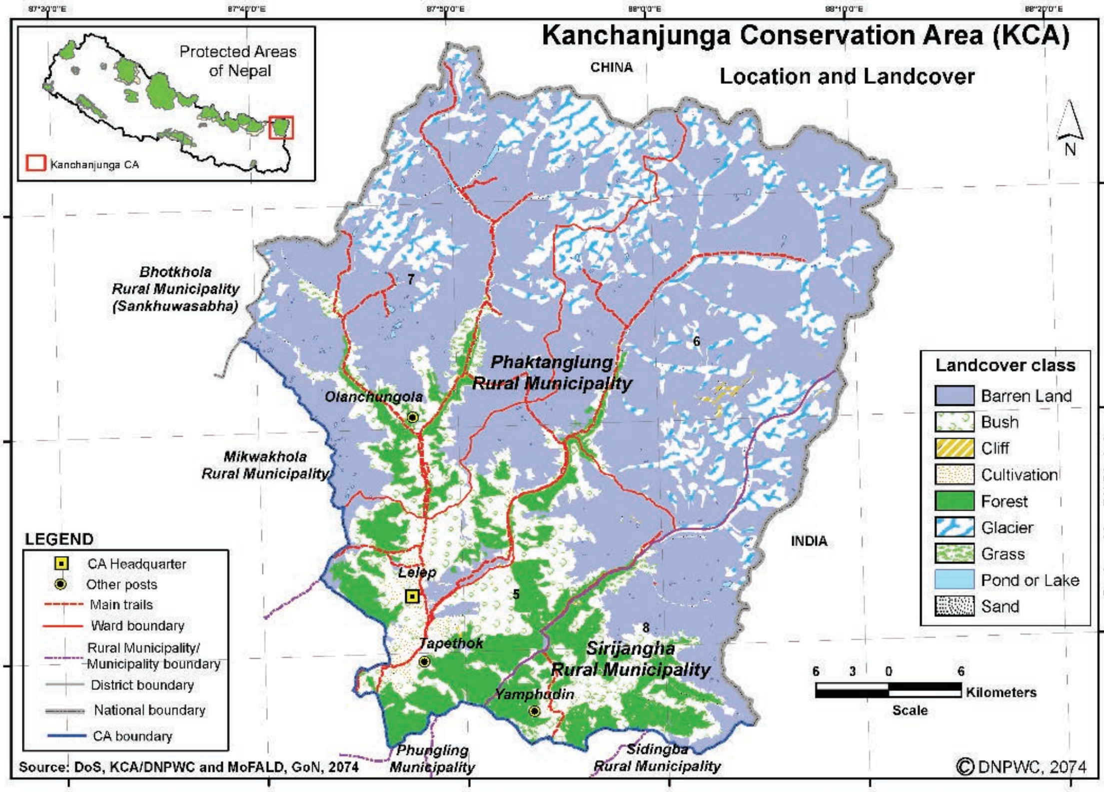

यो संरक्षण क्षेत्र एक नम्बर प्रदेश अन्तर्गत ताप्लेजुङ्ग जिल्लाको उत्तरतर्फ पर्दछ । अग्ला टाकुराहरू र ठूला हिमनदीहरूको निम्ति प्रख्यात कञ्चनजङ्घा क्षेत्रले वातावरणीय तथा साँस्कृतिक विशिष्टता राख्दछ । यो संरक्षण क्षेत्रभित्र पर्ने विश्वकै तेस्रो अग्लो हिमशिखर कञ्चनजङ्घा (८,५८६ मी.) को नामबाट यस संरक्षण क्षेत्रको नामाकरण गरिएको हो । दुर्लभ वन्यजन्तुको बासस्थान, विविध वनस्पति तथा जनजातिको सम्मिश्रण रहेको यस क्षेत्रको सिमाना मित्रराष्ट्र भारत र चीनसँगै जोडिएकोले सीमापार संरक्षणका (Transboundary Conservation) निम्ति पनि अद्वितीय अवसर प्रदान गर्दछ ।

विशिष्ट पारिस्थिकीय प्रणाली र हिउँ चितुवा, कस्तुरी मृग, हिमाली भालु, ब्वाँसो जस्ता दुर्लभ वन्यजन्तुले यस क्षेत्रको महत्व बढाएका छन् । कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्र स्थानीय समुदायहरूबाट व्यवस्थापन गरिएको एक मात्र संरक्षण क्षेत्र हो । स्थानीय समुदायहरूबाट व्यवस्थापन हुँदै आएको यो संरक्षण क्षेत्र नेपालमा मात्र नभई विश्वमै नमूनाको रुपमा परिचित छ ।

u= dgf:n' ;+If0f Ifq *(Manaslu Conservation Area-MCA)*

स्थापना: २०५५ साल (सन् १९९८)

क्षेत्रफल: १,६६३ वर्ग कि.मी.

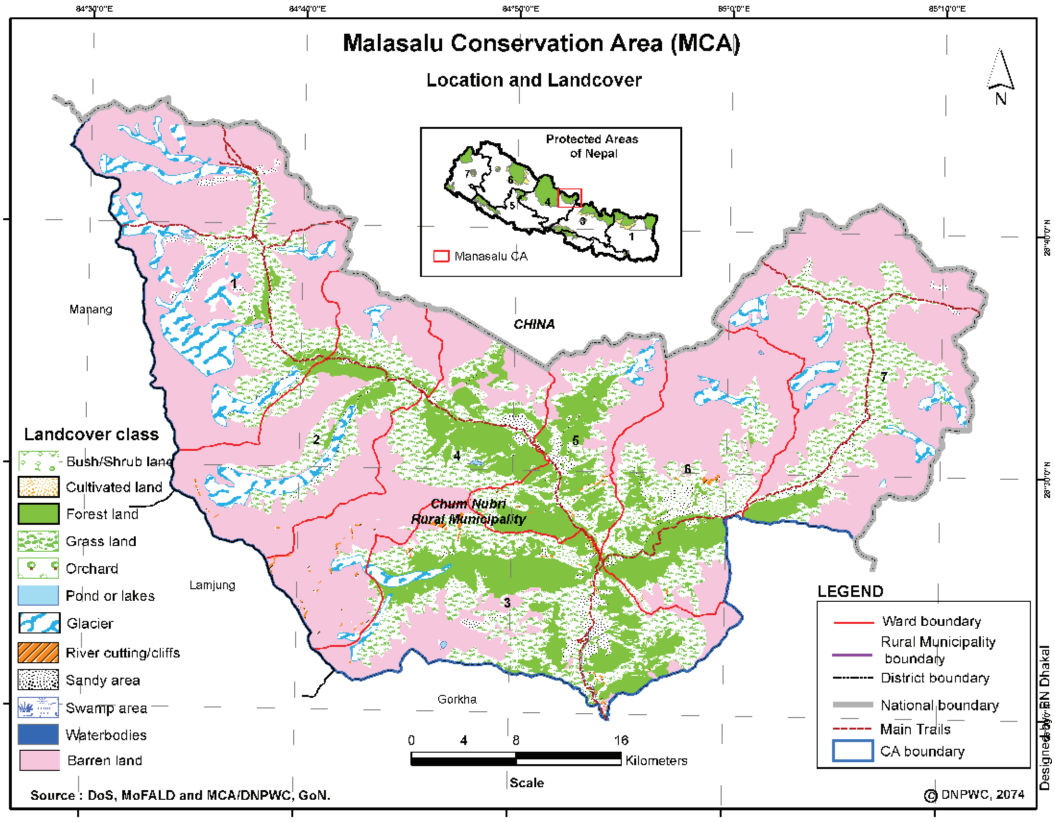

गण्डकी प्रदेश अन्तर्गत गोरखा जिल्लामा रहेको यो संरक्षण क्षेत्र उत्तरमा चिनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत, पश्चिममा अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रसम्म फैलिएको छ । यस क्षेत्रको उचाइ ६०० मीटर देखि संसारको आठौं अग्लो चुचुरो (८,१६३ मी.) मनास्लुसम्म फैलिएको छ ।

यस संरक्षण क्षेत्रमा करिब २९ प्रजातिका स्तनधारी जन्तुहरू जस्तै- हिउँ चितुवा, कस्तुरी मृग, नाउर, झारलका साथै करिब ११० प्रकारका चराहरू र ३ प्रकारका सर्पजातिहरू एवं २०० भन्दा बढी हिमाली वनस्पतिहरू पाइन्छन् ।

यो क्षेत्र सन् १९९१ पछिमात्र बिदेशीहरूका लागी खुला गरिएको हो । नेपाल सरकारले यो संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापनका लागी राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषलाई २० वर्षको लागि दिएको छ ।

3= s[0f;f/ ;+If0f If] *(Krishnasar Conservation Area-KrCA)*

स्थापना: २०६५ साल (सन् २००९)

क्षेत्रफल: १६.९५ वर्ग कि.मी.

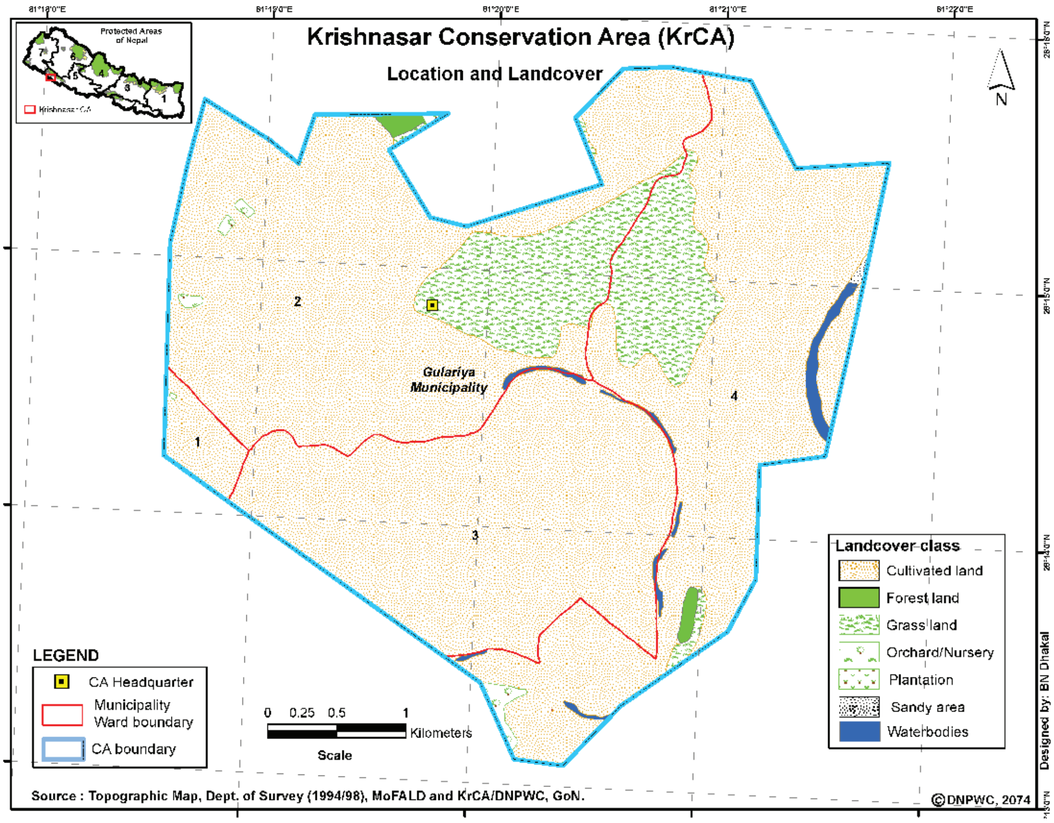

नेपालको पाँच नम्बर प्रदेशको बर्दिया जिल्लाको खैरापुर क्षेत्रमा प्राकृतिक अवस्थामा रहेको नेपालका लागि दुर्लभ वन्यजन्तु कृष्णसारको संरक्षणका लागि गुलरीया नगरपालिका अन्तर्गत १६.९५ वर्ग कि.मी. क्षेत्रलाई कृष्णसार संरक्षण क्षेत्रको रूपमा स्थापना गरिएको हो। कुल क्षेत्रफल मध्ये कृष्णसारको वासस्थान क्षेत्र ५.२७ वर्ग कि.मी. र वरिपरिको प्रभावित क्षेत्र ११.६८ वर्ग कि.मी. छ। कृष्णसार खुला घाँसे मैदान अर्थात् दुबो र काँसको मैदानमा बस्न रुचाउँछ। त्यसैले आवादी छेउमा घरपालुवा जनावरहरू सँग चर्ने गर्दछ।

सन् २०१९ मा नेपालमा सम्पन्न भएको तेह्रौं दक्षिण एसियाली खेलकुदको प्रतिक चिन्हको रुपमा कृष्णसार चयन भएबाट पनि यसको महत्व र संरक्षणमा नयाँ चेतना थप्ने काम भएको छ।

a= uf}l/zÍs/ ;+/If0f If]q *(Gaurishankar Conservation Area-GCA)*

स्थापना: २०६६ साल (सन् २०१०)

क्षेत्रफल: २,१७९ वर्ग कि.मी.

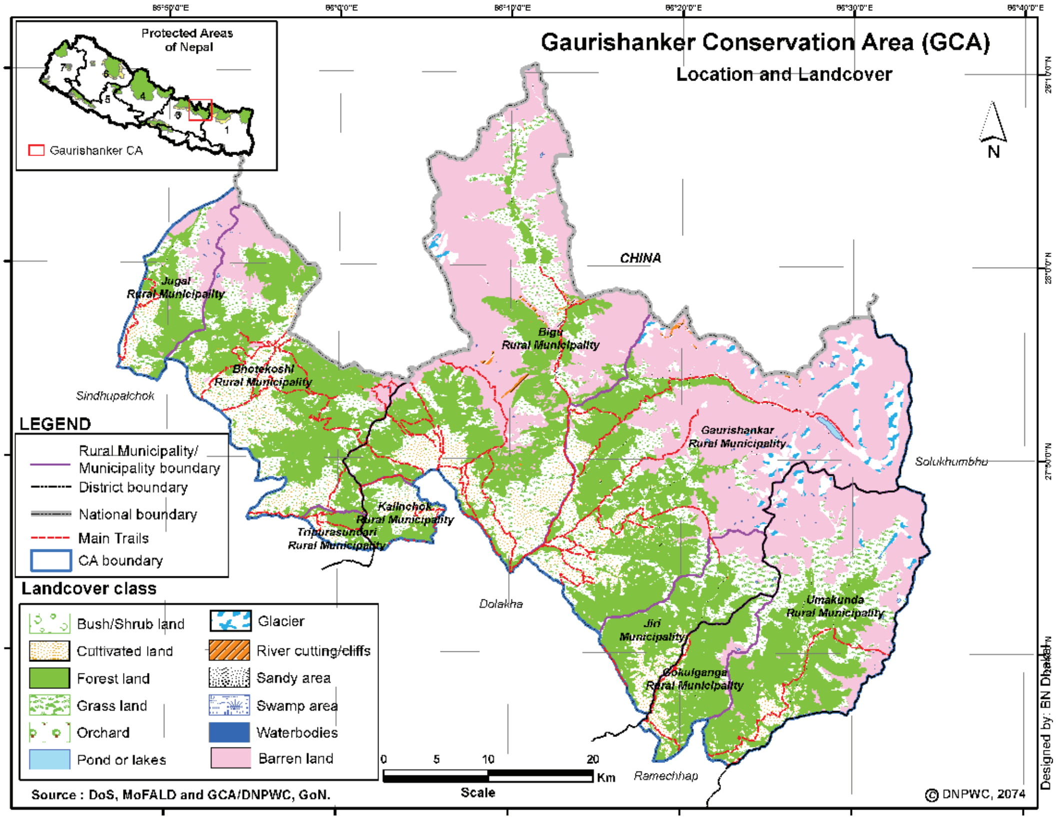

नेपालको बागमती प्रदेशमा अवस्थित गौरीशंकर संरक्षण क्षेत्रको पूर्वमा सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज, पश्चिममा लामटाङ राष्ट्रिय निकुञ्ज र उत्तरमा चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत पर्दछ। समुद्री सतहदेखि ९६८ मीटरबाट ७,१८१ मीटर उचाईसम्म रहेको यो संरक्षण क्षेत्र वन्यजन्तुका दृष्टिकोणले निकै महत्वपूर्ण छ।

गौरीशंकर संरक्षण क्षेत्रमा उपोष्ण देखि शीतोष्णसम्म गरी १६ प्रकारका वनहरू छन्। जसमा ५६५ प्रजातिका वनस्पतिहरू अभिलेख गरिएको छ। यहाँ पाइने मुख्य गैरकाष्ठ वनपैदावारहरूमा चिराइतो, सुनाखरी, मजिटो, वन करेला, अल्लो, लोक्ता, जटामसी, पाँचऔंले, पदमचाल आदि हुन्। यहाँ पाईने विभिन्न जडीबुटी मध्ये लौठ सल्लाका लागि यो क्षेत्र विषेश परिचित छ।

संरक्षित वन्यजन्तुको सूचीमा रहेका, लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेका हिउँ चितुवा, कस्तुरी मृग, हाब्रे, ब्वाँसो, ध्वाँसे चितुवा, सालक, चरी बाघ लगायतका ३४ प्रजातिका स्तनधारी वन्यजन्तुहरू, डाँफे, मुनाल सहित २३५ प्रजातिका पंक्षी, १६ प्रजातिका माछा, ९ प्रजातिका उभयचर र १४ प्रजातिका सरीसृप पाइन्छन्।

नेपालको प्रसिद्ध धार्मिक स्थल तथा पर्यटकीय क्षेत्र कालिञ्चोक भगवती मन्दिर पनि यो संरक्षण क्षेत्रमा पर्दछ।

r= ckL gfDkf ;+/If0f Ifq *(Api Nampa Conservation Area-ANCA)*

स्थापना: २०६७ साल (सन् २०१०)

क्षेत्रफल: १,९०३ वर्ग कि.मी.

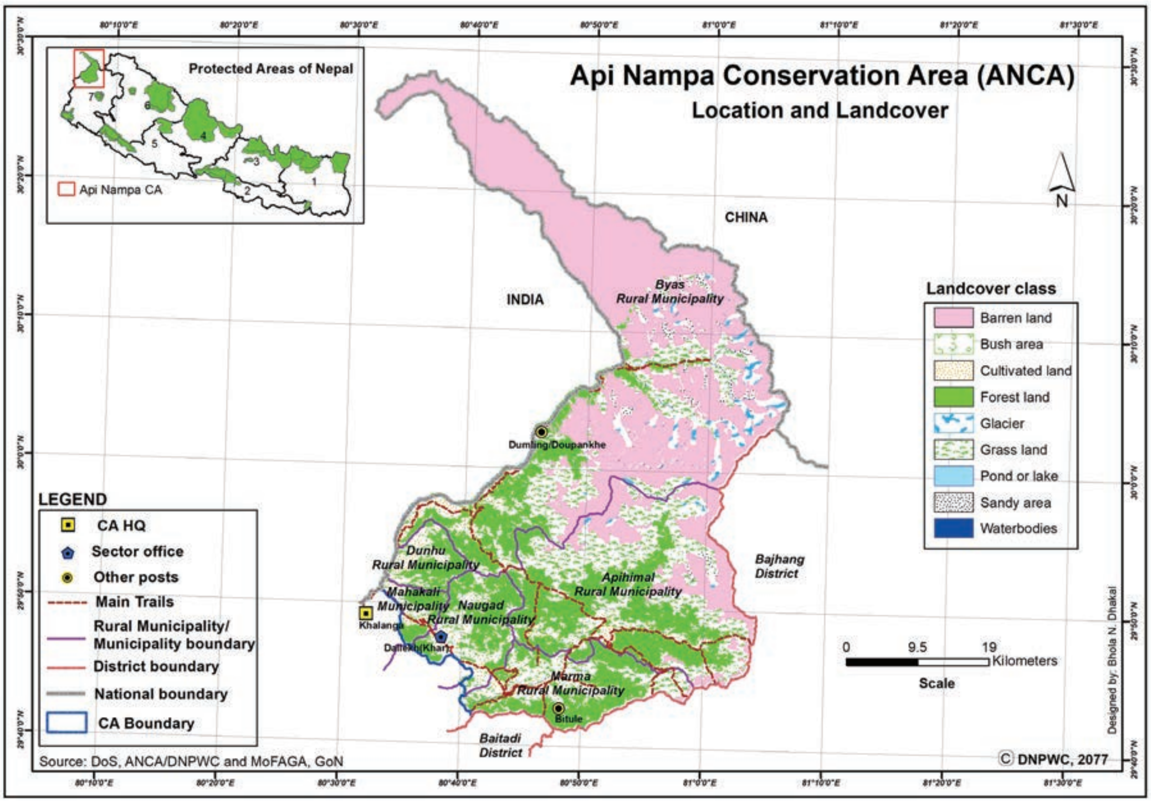

सुदुर पश्चिम प्रदेश अन्तर्गत दार्चुला जिल्लामा पर्ने अपी नाम्पा सरंक्षण क्षेत्रको पूर्वमा बझाङ जिल्ला, पश्चिममा महाकाली नदी उत्तरमा चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत र दक्षिणमा लास्कु खोला र नौगाड खोला रहेका छन् ।

अपी नाम्पा संरक्षण क्षेत्र जैविक विविधताको दृष्टिले अत्यन्तै महत्वपूर्ण छ । यस क्षेत्रमा अपी हिमाल (७,१३२ मी.), नाम्पा हिमाल (६,७५७ मी.), व्यास हिमाल (६,६७० मी.) लगायत धेरै उच्च हिम शिखरहरू छन् । यस संरक्षण क्षेत्रको उचाइ समुद्री सतहबाट ५३९ देखि ७,१३२ मीटरसम्म छ । यस क्षेत्रमा हिउँ चितुवा, ध्वाँसे चितुवा, कस्तुरी मृग, हाब्रे, रतुवा, घोरल, नाउर, झारल, चितुवा, बाँदर, हिमाली कालो भालु, स्याल, दुम्सी, ब्वाँसो, लंगुर, थार लगायतका वन्यजन्तुहरू पाइन्छन् ।

त्यसैगरी डाँफे, चीर, चिल, च्याखुरा, हलेसो, भ्याकुर लगायत २०० भन्दा बढी चराका प्रजातिहरू पाइन्छन् । साल, खयर, सिसौ, उत्तिस, बाँझ, गुराँस, गोब्रे सल्ला, खस्रु लगायत विभिन्न किसिमका वनले यो संरक्षण क्षेत्र रमणीय बनेको छ ।

&= g]kfnsf l;d;f/ If]qx¿

नेपाल वन क्षेत्रसँगै जलमा पनि धनी देश मानिन्छ । यहाँ हजारौ नदीनाला, ताल, पोखरी लगायतका सिमसार क्षेत्रहरू रहेका छन् । यी सिमसार क्षेत्रहरू जैविक विविधताका हिसावले समेत महत्वपूर्ण क्षेत्रहरू हुन् । नेपालमा भएका सिमसार क्षेत्रहरू मध्ये केही सिमसार क्षेत्रहरू अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत प्रख्यात छन् । जसलाई रामसार क्षेत्रमा सूचीकृत गरिएको छ । रामसार क्षेत्रमा सूचीकृत सिमसारहरूको छोटो परिचय तल दिईएको छ ।

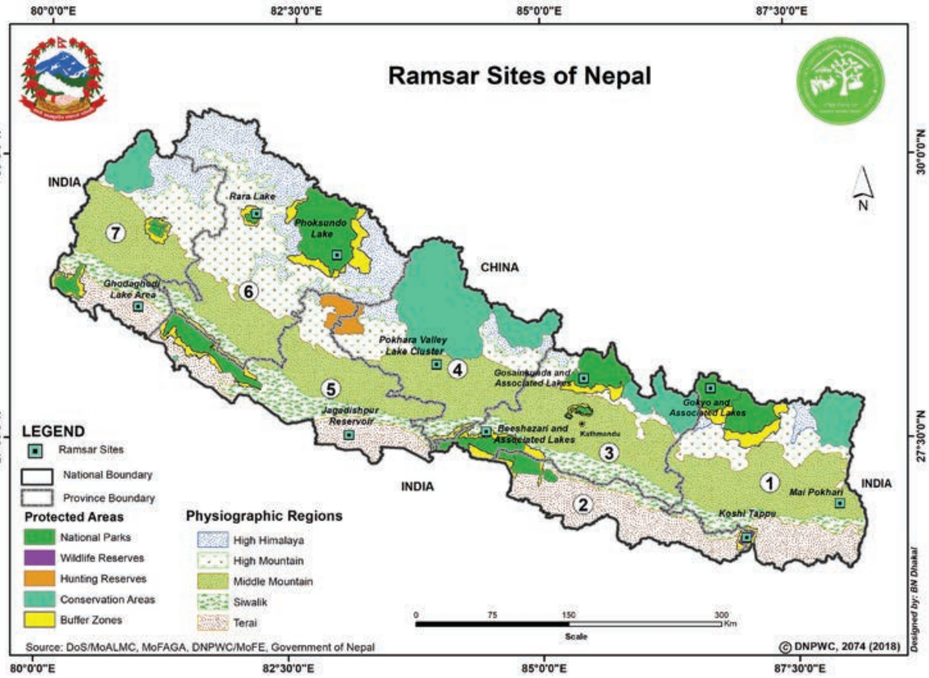

s= sf]zL 6fk' jGohGt' cf/If *(Koshi Tappu Wildlife Reserve)*

क्षेत्रफलः १७,५०० हेक्टर

सूचीकृत मितिः बि.सं. २०४३ (सन् १९८७-०८-१३)

अवस्थितिः सप्तकोशीको भूभाग र यसको बाढी प्रभावित क्षेत्र

यो सिमसार क्षेत्रमा असंख्य जलपंक्षीहरू पाइनुका साथै यो क्षेत्र अर्ना र सोंसका मुख्य बासस्थान पनि हो । यहाँ ४८५ प्रजातिका माछा, ३० प्रजातिका विश्वमै लोप हुने अवस्थामा रहेका मध्ये २१ प्रजातिका चरा र राजगिद्ध पाईन्छन् । यहाँ ठूलो संख्यामा बथान बथानमा बस्ने र उड्ने सिलसिले हाँस पनि यहाँको आकर्षण हो ।

v= aL;xhf/L tfn If]q *(Beeshazari and Associates Lakes)*

क्षेत्रफलः ३२०० हेक्टर

सूचीकृत मितिः बि.सं. २०६० (सन् २००३-०८-१३)

अवस्थितिः चितवन राष्ट्रिय निकुन्जको मध्यवर्ती क्षेत्र

बीसहजारी ताल समूह खगेरी सिँचाई नहरको कारणले बनेको हो । महाभारत र चुरे पर्वतको बीचमा रहेको वरण्डाभार जङ्गलमा परेकोले यी तालले बाघ र गैंडा लगायत अन्य जनावरलाई आवतजावत गर्ने जैविक मार्गको रुपमा सुविधा प्रदान गरेको छ । यसका साथै यो ताल क्षेत्रले अति संकटापन्न प्रजाति डंगर गिद्ध, भुडीफोर गरुड, आदि चराहरूका साथै घाडियाल गोही, मगर गोही, ओंत, सुनगोहोरो, काठे भालु, जस्ता वन्यजन्तुलाई बासस्थान प्रदान गरेको छ ।

u= 3f]8f3f]8 tfn If]q *(Ghodaghodi Lake Area)*

क्षेत्रफलः २५६३ हेक्टर

सूचीकृत मितिः बि.सं. २०६० (सन् २००३-०८-१३)

अवस्थितिः पश्चिम नेपाल कैलाली जिल्ला तल्लो चुरे क्षेत्र

यस ताल क्षेत्रमा ठूला तर कम गहिरो ताल समेत गरेर दलदल, धापका साथै चुरे क्षेत्रमा उष्णीय पतझड जङ्गल रहेको छ । ठूलासाना गरी २० वटा तालतलैयालाई स-साना डाँडाले छुट्याएको छ । यस ताल क्षेत्रले अति संकटापन्न अवस्थाको कछुवा, ओंत, गोही, चराहाँस लगायत बाघ, बाह्रासिङ्गा, भुडीफोरका साथै लोपोन्मुख प्रजाति सूनगाभाका विभिन्न प्रजातिलाई बासस्थान प्रदान गरेको छ । यहाँ ४५० प्रजातिका वनस्पति, २९ प्रजातिका माछा, ३२ प्रजातिका पुतली, १ प्रजातिको गोही, ७ प्रजातिका सरीसृप, १४० प्रजातिका रैथाने र घुमन्ते चराहरू पाइन्छन् ।

3= hulbzk'/ hnf;o *(Jagadishpur Reservoir)*

क्षेत्रफलः २२५ हेक्टर

सूचीकृत मितिः बि.सं.२०६० (सन् २००३-०८-१३)

अवस्थितिः कपिलवस्तु

यो जलासय सन् १९७० मा सिंचाइको प्रयोजनको निम्ति निर्माण गरिएको हो । यो जलासयको वरिपरि खेतीयोग्य जमिन र स-साना तालले घेरिएको छ जसलाई चराहरूले विचरणको लागि उपयोग गर्दछन् । यहाँ पाईने केही मुख्य चरा प्रजातिमा जलकौवा, बकुल्ला, स्टोर्क, डुबुल्की चरा, सिद्रेचरा, जलेपा, भुँडीफोर, लोभीपापी गरुड, १३ प्रजातिका पानी हाँस सहित स्थानीय र घुमन्ते गरी ४२ प्रजातिका चरा पाईन्छन् । यहाँ २० प्रजातिका माछा पाईन्छन् । यस क्षेत्रमा सर्पगन्धा, कमल, आदि वनस्पतिहरू पाईन्छन् । स्थानीय समुदायले यस जलासय क्षेत्रलाई माछा मार्न, चरिचरन गर्न, दाउरा र स्याउला संकलन गर्न, खानेपानी र सिंचाइ प्रयोजनका लागि उपयोग गर्दै आएका छन् ।

a= kmf]S;'G8f]tfn *(Phoksundo Lake)*

क्षेत्रफलः ४९४ हेक्टर

सूचीकृत मितिः बि.सं.२०६५ (सन् २००७-०९-२३)

अवस्थितिः डोल्पा, शे-फोक्सुन्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज

यो हिमताल नेपालको सबैभन्दा गहिरो ताल हो । यस तालमा हालसम्म कुनैपनि जलचर अभिलेख भएको छैन । यो तालबाट १६७ मीटर अग्लो झरना बनेको छ जुन तल्लो भेगका मानिसका लागि स्वच्छ पानीको स्रोतको रूपमा प्रयोग गर्दछन् । यसको जलाधार क्षेत्रमा नाउर, हिउँ चितुवा, कस्तुरी मृग र तिब्बती व्वाँसो जस्ता महत्वपूर्ण वन्यजन्तु पाइन्छन् । यहाँ सुनजुरे हाँस, चखेवाचखेवी, वंगाले सिमकुखुरा, मरुल, सिन्दुरे हाँस, खोयाहाँस लगायतका पंक्षीहरू पाईन्छन् । यहाँ खतराको सूचीमा परेका कुट्की, भ्याकुर, विष, जटामसी, लघुपत्र लगायत १५५ प्रजातिका वनस्पतिहरू पाइन्छन् ।

r= uf]$of]tfn Ifq *(Gokyo and Associated Lakes)*

क्षेत्रफल: ७७० हेक्टर

सूचीकृत मिति: बि.सं.२०६४ (सन् २००७-०९-२३)

अवस्थिति: सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्जमा ४७१० मी.-४९५० मी. सम्म उचाइमा फैलिएको हिमताल

यस क्षेत्रमा दुर्लभ र संकटापन्न प्रजातिको सूचीमा परेका जडीबुटीहरू कुट्की, शर्मागुरु, कपासे फूल, केशर, आदि पाईन्छन् । यहाँ हिमालयन थार, हिउँ चितुवा, कस्तुरी मृग जस्ता महत्वपूर्ण स्तनधारी जनावरहरू र चखेवाचखेवी, सिन्दुरे हाँस, सिउरे डुबुल्की चरा लगायतका पंक्षीहरू पाईन्छन् । यो ताल क्षेत्र तल्लो तटिय भूभागको लागि स्वच्छ पानीको महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा रहेको छ । यो ताल क्षेत्र हिन्दु तथा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूका साथै पर्यटकहरूको समेत लोकप्रिय गन्तव्यस्थल हो ।

5= uf];f0s08 tfn Ifq *(Ghosaikunda and Associated Lakes)*

क्षेत्रफल: १०३० हेक्टर

सूचीकृत मिति: बि.सं.२०६४ (सन् २००७-०९-२३)

अवस्थिति: लाङटाङ्ग राष्ट्रिय निकुञ्ज भित्र ४०५४ मीटरदेखि ४६२० मीटरको उचाइमा फैलिएको

यो ताल क्षेत्र नारायणीको सहायक नदी त्रिशुलीको मुहानको रूपमा रहेको छ। यस क्षेत्रमा पाईने १०० भन्दा बढी प्रजातिका वनस्पतिहरू मध्ये खतराको सूचीमा परेका दुर्लभ विष, छेतरे, धुपजडी, खिलदार, जटामसी, कुट्की, पदमचाल, शर्मागुरु, आदि पाइन्छन्। यहाँ खोयाहाँसका साथै चखेवाचखेवी र बिजुलागैरी अभिलेख गरिएको छ। यस क्षेत्रमा हाब्रे र कस्तुरी मृग पनि पाईन्छ। यो क्षेत्र हिन्दू र वौद्ध धर्म मान्ने मानिसको लागि महत्वपूर्ण धार्मिक स्थलको रूपमा परिचित रहेको छ। यहाँ विशेषगरी जनै पूर्णिमाका दिन ठूलो मेला लाग्ने गर्दछ।

h= /f/f tfn *(Rara Lake)*

क्षेत्रफल: १५८० हेक्टर

सूचीकृत मिति: बि.सं.२०६५ (सन् २००७-०९-२३)

अवस्थिति: मुगु कर्णाली, रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज

समुद्री सतहबाट २९०० मी. उचाइमा रहेको यो ताल नेपालको सबैभन्दा ठूलो ताल हो। यो खत्याड खोलाको लागि पानीको मुख्य स्रोत हो, जुन कर्णाली नदीको एक महत्वपूर्ण सहायक नदीको रुपमा रहेको छ। यस क्षेत्र वनस्पति र वन्यजन्तुको लागि अद्वितीय रहेको छ। यहाँ २३५ प्रजातिका पंक्षीहरू अभिलेख गरिएको छ र यो क्षेत्र फिरन्ते चराहरू जस्तै: चखेवाचखेवी, खोयाहाँस, निलटाउके हाँस, आदिका यात्रमार्गमा पर्दछ।

e= dfO{kf]v/L *(Mai Pokhari)*

क्षेत्रफल: ९० हेक्टर

सूचीकृत मिति: बि.सं.२०६६ (सन् २००८-१०-२८

अवस्थिति: इलाम

यो ताल स्थानीय समुदायमा स्वच्छ पानी प्रदान गर्न महत्वपूर्ण रहेको छ । यो क्षेत्रमा चिलाउने, कटुस, खस्रु, गुराँस तथा विभिन्न प्रजातिका सुनगाभा पाइन्छ । यहाँ हरियो छेपारो (Salamander) लगायत, चितुवा, ओंत, लगायतका वन्यजन्तुहरू पाइन्छन् । यो ताल विभिन्न समुदायका लागि महत्वपूर्ण धार्मिक स्थल पनि हो ।

`= kf]v/f pkTosf tfnsf]; dx *(Lake Cluster of Pokhara Valley)*

क्षेत्रफल: २६१६०० हेक्टर

सूचीकृत मिति: बि.सं.२०७२ (सन् २०१६-०२-०२)

अवस्थिति: पोखरा उपत्यका, मध्य पहाडी क्षेत्र

यस तालको समूहमा पोखरा उपत्यकाका नौ सुन्दर तालहरू (फेवा, वेगनास, रुपा, मैदी, दिपाङ, खास्टे, कमलपोखरी, न्यूरिनी, गुदैं ताल) रहेका छन् । प्रत्येक ताल जैविक विविधतायुक्त रहेका छन् र यिनले पारिस्थिकीय सेवा र स्थानीय समुदायको जीवनयापनलाई टेवा पुऱ्याएका छन् । यिनले अति संकटापन्न घुमन्ते चरा देवहाँस, गिद्ध र संकटापन्न ध्वाँसे चितुवा, लोपोन्मुख सालक जस्ता स्तनधारी जनावरलाई आश्रय दिएका छन् । यी ताल समूहले कैयौं मानिसलाई पर्यटन, माछा पालन, सिंचाइ, विद्युत उत्पादन, खानेपानी मार्फत आम्दानी र सेवा प्रदान गरेका छन् ।

*= g]kfnsf] h}ljs ljljwtf ;+/If0fdf r'gf}tL

बस्ती बिस्तार, कृषि तथा निर्माण कार्यको बिस्तार, प्राकृतिक स्रोतको दोहन, बाहिरीया प्रजातिको अतिक्रमण, प्रदूषण, जलवायू परिवर्तन, विकल्प र योजना विहिन निर्माण जस्ता कारणले प्राकृतिक बासस्थान जस्तैः वनजङ्गल, घाँसे मैदान, सिमसार आदिको बढ्दो रूपमा विनाश भइरहेको छ जसले गर्दा जैविक विविधतामा चुनौति थपिएको छ । त्यस्तै विकासे प्रजातिको फैलावट र अव्यवस्थित रसायनिक किटनासक औषधिको प्रयोगले कृषि जैविक विविधता संकटमा परेको छ । विश्व संरक्षण संघ (IUCN) का अनुसार विश्वका एक तिहाइ जति पहिचान भएका प्रजातिहरू लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका छन् जसमा २९ प्रतिशत उभयचर, २१ प्रतिशत स्तनधारी र २१ प्रतिशत चराहरू पर्छन् । जैविक विविधताको यो चुनौति नियन्त्रण हुन नसकेमा वातावरण र मानिसको स्वास्थ्य र जीवनयापन दुवैमा असर पुग्न जानेछ । वनजङ्गलको जैविक विविधताको चुनौतिलाई निम्न बुँदाहरूमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

s= k|fs[lts jf;:yfgsf] ljgf;

विभिन्न अध्ययन अनुसार नेपालको वनजङ्गलको क्षेत्रफल सन् १९९०-२००० को बीचमा २.१ प्रतिशत र सन् २०००-२००५ को बीचमा १.४ प्रतिशतका दरले घटेको देखिन्छ । भौगोलिक क्षेत्र अनुसार वनजङ्गलको क्षेत्र घट्ने क्रम पनि फरक रहेको छ जुन निम्न कारणले गर्दा घटिरहेको पाइन्छ ।

- **अतिक्रमण:** तराई र चुरिया क्षेत्रमा मानव वस्तिको अतिक्रमण बढ्दो रहेको छ । पूर्व-पश्चिम राजमार्गमा बजार बिस्तार लगायतले गर्दा वनजङ्गलमा अतिक्रमण बढ्दो छ । यस्ता धेरैजसो बस्तीहरू अवैध रहेका छन् ।

- **कृषि क्षेत्रको बिस्तार:** कृषि क्षेत्रको बढ्दो मागले वन क्षेत्रमा खेतीपातीको लागि अतिक्रमण बढ्दो छ । तराई र चुरे क्षेत्रको उच्च उत्पादकत्व र बढ्दो जनसंख्याको कारणले यो समस्या बढ्दो रहेको छ । ठाउँसारी गर्दै गरिने खेती (Shifting Cultivation) का कारणले चुरिया र महाभारत क्षेत्रको भिरालो जमिनका वन विनाश भइरहेका छन् ।

- **निर्माण कार्य:** वन भित्रको निर्माण कार्य वन विनाशको मुख्य कारणको रूपमा रहेको छ । वनमा वातावरणीय सुरक्षा नअपनाई अवैध रूपमा विद्यालय, अस्पताल, मन्दिर, सडक जस्ता निर्माण कार्यले गर्दा तराई र चुरिया क्षेत्रमा समस्या सृजना भइरहेको छ । सन् २०१० मा मात्र कतिपय ठाउँहरूमा सडक बिस्तार गर्ने क्रममा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन नगरिकन नै गरेको समेत पाइन्छ ।

- **वन क्षेत्रको योजनाबद्ध रूपान्तरण:** सरकारी प्राथमिकताका परियोजनाहरू जस्तै सडक निर्माण, विद्युत प्रसारण लाइन, जलाशय निर्माण कार्यले वन विनाश र वातावरणीय ह्रास आउने गर्दछ । वन्यजन्तुको बासस्थानमा ह्रास आउने अन्य कारणहरू निम्न रहेका छन्:
  - जैविक सम्पदाको जथाभावी उपभोग
  - अनियन्त्रित वन डढेलो
  - अनियन्त्रित चरीचरन
  - मानव र वन्यजन्तुबीचको द्वन्द्व

v= hnjfo'kl/jtg{

वायुमण्डलमा जलवायू परिवर्तन नियमित प्रक्रिया हो । तथापि उद्योग क्षेत्र र यातायातमा खनिज इन्धनको अधिक प्रयोगले यसको प्रक्रिया थप बढेको हो । वनविनाश, मानव वस्तीको विकास, सहरीकरण, हरित ग्याँसको अधिक उत्सर्जनले जलवायू परिवर्तनमा तीव्रता आएको हो । अर्को शताब्दीसम्ममा विश्वको तापमान करीब ४ प्रतिशतसम्मले बढ्ने खतरा रहेको वैज्ञानिकहरूले अनुमान गरेका छन् । जलवायू परिवर्तनका कारण जैविक विविधता लगायत कृषि, जलस्रोत, मानव स्वास्थ्य, पर्यटन र समग्र पूर्वाधारमै प्रभाव पारेको छ ।

फलस्वरूप अतिवृष्टि, अनावृष्टिको बढोत्तरी र ऋतुकालको छिटो छिटो परिवर्तन हुने गर्छ । बेमौसममा गुराँस फुलेका उदाहरण हामीले देखिसकेका छौं । एकातिर जलवायू परिवर्तनका कारण जीवजन्तु तथा वनस्पतिका लागि वातावरण प्रतिकुल बनिरहेको छ । जलवायू परिवर्तनको कारण विश्वमा प्राणी तथा वनस्पतिको प्रजनन् र उत्पादन क्षमतामा पनि असर पारेको छ । विभिन्न चराको अण्डा पार्ने र कोरल्ने समय परिवर्तन हुँदै आएको छ । कोरलिएका चल्लाहरूमा अनौठो गुण देखिने, उत्परिवर्तनबाट अशक्त र अनुत्पादनशील बन्ने तथा विभिन्न कृषि बालीको फल लाग्ने र पाक्ने समयसमेत नियमित नहुने र उत्पादन घट्ने समस्याहरू पनि जलवायू परिवर्तनबाट सिर्जित समस्या हुन् । जलवायू परिवर्तनको कारण वायुमण्डल तातिदै जाँदा उष्णीय क्षेत्र वन्यजन्तु र वनस्पतिका लागि प्रतिकुल बन्दै गइरहेको छ भने, जलस्रोतको विनाशले जीब वनस्पतिको अस्तित्वनै संकटमा परेको छ ।

u= jGohGt'sf]lzsf/ / o; sf]cjW Jofkf/

संरक्षित क्षेत्रको विविधताको व्यवस्थानमा वन्यजन्तुको चोरी शिकार र अवैध व्यापार चुनौतिको रूपमा रहेको छ । केही मुख्य वन्यजन्तुको ओखेटोपहारको अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा तीव्र माग भएकोले यिनको संरक्षण चनौतिपूर्ण रहेको छ । गैंडा, बाघ, कस्तुरी मृग, सालक तथा हाव्रे जस्ता प्रजाति अवैध शिकारको खतरापूर्ण सूचीमा रहेका छन् ।

3= dfgj jGohGt'alr sf]åGå

संरक्षित क्षेत्र नजिकका वन्यजन्तुद्वारा बालीनाली तथा पशुधनको नोक्सानीले गर्दा मानव र वन्यजन्तु बीचको द्वन्द्व बढ्दो छ । बाघ, चितुवा, वंदेल, हात्ती, गैंडा, मृग, बाँदर जस्ता वन्यजन्तुबाट बालीनाली, पशुधन नोक्सानका साथै र मानव समेतको ज्यान जोखिममा परेकोले यसको प्रतिरोधमा वन्यजन्तुलाई पनि हानी नोक्सानी पुऱ्याउने कार्य भइरहेको छ ।

फोटो: नवीन गोपाल वैद्य

a= jfXo ldrfxf k|hflt sf]k|sf]k

वाह्य प्रजातिहरूले मुख्य गरी स्थानीय प्रजातिहरूसँगको प्रतिस्पर्धा र बासस्थान रूपान्तरण जस्ता कार्य मार्फत स्थानीय प्रजातिलाई हानी नोक्सानी पुऱ्याइरहेका हुन्छन् । जस्तैः माइकेनिया माकारान्था भन्ने लहरे बिरुवा स्थानीय प्रजातिका बिरुवामा एकदमै छिटो फैलिन्छ र उक्त बिरुवाको पातहरू ढाक्न पुग्छ जसले गर्दा बिरुवा मर्ने वा नबढ्ने हुन्छ । चितवन उपत्यका, कोशी टप्पु लगायतका तराई र चुरे क्षेत्रमा यसको प्रकोप धेरै रहेको छ ।

त्यस्तै वनमारा भन्ने झाडी प्रजातिको बिरुवाको अतिक्रमणबाट धेरै पर्वतीय स्थानीय प्रजातिहरू विस्थापित हुने संभावना रहेको छ । जलकुम्भीको प्रकोप प्राय सबै तराईका जलाशयमा देखिन थालेको छ ।

r= 9Ußf, lu66L / jfn'jf clgolGqt pTvgg\

नदीनालाबाट ढुंगा, गिट्टी र वालुवाको अनियन्त्रित उत्खनन् गर्दा वनजङ्गलको विनाश पनि हुने भएकोले जैविक विविधतामा प्रत्यक्ष असर पुग्न जान्छ ।

5= cGo rgf}tL

ठाउँ अनुसार जैविक विविधतामा चुनौति पनि फरक फरक रहेको पाइन्छ । जस्तै नेपालमा कोशी टप्पुमा मात्र पाइने अर्नाको र घरेलु भैंसीसँगको सम्पर्कले गर्दा आनुवांशिक विविधतामा ह्रास आइरहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालका संरक्षित क्षेत्रहरू, २०७६: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग बबरमहल, काठमाडौं
- सिमसार सम्बन्धी जानकारी पुस्तिका, २०७५: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग बबरमहल, काठमाडौं
- वन ऐन, २०७६
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९
- केन्द्रीयस्तरको वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाई, जानकारी पुस्तिका २०७६: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग बबरमहल, काठमाडौं
- वन, राष्ट्रिय निकुञ्ज, भू-संरक्षण र वातावरण सम्बन्धी केही ऐन तथा नियमावली, २०७५: नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताव व्यवस्था समिति
- शिक्षक पेशागत विकास तालिम स्रोत पुस्तिका (स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा), २०७५: नेपाल सरकार, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविवधि मन्त्रालय, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र भक्तपुर र वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल
- अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापन योजना, २०७२-२०७७ (सन् २०१५-२०१९): नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, अपि-नम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय, दार्चुला
- वन्यजन्तु अपराध, वार्षिक प्रतिवेदन २०७४/७५: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, बबरमहल, काठमाडौं
- वार्षिक प्रतिवेदन २०७४/७५: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, बबरमहल, काठमाडौं
- Nepal National Bidiversity Strategy and Action Plan (NBSAP) 2014-2020: Government of Nepal, Ministry of Forest and Soil Conservation
- Royal Chitwan National Park, Twenty Five Years of Conservation: DNPWC 1998.

एकाइ दुई: संरक्षित वन्यजन्तु र वनस्पति

!= kl/ro

जैविक विविधताले धनी देश नेपालमा विभिन्न प्रजातिका वन्यजन्तु र वनस्पति पाईन्छ । नेपालमा ११,९७१ प्रजातिका वनस्पति, ६५१ प्रजातिका पुतली, ३,९५८ प्रजातिका मोथ, २३० प्रजातिका माछा, ११७ प्रजातिका उभयचर, १२३ प्रजातिका सरीसृप, ८८६ प्रजातिका चरा र २०८ प्रजातिका स्तनधारी वन्यजन्तु पहिचान गरिएको छ । यी वनस्पति र वन्यजन्तुहरू तथा यिनका वासस्थानको संरक्षणका लागि नेपाल सरकार तथा सरोकारवालाहरू तत्पर भएता पनि बढ्दो जनसंख्या, जलवायू परिवर्तन, जनचेतनाको अभाव, औद्योगीकरण, विकास र कानून कार्यान्वयनको चुनौति र अवरोधको वातावरणले गर्दा संरक्षणका प्रयासहरू पूर्ण रुपमा सफल हुन सकिरहेका छैनन् । यसका साथसाथै वन्यजन्तु र वनस्पतिको चोरी शिकारी र अवैध व्यापारको कारण कतिपय जीवजन्तुहरू र वनस्पतिहरूलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९, वन ऐन, २०७६, साईटिस ऐन, २०७३ आदिमा संरक्षित सूचीमा राखी नेपालमा पाइने विभिन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरूलाई संरक्षण गरिँदै आएको छ ।

फोटो: प्रणय विक्रम थापा

@= gk]fnsf ;+/lIft jGohGt'x¿

नेपालमा पाइने केही प्रजातिहरू पारिस्थिकीय प्रणालीको दृष्टिले अत्यन्त महत्वपूर्ण र संख्याको दृष्टिले न्यून वा घट्दो क्रममा भएका वन्यजन्तुहरू पहिचान गरी नेपाल सरकारले राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा १० अनुसूची १ मा निम्न वन्यजन्तुहरूलाई संरक्षित सूचीमा समावेश गरेको छ ।

तालिका १: स्तनधारी जनावरहरू

क्र.सं.	नेपाली नाम	वैज्ञानिक नाम	अंग्रेजी नाम
१	आसामी बाँदर	*Macaca assamensis*	Assamese Monkey
२	सालक (इन्डियन)	*Manis crassicaudata*	Indian Pangolin
३	सालक (चिनीया)	*Manis petadactyla*	Chinese Pangolin
४	हिस्पिड खरायो	*Caprolagus hispidus*	Hispid Hare
५	सोंस	*Platanista gangetica*	Gangetic Dolphin
६	ब्वाँसो	*Canis lupus*	Grey Wolf
७	हिमाली रातो भालु	*Ursus arctos*	Brown Bear
८	हाब्रे	*Ailurus fulgens*	Red Panda
९	लिङसाङ (सिलु)	*Prionodon pardicolor*	Spotted Lingsang
१०	हुडार	*Hyaena hyaena*	Striped Hyaena
११	चरी बाघ	*Prionailurus bengalensis*	Leopard Cat
१२	पाहन बिरालो	*Felis lynx*	Lynx
१३	ध्वाँसे चितुवा	*Pardofelis nebulosa*	Clouded Leopard
१४	पाटे बाघ	*Panthera tigris*	Royal Bengal Tiger
१५	हिउँ चितुवा	*Panthera uncial*	Snow Leopard
१६	जङ्गली हात्ती	*ElephasMaximus*	Asiatic Wild Elephant
१७	ठुलो एक सिंगे गैंडा	*Rhinoceros unicornis*	One-horned Rhinoceros
१८	पुड्के बँदेल	*Sus salvanius*	Pygmy Hog
१९	कस्तुरी मृग	*Moschus chrysogaster*	Musk Deer
२०	बाह्रसिङ्गा	*Cervus duvauceli duvauceli*	Swamp Deer
२१	गौरी गाई	*Bos gaurus*	Gaur/ Indian Bison
२२	जङ्गली याक	*Bos mutus*	Yak
२३	अर्ना	*Bubalus arnee*	Water Buffalo
२४	नयन	*Ovis ammon hodgsoni*	Great Tibetan Sheep
२५	चिरु	*Pantholops hodgsoni*	Tibetan Antelope
२६	कृष्णसार	*Antelope cervicapra*	Black Buck
२७	चौका	*Tetracerus quadricornis*	Four-horned Antelope

स्रोत: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९

तालिका २: चराहरू

क्र.सं.	नेपाली नाम	वैज्ञानिक नाम	अंग्रेजी नाम
१	राज धनेश	*Buceros bicornis*	Giant Hornbill
२	कालो गरुड	*Ciconia nigra*	Black Stork
३	सेतो गरुड	*Ciconia ciconia*	White Stork
४	सारस	*Antigone antigone*	Sarus Crane
५	चिर कालिज	*Catreus wallichii*	Cheer Pheasant
६	डाँफे	*Lophophorus impejanus*	HimalayanMonal
७	मुनाल	*Tragopan satyra*	Satyr Tragopan
८	खर मुजुर	*Houbaropsis bengalensis*	Bengal Florican
९	सानो खर मुजुर	*Sypheotides indica*	Lesser Florican

स्रोतः राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९

तालिका ३: सरिसृपहरू

क्र.सं.	नेपाली नाम	वैज्ञानिक नाम	अंग्रेजी नाम
१	अजिंगर	*Python molurus*	Asiatic Rock Python
२	घडियाल गोही	*Gavialis gangeticus*	Gharial
३	सुन गोहोरा	*Varanus flavescens*	Golden Monitor Lizard

स्रोतः राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९

नेपालमा पाईने वन्यजन्तुहरूको संरक्षण तथा उचित व्यवस्थापनको लागि वन्यजन्तुहरूको संख्या, अवस्थिती, आहारा, बासस्थान, रोग, आदि सम्बन्धी जानकारी राख्नु आवश्यक हुन्छ । यसका लागि नेपाल सरकारले सम्बन्धित निकायहरूको सहयोग र सहकार्यमा वन्यजन्तुहरूको निरन्तर अनुगमन, अनुसन्धान समेत गर्दै आईरहेको छ । यसै शिलसिलामा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागले नेपालमा पाइने महत्वपूर्ण वन्यजन्तुहरूको गणना समय समयमा गर्दै आएको छ । हालसम्म गणना गरिएका केही वन्यजन्तु गणना भएको क्षेत्र र तिनको संख्या तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४: वन्यजन्तुहरूको गणना तालिका

क्र.स.	वन्यजन्तु	गणना भएको साल (सन्)	स्थान	संख्या
१	अर्ना	२०१९	कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष	४११
		२०१९	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज	१३
			जम्मा संख्या	**४२४**
२	कृष्णसार	२०१८	कृष्णसार संरक्षण क्षेत्र	२९०
		२०१८	शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्ज	८२
			जम्मा संख्या	**३७२**
३	नाउर	२०१६	ढोरपाटन सिकार आरक्ष	२२०२
		२०१५	कंचनजङ्घा संरक्षण क्षेत्र	१६१३
			जम्मा संख्या	**३८१५**
४	गौरी गाई	२०१६	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज	३६८
		२०१६	पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज	१०५
			जम्मा संख्या	**४७३**
५	घडियाल गोही	२०१७	नेपालको विभिन्न नदीहरू (राप्ती, नारायणी, बबई, कर्णाली)	१९८
६	गैंडा	२०१५	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज	६०५
		२०१५	पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज	३
		२०१५	बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज	२९
		२०१५	शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्ज	८
			जम्मा संख्या	**६४५**
७	बाह्रसिङ्गा	२०१६	शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्ज	२३०१
		२०१६	बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज	१०५
			जम्मा संख्या	**२४०६**
८	बाघ	२०१८	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज	९३
		२०१८	पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज	१८
		२०१८	बाँके राष्ट्रिय निकुञ्ज	२१
		२०१८	बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज	८७
		२०१८	शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्ज	१६
			जम्मा संख्या	**२३५**
९	कस्तुरी मृग	२०१८	सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज	१८५

स्रोत: वार्षिक प्रतिवेदन, २०७४/७५: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

#= gk]fnsf ;+/lIft jg:kltx¿

नेपालमा पाईने धेरै प्रजातिका वनस्पतिहरू मध्ये केही वनस्पतिहरूको औषधिजन्य र गुणकारी महत्व भएकोले अत्याधिक चोरी निकासी, अबैध व्यापार जस्ता कारणले तिनीहरूको संरक्षण र दिगो व्यवस्थापन चुनौतिपूर्ण रहेको छ । तसर्थ नेपाल सरकारले त्यस्ता वनस्पतिहरूको स्तरीकरण गरी तिनीहरूको ओसारपसार र विक्री वितरणमा विभिन्न समयमा राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी प्रतिबन्ध लगाएको छ । उक्त संरक्षित वनस्पतिहरूको सूची तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५: संरक्षित वनस्पतिहरू

संकलन, उपयोग, बिक्री वितरण, ओसारपसार र विदेश निकासीका लागि प्रतिबन्धित			
क्र.सं.	**नेपाली नाम**	**वैज्ञानिक नाम**	**कैफियत**
१	पाँच औंले	*Dactylorhiza hatagirea*	
२	ओखरको बोक्रा	*Juglans regia*	
वन विभागको स्वीकृतिविना विदेश निकासी गर्न प्रतिबन्धित			
३	जटामसी	*Nardostachys grandiflora*	
४	सर्पगन्धा	*Rauwolfia serpentine*	
५	सुगन्ध कोकिला	*Cinnamomum glaucescens*	
६	सुगन्धवाल	*Valeriana jatamansii*	
७	भ्याउ	*Lichens*	
८	तालिसपत्र	*Abies spectabilis*	
९	लौठसल्ला	*Taxus baccata subsp wallichiana*	
१०	शिलाजित	*Rock exudate*	
११	चाँप	*Michelia champaca*	
१२	खयर	*Acacia catechu*	
१३	साल	*Shorea robusta*	
१४	सिमल	*Bombax ceiba*	
१५	सतिसाल	*Dalbergia latifolia*	
१६	विजयसाल	*PterocarpusMarsupium*	
१७	ओखर	*Juglans regia*	राष्ट्रिय वनको मात्र

स्रोत: वनस्पति विभाग

$= ;fO{6; (CITES) kl/ro

वनस्पति तथा वन्यजन्तु प्रकृतिको अनुपम उपहार र अमूल्य नीधि हुन् । सबैका साझा सम्पत्तिको रुपमा रहेका यी प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण गर्नु मानव समुदायको कर्तव्य हो । वन्यजन्तु तथा वनस्पति र यिनको पारिस्थितकीय प्रणाली मानव जीवनको अभिन्न अंगको रुपमा रहेको छ । मानव जातिले वन्यजन्तु तथा वनस्पतिलाई खाना, औषधि, मनोरञ्जनको साधन, अध्ययन अनुसन्धान जस्ता कार्यमा प्रयोग गर्नाले ती वस्तुहरूको स्थानीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा समेत माग बढ्न थाल्यो । ती वस्तुहरूको आपूर्तिको लागि

अवैध रुपमा संकलन तथा व्यापार हुनाले केही वन्यजन्तु तथा वनस्पति प्रजाति संकटापन्न र लोपोन्मुख अवस्थामा पुगे । यस्ता वन्यजन्तु तथा वनस्पति प्रजातिहरूको विश्वब्यापी संरक्षणका प्रयासलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने साथै संसारभर फैलिएको दुर्लभ वन्यजन्तु तथा वनस्पति प्रजातिको गैरकानूनी व्यापारको समस्या समाधान गर्नुपर्ने कुरालाई दृष्टिगत गर्दै संयुक्त राज्य अमेरिकाको राजधानी वासिङ्गटन डि.सी.मा सन् १९७३ मार्च ३ का दिनमा विश्व संरक्षण संघ IUCN (International Union for Conservation of Nature) को संयोजकत्वमा एक अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनको अयोजना गरिएको थियो । सो समयमा विश्वका ८० राष्ट्रका प्रतिनिधिहरूले सहभागिता जनाएको उक्त सम्मेलनले दुर्लभ वन्यजन्तु एवं वनस्पतिको संरक्षणको लागि एउटा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तयार गरेर हस्ताक्षर गरिएको थियो । सोही महासन्धिलाई "दुर्लभ वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार महासन्धि (साईटिस)" Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES) नामाकरण गरियो ।

विश्व समुदायमा साईटिस महासन्धि सन् १९७३ मा पारित भएतापनि सन् १९७५ को जुलाई १ बाट कार्यान्वयन हुँदै आएको छ । पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार यस महासन्धिमा विश्वका १८३ देश पक्ष राष्ट्रको रुपमा रहेका छन् । पच्चीस भाग र तीनवटा अनुसूचीहरू भएको यो अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि विश्वको प्रमुख वातावरणीय महासन्धिको रुपमा परिचित छ । यो महासन्धिमा व्यवस्था भए वमोजिम वन्यजन्तु तथा वनस्पति प्रजातिलाई त्यसको गैरकानूनी व्यापार तथा दुर्लभताको आधारमा अनुसूचीहरूमा सूचीकृत गरिएको हुन्छ । साईटिस अनुसूचीमा विश्वका ३५,८०० भन्दा वढि वनस्पति तथा वन्यजन्तु प्रजातिहरू समावेश भएका छन् ।

%= ;fO{6; cg';"rLx¿

दुर्लभ वन्यजन्तु र वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियमन र नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले साईटिसमा सूचीकृत वन्यजन्तु र वनस्पतिहरूलाई तिनीहरूको संरक्षणको अवस्थाको आधारमा वर्गीकरण गरी तीन वटा साईटिस अनुसूचीहरूमा सूचीकृत गरिएको छ । पक्षराष्ट्रहरूको सम्मेलनबाट पारित भएपछि मात्र कुनै पनि प्रजातिहरू विभिन्न अनुसूचीहरूमा सूचीकृत हुने, अनुसूची परिवर्तन हुने तथा अनुसूचीबाट हटाउन सकिने प्रावधान रहेको हुन्छ । विभिन्न पक्ष राष्ट्रहरूले आफना वनस्पतिहरूको सूचीकृत गर्न, सूची परिवर्तन गर्न र सूचीबाट हटाउन समेत व्यापक छलफल र दवाव गर्ने गरेको समेत पाइन्छ ।

cg';"rL ! (Appendix I)

यो अनुसूचीमा लोप हुने स्थितिमा पुगेका प्रजातिहरू समावेश छन् । व्यापारको कारणले ती प्रजाति अझै खतरामा पर्ने र लोप हुन सक्ने खतरा रहेको हुँदा तिनको व्यापार एवं ओसारपसारलाई नियन्त्रण गरिएको छ । तथापि अनुसन्धान, शैक्षिक प्रयोजन वा चिडियाखानामा राख्ने प्रयोजनको लागि यो अनुसूचीमा सूचीकृत रहेका वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको सम्बन्धित देशका व्यवस्थापन र वैज्ञानिक निकायको सिफारिसको आधारमा ओसार पसार गर्न पाईन्छ । बिना ईजाजत ती वनस्पति र वन्यजन्तु वा तिनको आखेटोपहार निकासी पैठारी गर्न पाइँदैन । यो अनुसूचीमा परेका प्रजाति निकासी गर्ने ईजाजत पत्र लिनुभन्दा पहिला पैठारी गर्ने मूलुकले पैठारी पत्र र ईजाजत पत्र पनि दिएको हुनुपर्दछ । निकासी र पैठारी ईजाजत दिनु भन्दा अगाडि नै सम्बन्धित वैज्ञानिक निकायहरूले सो कार्यबाट उक्त प्रजातिको अस्तित्वमा हानी पुग्दैन, साथै पैठारीकर्ता त्यसको हेरचाह गर्न सक्षम छ भन्ने कुरामा सन्तुष्ट भएको हुनुपर्दछ । हाल संसारका ३३४ प्रजाति एवं ४ उपप्रजातिका

वनस्पति र ६६९ प्रजाति एवं ३८ उपप्रजातिका वन्यजन्तुहरू यस अनुसूचीमा रहेका छन् भने नेपालका २ प्रजातिका वनस्पति र ५२ प्रजातिका वन्यजन्तुहरू यस अनुसूचीमा समावेश भई संरक्षण भइरहेको छ ।

cg'; "L @ (Appendix II)

त्यस्ता प्रजातिहरू जुन लोप हुने स्थितिमा पुगी नसकेको तर तिनको व्यापारलाई समयमा नियमन र नियन्त्रण नगर्दा निकट भविष्यमा लोप हुन सक्ने अवस्थामा रहेका प्रजातिलाई यस अनुसूचीमा समावेश गरिएको छ । यस अनुसूचीमा समावेश भएका प्रजातिको निकासी गर्दा सम्बन्धित पक्ष राष्ट्रको वैज्ञानिक निकायले त्यस्ता प्रजातिको निकासीबाट अस्तित्वमा खतरा छैन भन्ने कुरा सुनिश्चित भएपछि मात्र व्यवस्थापन निकायले निकासी ईजाजत दिन सक्दछ । तर यस अनुसूचीमा सूचीकृत प्रजातिको हकमा कुनैपक्ष राष्ट्रको कानूनले पैठारी ईजाजत पत्र अग्रिमरुपमा लिनु पर्ने व्यवस्था गरेको अवस्थामा बाहेक पैठारी ईजाजत लिनु पर्ने बाध्यता भने रहँदैन । हाल संसारका २९,६४४ प्रजाति एवं ९३ आवादीका वनस्पति र ४९५२ प्रजाति एवं १२ उपप्रजातिका वन्यजन्तुहरू यस अनुसूचीमा रहेका छन् भने नेपालका ४११ प्रजातिका वनस्पति र १३६ प्रजातिका वन्यजन्तुहरू यस अनुसूचीमा समावेश भई संरक्षण भइरहेको छ। नेपालमा सबैभन्दा बढी सुनगाभा समूहका विभिन्न वनस्पति प्रजातिहरू यस अनुसूचीमा समावेश भएका छन् ।

cg'; "L # (Appendix III)

पक्ष राष्ट्रले आफ्नो कुनै प्रजातिको व्यापार नियमन एवं नियन्त्रण गर्नु पर्ने आवश्यकता ठानेमा ती प्रजातिलाई यस अनुसूचीमा समावेश गरेको हुन्छ । सोही राष्ट्रले ती प्रजातिको संरक्षण र व्यापारलाई नियमन एवं नियन्त्रण गर्न कानूनी व्यवस्था गरेको भएतापनि एकल प्रयासले मात्र सम्भव नहुने र त्यसको कार्यान्वयनको लागि अन्य सदस्य राष्ट्रहरूको सहयोग आवश्यकता पर्ने हुनाले सहयोग जुटाउनको लागि विभिन्न प्रजातिलाई यो अनुसूचीमा समावेश गराएको हुन्छ । यो अनुसूचीमा रहेको प्रजातिको व्यापार र ओसारपसारको लागि सम्वन्धित राष्ट्रको व्यवस्थापन निकायबाट ईजाजतपत्र लिनु आवश्यक छ। हालसम्म संसारभरिमा १२ प्रजाति र १ आवादीका वनस्पति र १९० प्रजाति र १४ उपप्रजातिका वन्यजन्तुहरू साईटिसका यस अनुसूचीमा समावेश गरिएका छन् । नेपालका ४ प्रजातिका वनस्पति र ३२ प्रजातिका वन्यजन्तुहरू यस अनुसूचीमा समावेश भई संरक्षण भइरहेको छ ।

तालिका ६: साईटिस अनुसूचीमा सूचीकृत नेपालका वन्यजन्तु र वनस्पतिको प्रजाति संख्या

वन्यजन्तु र वनस्पति प्रजाति	अनुसूची १	अनुसूची २	अनुसूची ३
स्तनधारी	३२	१४	२७
पंक्षी	१२	९६	५
सरीसृप	८	२१	०
उभयचर	०	२	०
पुतली	०	३	०
वनस्पति	२	४११	४

स्रोतः साईटिस अनुसूचीमा सूचीकृत नेपालमा पाइने वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरू २०७५: नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

तालिका ७: साईटिस अनुसूचीहरूमा समावेश नेपालका वन्यजन्तुहरू

१. स्तनधारी जनावरहरू			
अनुसूची १: (३२ प्रजाति)			
क.सं.	नेपाली नाम	वैज्ञानिक नाम	अंग्रेजी नाम
१	हाब्रे	*Ailurus fulgens*	Red Panda
२	गौरी गाइ	*Bos gaurus*	Gaur
३	जङ्गली याक	*Bos grunniens (mutus)*	Wild Yak
४	ब्वाँसो	*Canis lupus*	Grey Wolf
५	थार	*Capricornis thar*	Himalayan Serow
६	हिस्पिड खरायो	*Caprolagus hispidus*	Hispid Hare
७	जङ्गली हात्ती	*Elephas maximus*	Asiatic Wild Elephant
८	छिरबिरे बिरालो	*Felis (Pardofelis) marmorata*	Marble Cat
९	ओंत	*Lutra lutra*	Common Otter
१०	तामे सालक	*Manis crassicaudata*	Indian Pangolin
११	कालो सालक	*Manis pentadactyla*	Chinese Pangolin
१२	काठे भालु	*Melursus ursinus*	Sloth Bear
१३	सुनकण्ठे कस्तूरी	*Moschus chrysogaster*	Musk Deer
१४	कालो कस्तूरी	*Moschus fuscus*	Dusky Musk Deer
१५	सेतोकण्ठे कस्तूरी	*Moschus leucogaster*	Himalayan Musk Deer
१६	घोरल	*Naemorhedus goral*	Goral
१७	ध्वाँसे चितुवा	*Neofelis nebulosa*	Clouded Leopard
१८	नायन	*Ovis ammon hodgsonii*	Great Tibetan Sheep
१९	चितुवा	*Panthera pardus*	Common Leopard
२०	पाटे बाघ	*Panthera tigris tigris*	Royal Bengal Tiger
२१	चिरु	*Pantholops hodgsonii*	Tibetan Antelope
२२	सोंस	*Platanista gangetica*	Gangetic Dolphin
२३	लिङसाङ (सिलु)	*Prionodon pardicolor*	Spotted Lingsang
२४	एक सिंगे गैडा	*Rhinoceros unicornis*	One-horned Rhinoceros
२५	बाह्रसिङ्गा	*Rucervus duvaucelii*	Swamp Deer
२६	पश्चिमा लंगुर	*Semnopithecus ajax*	Himalayan Grey Langur
२७	तराई लंगुर	*Semnopithecus hector*	Terai Grey Langur
२८	नेपाली लंगुर	*Semnopithecus schistaceus*	Nepal Grey Langur
२९	पुड्के बँदेल	*Sus salvanius*	Pygmy Hog
३०	हिउँ चितुवा	*Panthera uncial*	Snow Leopard
३१	रातो भालु	*Ursus arctos*	Brown Bear
३२	हिमाली कालो भालु	*Ursus thibetanus*	Himalayan Black bear

अनुसूची २: (१४ प्रजाति)			
१	सानो ओँत	*Aonyx cinerea*	Asian Small-clawed Otter
२	जङ्गली कुकुर (ढोले)	*Cuon alpinus*	Wild Dog
३	जङ्गली गधा	*Equus kiang*	Tibetan Wild Ass
४	वन बिरालो	*Felis chaus*	Jungle Cat
५	ओत	*Lutrogale perspicillata*	Smooth-coated Otter
६	पाहन बिरालो	*Lynx lynx*	Lynx
७	पहरे बाँदर	*Macaca assamensis*	Assamese Monkey
८	बाँदर	*Macaca mulata*	Rhesus Monkey
९	चरी बाघ	*Prionailurus bengalensis*	Leopard Cat
१०	खिया थोप्ले बिरालो	*Prionailurus rubiginosus*	Rusty-spotted Cat
११	मलाहा बिरालो	*Prionailurus viverrinus*	Fishing Cat
१२	राजचमेरो (ठूलो)	*Pteropus giganteus*	Flying Fox
१३	कालो लोखर्के	*Ratufa bicolor*	Black Giant Squirrel
१४	छुचुन्द्रो	*Tupaia belangeri*	Common Tree Shrew
अनुसूची ३: (२७ प्रजाति)			
१	कृष्णसार	*Antilope cervicapra*	Blackbuck
२	भालु बिरालो	*Arctictis binturong*	Bearcat, Binturong
३	लगुना	*Axis porcinus*	Hog Deer
४	नीलगाई	*Boselaphus tragocamelus*	Nilgai
५	अर्ना	*Bubalus arnee*	Wild Water Buffalo
६	स्याल	*Canis aureus*	Common Jackal/Golden Jackal
७	ठुलो न्याउरी मुसो	*Herpestes edwardsi*	Indian Grey Mongoose
८	सानो न्याउरीमुसा	*Herpestes javanicus (Auropunctatus)*	Javan Mangoose, Small Asian Mongoose
९	रातो न्याउरीमुसा	*Herpestes smithii*	Ruddy Mangoose
१०	गड्गटे न्याउरीमुसा	*Herpestes urva*	Crab-eating Mangoose
११	हुँडार	*Hyaena hyaena*	Striped Hyaena
१२	हिमाली फ्याउरो	*Marmota himalayana*	Himalayan Marmot
१३	मलसाँप्रो	*Martes flavigula*	Yellow-throated Marten
१४	हिमाली मलसाँप्रो	*Martes foina*	Beech Marten
१५	रतेल	*Mellivora capensis*	Honey Badger, Ratel
१६	पहाडी मलसाँप्रो	*Mustela altaica*	Alpine Weasel, Mountain Weasel
१७	बहुरूपी मलसाँप्रो	*Mustela ermine*	Ermine, Stoat
१८	पितोदर मलसाँप्रो	*Mustela kathiah*	Yellow-bellied Weasel
१९	साइबेरियाली मलसाँप्रो	*Mustela sibirica*	Siberian Weasel
२०	गाजले नीरबिरालो	*Paguma larvata*	Masked Palm Civet
२१	ताडी नीरबिरालो	*Paradoxurus hermaphrodites*	Asian Palm Civet, Common Palm Civet
२२	नाउर	*Pseudois nayaur*	Blue Sheep
२३	चौसिङ्गा, चौका	*Tetracerus quadricornis*	Chousingha, Four horned Antelope

२४	ठुलो नीरबिरालो	*Viverra zibetha*	Large Indian Civet
२५	सानो नीरबिरालो	*Viverricula indica*	Small Indian Civet
२६	फुस्रो फ्याउरो	*Vulpes bengalensis*	Bengal Fox
२७	रातो फ्याउरो	*Vulpes vulpes*	Red Fox

स्रोतः साईटिस अनुसूचीमा सूचीकृत नेपालमा पाइने वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरू २०७५: नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

२. चराहरू

अनुसूची १: (१२ प्रजाति)

क.सं.	नेपाली नाम	वैज्ञानिक नाम	अंग्रेजी नाम
१	धनेश, होमराई	*Aceros nipalensis*	Rufous-necked Hornbill
२	रणमत्त महाचिल	*Aquila heliaca*	Eastern Imperial Eagle
३	राज धनेश	*Buceros bicornis*	Great Hornbill
४	चिर कालिज	*Catreus wallichii*	Cheer Pheasant
५	लागरबाज	*Falco jugger*	Laggar Falcon
६	शाही बाज	*Falco peregrinus*	Peregrine Falcon
७	कालीकण्ठे सारस	*Grus nigricollis*	Black-necked Crane
८	कङ्कम चिल	*Haliaeetus albicilla*	White-tailed Sea Eagle
९	खरमुजुर	*Houbaropsis bengalensis*	Bengal Florican
१०	डाँफे	*Lophophorus impejanus*	Himalayan Monal
११	गुलाफी टाउके हाँस	*Rhodonessa caryophyllacea*	Pink-headed Duck
१२	कोङमा हिउँ कुखुरा	*Tetraogallus tibetanus*	Tibetan Snowcock
अनुसूची २: (९६ प्रजाति)			
१	शिक्रा	*Accipiter badius*	Shikra
२	वलाकाक्ष वनवाज	*Accipiter gentilis*	Northern Goshawk
३	वनवाज	*Accipiter nisus*	Eurasian Sparrow Hawk
४	कल्की बसेरा	*Accipiter trivirgatus*	Crested Goshawk
५	बसेरा	*Accipiter virgatus*	Besra
६	राज गिद्ध	*Aegypius monachus*	Cinereous Vulture
७	बैकालगैरी	*Sibirionetta formosa*	Baikal Teal
८	कालोधनेश	*Anthracoceros albirostris*	Oriental Pied Hornbill
९	कऱ्याङ कुरूङ सारस	*Anthropoides virgo*	Demoiselle Crane
१०	सुवर्ण महाचिल	*Aquila chrysaetos*	Golden Eagle
११	जीवाहार महाचिल	*Clanga clanga*	Greater Spotted Eagle
१२	गोमायू महाचिल	*Aquila nipalensis*	Steppe Eagle
१३	लघू महाचिल	*Clanga hastata*	Indian Spotted Eagle
१४	राग महाचिल	*Aquila rapax*	Tawny Eagle
१५	लघुकर्ण लाटोकोसेरो	*Asio flammeus*	Short-eared Owl
१६	लामकाने लाटोकोसेरो	*Asio otus*	Northern Long-eared Owl
१७	कोचलगाँडे लाटोकोसेरो	*Athene brama*	Spotted Owlet

१८	हिमाली कोचलगाँडे	*Athene noctua*	Little Owl
१९	कैलो जुरेबाज	*Aviceda jerdoni*	Jerdon's Baza
२०	कालो जुरेबाज	*Aviceda leuphotes*	Black Baza
२१	हिमाली हाप्सिलो	*Bubo bubo*	Eurasian Eagle Owl
२२	भासोलुक	*Bubo coromandus*	Dusky Eagle Owl
२३	महाकौशिक	*Bubo nipalensis*	Spot-bellied Eagle Owl
२४	जमल श्येनबाज	*Butastur teesa*	White-eyed Buzzard
२५	श्येनबाज	*Buteo refectus*	Himalayan Buzzard
२६	पहाडी श्येनबाज	*Buteo hemilasius*	Upland Buzzard
२७	लामखुट्टे श्येनबाज	*Buteo rufinus*	Long-legged Buzzard
२८	कालो गरुड	*Ciconia nigra*	Black Stork
२९	सर्पहारी चिल	*Circaetus gallicus*	Short-toed Snake Eagle
३०	सिम भुइँचिल	*Circus aeruginosus*	Western Marsh Harrier
३१	चल्लाचोर भुँइचिल	*Circus cyaneus*	Hen Harrier
३२	श्वेत भुँइचिल	*Circus macrourus*	Pallid Harrier
३३	आब्लाकपेटाहा भुँइचिल	*Circus melanoleucos*	Pied Harrier
३४	मोन्टागु भुइँचिल	*Circus pygragus*	Montagu's Harrier
३५	पुर्वी सिम भुइँचिल	*Circus spilonotus*	Eastern Marsh harrier
३६	मुसेचिल	*Elanus caeruleus*	Black-winged Kite
३७	अमुर बाज	*Falco amurensis*	Amur Falcon
३८	तोप बाज	*Falco cherrug*	Saker Falcon
३९	रातो टाउके बौडाइ	*Falco chicquera*	Red-headed Falcon
४०	सानो बाज	*Falco columbarius*	Merlin/Pigeon Hawk
४१	सानो बौडाई	*Falco naumanni*	Lesser Kestrel
४२	चिरान्तक बाज	*Falco severus*	Orintal Hobby
४३	जुँगे चिरान्तक बाज	*Falco subbuteo*	Eurasian Hobby
४४	बौडाई	*Falco tinnunculus*	Common Kestrel
४५	सानो डुण्डुल	*Glaucidium brodiei*	Collared Owlet
४६	ठूलो डुण्डुल	*Glaucidium cuculoides*	Asian Barred Owlet
४७	डुण्डुल	*Glaucidium radiatum*	Jungle Owlet
४८	मदनसारिका मैना	*Gracula religiosa*	Hill Myna
४९	सारस	*Antigone antigone*	Saras Crane
५०	लक्ष्मण सारस	*Grus grus*	Common Crane
५१	हाडफोर	*Gypaetus barbatus*	Bearded Vulture
५२	डंगर गिद्ध	*Gyps bengalensis*	White-rumped Vulture
५३	खैरो गिद्ध	*Gyps fulvus*	Eurasian Griffon
५४	हिमाली गिद्ध	*Gyps himalayensis*	Himalayan Griffon
५५	लामो ठुँडे गिद्ध	*Gyps indicus*	Long-billed Griffon
५६	सानो खैरो गिद्ध	*Gyps tenuirostris*	Slender-billed Vulture
५७	मोरङ चिल	*Aquila fasciata*	Bonelli's Eagle

५८	सेतो कण्ठे चिल	*Lophotriorchis kienerii*	Rufous-bellied Eagle
५९	बोक्सी चिल	*Haliaeetus leucoryphus*	Pallas's Fish Eagle
६०	काँध चन्द्र चिल	*Hieraaetus pennatus*	Booted Eagle
६१	सेतो टाउके चिल	*Haliastur indus*	Barhminy Kite
६२	सानो माछाकुल	*Ichthyophaga humilis*	Lesser Fish Eagle
६३	माछाकुल	*Ichthyophaga ichthyaetus*	Grey-headed Fish Eagle
६४	द्रोणक चिल	*Ictinaetus malayensis*	Asian Black Eagle
६५	चिलिमे	*Ithaginis cruentus*	Blood Pheasant
६६	कैलो मलाहा हुचिल	*Ketupa flavipes*	Tawny Fish Owl
६७	मलाहा हुचिल	*Ketupa zeylonensis*	Brown Fish Owl
६८	चाँदीकाने मिसिया	*Leiothrix argentauris*	Silver-eared Mesia
६९	रोचिष्णु मिसिया	*Leiothrix lutea*	Red-billed Leiothrix
७०	पर्ण सुगा	*Loriculus vernalis*	Vernal Hanging Parrot
७१	पौरी बाज	*Microhierax caerulescens*	Collard Falconet
७२	कालो चिल	*Milvus migrans*	Black Kite
७३	सेतो गिद्ध	*Neophron percnopterus*	Egyptian Vulture
७४	कालपेचक	*Ninox scutulata*	Brown Boobook
७५	उलुक	*Otus bakkamoena*	Indian Scops Owl
७६	चित्री उलुक	*Otus lettia*	Collared Scops Owl
७७	लेकाली उलुक	*Otus spilocephalus*	Mountain Scops Owl
७८	लोखर्के उलुक	*Otus sunia*	Oriental Scops Owl
७९	मलाहा चिल	*Pandion haliaetus*	Osprey
८०	मधुहा	*Pernis ptilorhycus*	Oriental Honey Buzzard
८१	चम्चाठुँडे साँवरी	*Platalea leucorodia*	Eurasian Spoonbill
८२	कागभेला सुगा	*Psittacula alexandri*	Red-breasted Parakeet
८३	टुइँसी सुगा	*Psittacula cyanocephala*	Plum-headed Parakeet
८४	कर्रा सुगा	*Psittacula eupatria*	Alexandrine Parakeet
८५	कर्रा सुगा	*Psittacula himalayana*	Slaty-headed Parakeet
८६	गुलाफी टाउके सुगा	*Psittacula roseata*	Blossom Headed Parakeet
८७	सुन गिद्ध	*Sarcogyps calvus*	Red Headed Vulture
८८	नकटा	*Sarkidiornis melanotos*	African Comb Duck
८९	काकाकुल	*Spilornis cheela*	Crested Serpent Eagle
९०	पहाडी शदलचिल	*Nisaetus nipalensis*	Mountain Hawk Eagle
९१	शदलचिल	*Spizaetus cirrhatus*	Changeable Hawk Eagle
९२	चस्मे उलुक	*Strix leptogrammica*	Brown Wood Owl
९३	छिर्के उलुक	*Strix ocellata*	Mottled Wood Owl
९४	सानो खरमुजुर	*Sypheotides indicus*	Lesser Florican
९५	गोठे लाटोकोसेरो	*Tyto alba*	Common Barn Owl
९६	घाँसे लाटोकोसेरो	*Tyto longimembris*	Grass Owl

अनुसूची ३: (५ प्रजाति)			
१	ठुलो सिलसिले	*Dendrocygna bicolor*	Fulvous Tree Duck
२	कालिज	*Lophura leucomelanos*	Kalij Pheasant
३	मयुर	*Pavo cristatus*	Common Peafowl
४	फोक्रास	*Pucrasia macrolopha*	Koklass Pheasant
५	मुनाल	*Tragopan satyra*	Satyr Tragopan

स्रोत: साईटिस अनुसूचीमा सूचीकृत नेपालमा पाइने वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरू २०७५: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग (चराहरूको वैज्ञानिक नाम Birds of Nepal (An Official Checklist) 2018, DNPWC & BCN, बाट अद्यावधिक गरिएको हो)

३. सरिसृपहरू			
अनुसूची १: (८ प्रजाति)			
क्र.सं.	**नेपाली नाम**	**वैज्ञानिक नाम**	**अंग्रेजी नाम**
१	पडनी/ठोटरी कछुवा	*Melanchelys tricarinata*	Tricarinate Hill Turtle
२	बडहर, कटैया, अभिनासा	*Nilssonia gangeticus*	Indian Soft-shell Turtle
३	बडहर, कटैया, कटखिरी	*Nilssonia hurum*	Peacock Soft-shell Turtle
४	मगर गोही	*Crocodylus palustris*	Marsh Crocodile
५	घडियाल गोही	*Gavialis gangeticus*	Gharial
६	सुन गोहोरा	*Varanus flavescens*	Golden Monitor Lizard
७	भैंसे गोहोरो	*Varanus bengalensis*	Bengal Monitor Lizard
८	अजिंगर	*Python molurus*	Asiatic Rock Phython
अनुसूची २: (२१ प्रजाति)			
१	कछुवा, ठोटरी	*Batagur dhongoka*	Three Striped Turtle
२	कछुवा, ठोटरी	*Batagur kachuga*	Red Crowned River Turtle
३	बडहर, बथार, ग्यानोरिया	*Chitra indica*	Narrow Headed Softshell Turtle
४	कछुवा, ठोटरी	*Cyclemys oldhamii*	Dark Throated Leaf Turtle
५	कछुवा, ठोटरी	*Hardella thurjii*	Eastern Crowned River Turtle
६	भुँई कछुवा, कठैया	*Indotestudo elongata*	Elongated Tortoise, Yellow Headed Tortoise
७	पुतली कछुवा, सेवई कछुवा	*Lissemys punctate andorsoni*	Northern Indian Flapshell Turtle
८	कछुवा, ठोटरी	*Melanochelys trijuga indopeninsularis*	Eastern Black/Bengal Black Turtle
९	कछुवा, ठोटरी	*Morenia petersi*	Indian Eyed Turtle
१०	कछुवा, ठोटरी	*Pangshura flaviventer*	Yellow-billed Tent Turtle
११	कछुवा, ठोटरी	*Pangshura pallidipes*	Pale Footed Brown Roofed Turtle
१२	कछुवा, ठोटरी	*Pangshura smithii*	Brown/Pale Footed Roofed Turtle
१३	कछुवा, ठोटरी, ढोन्ड, डरखेचुवा	*Pangshura tecta*	Indian Tent Turtle/Indian Roofed Turtle
१४	कछुवा, ठोटरी	*Pangshura tentoria circumdata*	Pink-Ringed Terrapin
१५	अण्डा खाने सर्प	*Elachistodon westermanni*	Indian Egg-eating Snake
१६	कालो धुसर	*Eryx conica*	Common Sand Boa
१७	पनियादराद गोमन	*Naja kaouthia*	Monocled Cobra
१८	गोमन	*Naja naja*	Spectacled Cobra

१९	राज गोमन	*Ophiophagus hannah*	King Cobra
२०	धामन	*Ptyas mucosus*	Oriental/Common Rat Snake
२१	अजिंगर	*Python bivittatus*	Burmese Rock Python
४. उभयचरहरू			
अनुसूची २: (२ प्रजाति)			
१	भ्यागुतो	*Euphlyctis hexadactylus*	Indian Green Frog
२	सिर्के पाहा/मेघा/मेघी	*Hoplobatrachus tigerinus*	Indian Bull Frog
५. पुतलीहरू			
अनुसूची २: (२ प्रजाति)			
१	हरियो सुनौलो पुतली	*Teinopalpus imperialis*	Kaiser-I-Hind
२	चरी पुतली	*Troides aeacus*	Golden Bird Wing
३	सुनौलो चरी पुतली	*Troides helenus*	Common Bird Wing

स्रोत: साईटिस अनुसूचीमा सूचीकृत नेपालमा पाइने वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरू २०७५: नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

तालिका ८: साईटिस अनुसूचीहरूमा समावेश नेपालका वनस्पतिहरू

वनस्पतिहरू			
अनुसूची १: (२ प्रजाति)			
क्र.सं.	**नेपाली नाम**	**वैज्ञानिक नाम**	**अंग्रेजी नाम**
१	सुनाखरी	*Paphiopedilum insigne*	The Splendid Paphiopedium
२	सुनाखरी	*Paphiopedilum venustum*	Charming Paphiopedium
अनुसूची २: (४११ प्रजाति)			
१	सर्पगन्धा, चाँदमरुवा	*Rauvolfia serpentina*	Rauwolfia Root, Snakewood
२	लघुपत्र	*Sinopodophyllum hexandrum*	HimalayanMay-Apple
३	रुख उन्यू, छत्रे	*Cyathea gigantea*	Tree fern
४	सतिसाल	*Dalbergia latifolia*	Rosewood
५	सिउँडी	*Euphorbia royleana*	Royle's Spurge
६	सिसौ	*Dalbergia sissoo*	North Indian Rosewood
७	लौठ सल्ला	*Taxus wallichiana*	Eastern Himalayan Yew
८	वन अदुवा	*Calanthe puberula*	The Hairy Calanthe
९	वन केरा	*Coelogyne fuscescens*	Yellow Coelogyne
१०	सुनगाभा (विभिन्न प्रजाति)	*Dendrobium sps.*	Orchids
अनुसूची ३: (४ प्रजाति)			
१	भोटे लहरा	*GnetumMontanum*	Gnetum
२	क्यासर	*Meconopsis regia*	Himalayan Yellow Poppy
३	गुन्सी	*Podocrapus nerrifolia*	Mount teak
४	झरिकोटे किम्बुक, पिपलपाते	*Tetracentron sinense*	Spur Leaf

स्रोत: नेपालमा साईटिस कार्यान्वयन एक परिचय २०७५: नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, वन विभाग

^= g]kfndf kfOg] s]xL jGohGt'sf] kl/ro

!= xfQL

फोटो: ओम प्रकाश यादव

वैज्ञानिक नाम: *Elephas maximus*
अंग्रेजी नाम: Asian Wild Elephant
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संकटापन्न
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित

शरीरको तौल: ५,००० किलोग्रामसम्म
शरीरको उचाई: २५०–३०० से.मि.
पाइने उचाई: ५०० मि. सम्म

सामान्य परिचय: नेपालमा पाइने स्तनधारी जनावरमा हात्ती सबै भन्दा ठूलो जनावर हो । यसको शरीरको बनोट निकै गरुंगो किसिमको हुन्छ । यसको टाउको ठूलो, सूँड लामो र ठूला-ठूला नाङ्ला जस्ता कानहरू हुन्छन् । एशियामा पाइने हात्ती अफ्रिकामा पाइने हात्ती भन्दा अलिकति सानो हुन्छ । हात्तीको स्मरण शक्ति मानवको जस्तै हुन्छ र जीवनकाल पनि लामो हुन्छ । यिनीहरू समूहमा बस्ने गर्दछन् र त्यसको नेतृत्व भने पोथी हात्तीले गर्ने गर्दछ। जङ्गली हात्तीले प्रतिदिन २५० देखि ३५० किलोग्रामसम्म खाने गर्दछ। हात्तीले आफ्नो सूँडको मद्दतले घाँस र रुखका हाँगाहरू भाँची त्यसका पातहरू खाने गर्दछ। विशेष गरी बयर, सिरिस, सिसौ, अमला, सिमल, सिन्दुरे, काभ्रो, कोइरालो, बर र पिपल आदि जातका रुख र अन्य घाँस प्रजातिहरूबाट यसले आफ्नो खानाको आवश्यकता पुरा गर्दछ। हात्तीको शरीर हल्का फुस्रो कालो हुन्छ, छाला चाउरी परेको हुन्छ। भाले हात्तीको माथिल्लो बंगाराबाट निकै बाहिर निस्केका लामो, चुच्चो परेको दाह्रा हुन्छन् जसलाई हस्तिदन्त भनिन्छ । हस्तिदन्त नभएका भाले हात्तीलाई मवुना भनिन्छ । विशेषगरी हस्तिदन्त र पुच्छरको रौंको लागि चोरी शिकार तथा अवैध व्यापार हुने गरेको छ ।

पाइने स्थान र संख्या: नेपालको तराई क्षेत्रका प्राय सबै संरक्षित क्षेत्रहरू (कोशी, पर्सा, चितवन, बाँके, बर्दिया, शुक्लाफाँटा) र वरपरका क्षेत्रहरूमा जङ्गली हात्ती पाइन्छन् । यसका अलावा झापा, मोरङ्ग, सप्तरी, सिराहा, धनुषा, रौतहट, वारा, कैलाली लगायतका अन्य केही जिल्लाहरूलाई यिनीहरूले हिड्ने मार्गका रुपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। हाल नेपालमा वन हात्तीको संख्या हेर्ने हो भने करीव १३० देखि १५० सम्म रहेको अनुमान छ। त्यस मध्ये पर्सा राष्ट्रिय निकुन्ज तथा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा ४० देखि ५० वटा, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जमा करीव १०० वटा र शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्जमा करीव ३० देखि ४० वटा रहेको अनुमान छ भने घरपालुवा हात्तीको संख्या १६३ छन् जस मध्ये ९० वटा सरकारी र ७३ वटा निजी हात्तीहरू छन् । यो जनावर भारत, श्रीलंका र दक्षिण पूर्वी एशियन देशहरूमा पनि पाइन्छ ।

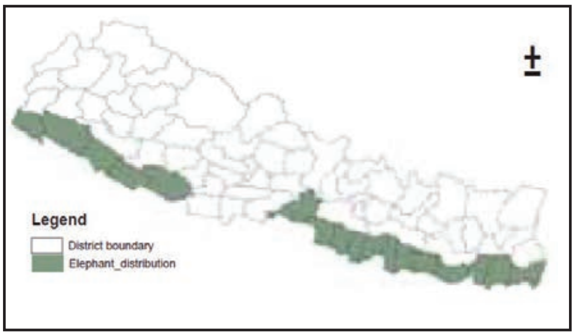

@= af3

फोटो: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

वैज्ञानिक नाम: *Panthera tigris*
अंग्रेजी नाम: Royal Bengal Tiger
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संकटापन्न
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित

शरीरको तौल: १४०-२२० किलोग्राम
शरीरको लम्बाई: २५०-२९० से.मि.
पाइने उचाई: तराई क्षेत्र /३००० मि.सम्म

सामान्य परिचय: बाघ बिरालो परिवारमा पर्ने मांशाहारी स्तनधारी जनावर हो । उन्नाइसौं सताब्दीको अन्त्य सम्म विश्वमा ८ प्रकारका बाघ पाइने गरेको भएता पनि हाल ३ प्रकारका बाघ लोप भइसकेकाले अन्य ५ प्रकारका बाघ मात्र अस्तित्वमा रहेका छन् । यसरी संसार भरमा बाघको संख्या सन् २००९ सम्म करीव ३२०० मात्र रहेको अनुमान गरिएको थियो र नेपाल भारत लगायतका केहि देशहरूमा बाघको संख्या बढेकोले हाल ३९४८ वटा रहेको अनुमान छ । संसारमा पाइने ५ प्रकारका बाघ मध्ये नेपालमा पाइने बाघलाई पाटे बाघ भनिन्छ । यसको पहेंलो रङ्गको शरीरमा कालो रङ्गका पाटाहरू हुन्छन् । शरीर लामो तन्किएको हुन्छ । यो जनावर बिरालो परिवारमा पर्ने दोस्रो ठूलो बिरालो हो । लोप हुने खतराको सूचीमा रहेका बाघ नेपाल लगायत भारत, भुटान, बंगलादेश र अन्य मुलुकमा पनि यो संरक्षणको सूचीमा परेको छ । यसको लामो शरीर छोटो घाँटी, कसिलो टाउको र फराकिलो निधार हुन्छ भने पहेंलो रङ्गको पृष्ठभूमि भएको छालामा काला पाटाहरू तथा केही थोप्लाहरू पनि हुन्छन । यसको शरीर निकै बलियो हुन्छ । यसका बलिया बंगारा पनि विकसित भएका हुन्छन् । यसको चोरी शिकार मासु, छाला, हड्डी, दाँत र नङ्ग्राको लागि गर्ने गरेको पाइन्छ ।

पाइने स्थानहरू र संख्या: पाटेबाघ नेपाल लगायत अन्य देशहरू भारत, भुटान, बंगलादेश र चीनमा पाइन्छ । नेपालमा झण्डै सय वर्ष अघिसम्म तराईका जङ्गल, भित्री मधेश क्षेत्र, चुरे र महाभारतको काखमा प्रसस्त संख्यामा पाइने पाटेबाघ हाल आएर केही संरक्षित क्षेत्रहरूमा मात्र सिमित रहन पुगेको छ । यो प्रजाति हाल चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज, बाँके राष्ट्रिय निकुञ्ज, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज र शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्जमा पाइन्छ । बागमती नदी पश्चिमका संरक्षित क्षेत्र नजिकमा रहेका तराईका १२ वटा जिल्लाहरूमा पनि बाघ सिमित संख्यामा वा यदाकदा देखिने गरेको छ । हालसालै गरिएको एक अध्ययन अनुसार पाटेबाघ डडेल्धुरा जिल्लाको पहाडी जङ्गलमा पनि पाईएको छ ।

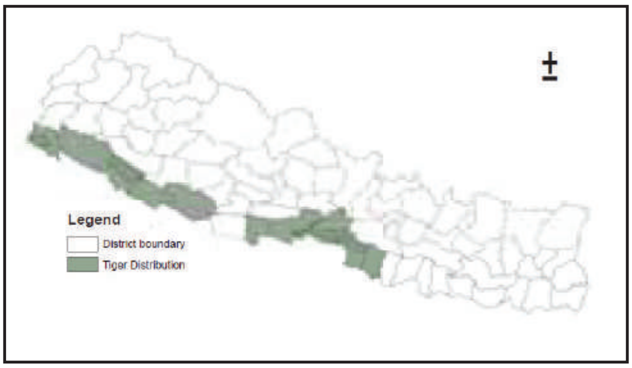

#= Ps l;Ë]u8f

फोटो: युवराज रेग्मी

वैज्ञानिक नाम: *Rhinoceros unicornis*
अंग्रेजी नाम: One-horned Rhinoceros
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संवेदनशील
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित

शरीरको तौल: २,०००–२,५०० किलोग्राम
शरीरको उचाई: १८० से.मि.
शरीरको लम्बाई: ३००– ३१५ से.मि.
पाइने उचाई: तराई क्षेत्र

सामान्य परिचय: गैंडा, हात्ती पछिको सबैभन्दा ठूलो जनावरको रुपमा चिनिन्छ । गैंडाको शरीरको रङ्ग खरीपाटी फुस्रो हुन्छ । यसको छाला मोटो (५ से.मि. सम्म), दानादार र ठूलोठूलो पत्रहरूमा मिलेर बसेको हुन्छ । भाले गैंडा, १० वर्षका उमेरमा परिपक्व बन्दछ भने पोथी गैंडा, ५ देखि ७ वर्षको उमेरमा परिपक्व भै प्रजनन उमेरको हुन्छ । यसका बच्चाहरू १ देखि ३ वर्षसम्म पनि आमाकै रेखदेखमा बस्दछन् । गैंडा घाँसे मैदान र पानी भैरहने क्षेत्रमा बस्न रुचाउँछ । बिभिन्न प्रजातिका घाँस नै यसको प्रमुख खाना हो र यसबाट गैंडाले ६० प्रतिशत आहार प्राप्त गर्दछ । नदी तटमा रहेको काँसका घाँसे मैदानहरू गैंडाको सबैभन्दा महत्वपूर्ण बासस्थान हो । मुख्यत: खाग (सिङ्ग)को लागि यसको चोरी शिकार हुने गरेको छ । यसको छाला र खुरको पनि अवैध व्यापार हुने गरेको छ ।

पाइने स्थानहरू र संख्या: हाल विश्वमा करीव ३,२०० को संख्यामा रहेको एकसिङ्गे गैंडा, दक्षिण एशियामा मात्र पाइन्छ । ऐतिहासिक रुपमा गैंडा, ब्रम्हपुत्र, गंगा र सिन्धु नदी उपत्यकामा वितरण भएको पाइन्छ । हालमा गैंडा, नेपालको चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जमा २९, शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्जमा ८ वटा र पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्जमा ३ वटा रहेका छन् ।

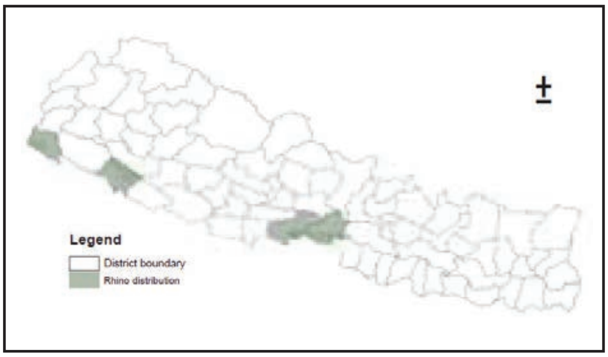

$= efn'

संसारमा पाईने जम्मा ८ प्रजातिका भालुहरू मध्ये नेपालमा ३ प्रजातिका भालुहरू पाइन्छन् ।

$=!= PlzofnL sfnf]efn'

वैज्ञानिक नाम: *Ursus thibetanus*
अंग्रेजी नाम: Asiatic Black Bear
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संबेदनशील

शरीरको तौल: १८० (भाले) किलोग्राम
शरीरको उचाई: १५० से.मी.
शरीरको लम्बाई: १४०-१६५ से.मी.
पाइने उचाई: १,४००-४,००० मी.

सामान्य परिचय: यसको रङ्ग चिल्लो कालो हुन्छ र छातीमा सेतो वा हल्का पहेंलो 'V' आकारको चिन्ह हुन्छ। यिनीहरूको अनुहारमा आँखादेखि नाकसम्मको भागसम्म परेको हुन्छ भने कान ठूला हुन्छन्। यिनीहरूको नङ्ग्रा खैरो भालुको भन्दा छोटो हुन्छ र टुप्पो तीखो परेको हुन्छ । एशियाली कालो भालु एशियाको दक्षिण भाग, नेपाल, पाकिस्तान, भारतको उत्तरी भाग र चीनको दक्षिणी भागमा पाइन्छ । यो चीनको उत्तरीपूर्व, ताइवान, कोरिया, जापान र दक्षिण साइवेरियामा पनि पाइन्छ। यो प्रजाति नेपालको प्रायजसो सबै हिमाली संरक्षित क्षेत्रहरूमा पाइन्छ ।

$=@= v}/f]/ftf]efn'

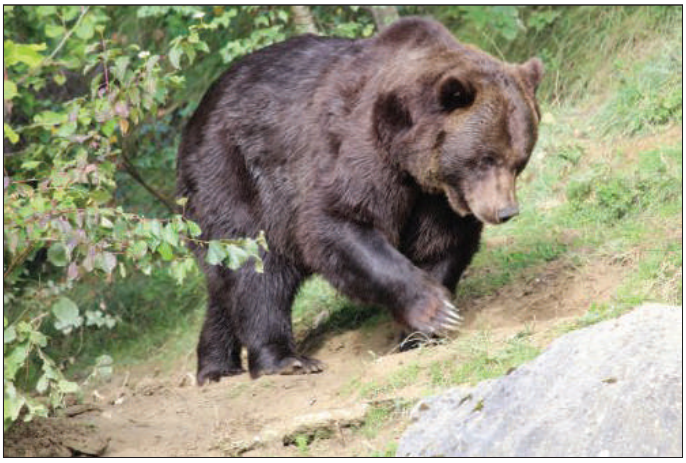

वैज्ञानिक नाम: Ursus arctos
अंग्रेजी नाम: Brown Bear
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: कम चासो भएका

रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित
शरीरको तौल: १६० किलोग्राम
शरीरको उचाई: २०० से.मी.
शरीरको लम्बाई: २४५ से.मी.
पाइने उचाई: ४,०००-६,००० मी.

सामान्य परिचय: यसको रङ्ग प्राय खैरोदेखि गाढा खैरो हुन्छ । यिनीहरूको अनुहार आँखादेखि नाकको अन्तसम्म भित्र गडेको हुन्छ र कान छोटो र गोलाकार हुन्छन् । यसको छातीमा सेतो 'V' आकारको चिन्ह हुँदैन । खैरो/रातो भालु नेपालको उच्च हिमाली भेकमा पाइन्छ। साथै माथिल्लो मुस्ताङ र गोरखा जिल्लाको मनास्लु क्षेत्रहरूबाट यसको अभिलेखन गरिएको छ ।

$-#= sf7]efn'

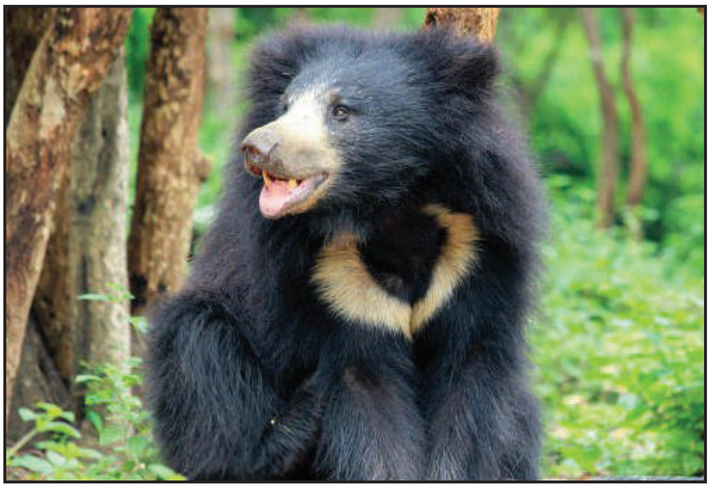

वैज्ञानिक नाम: Melursus ursinus
अंग्रेजी नाम: Sloth Bear
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संबेदनशील

शरीरको तौल: ६५-१५४ किलोग्राम
शरीरको उचाई: १४०-१७० से.मी.
पाइने उचाई: १००-८०० मी.

सामान्य परिचय: यसको शरीर कालो रङ्गको बाक्लो र लामो रौंले ढाकिएको हुन्छ । यसको छातीमा सेतो 'V' आकारको चिन्ह हुन्छ । यो नेपालमा पाइने अन्य दुईवटा भालु प्रजातिहरू भन्दा ठूलो हुन्छ । पहिले-पहिले तराई क्षेत्रका गाउँगाउँमा नचाउन प्रयोग गरिने भालु पनि यही हो । यो प्रजाति नेपालको तराई क्षेत्रमा मात्र पाइने गर्दछ । नेपाल बाहेक काठे भालु उत्तरी अमेरिका, युरोप र एशियामा पाइन्छ ।

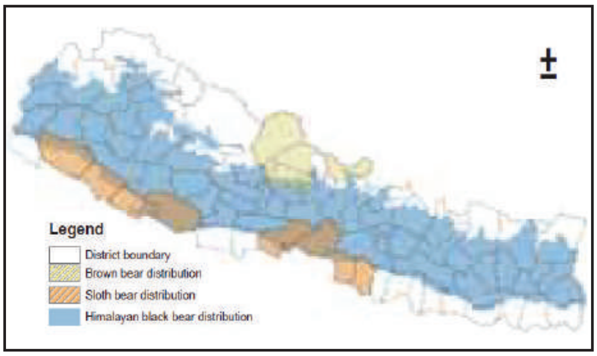

यी तीनै प्रजातिका भालुहरूको मुख्य गरी पित्त र छालाको लागि अवैध व्यापार हुने गरेको पाईएको छ ।

%= cgf{

फोटो: ओम प्रकाश यादव

वैज्ञानिक नाम: *Bubalus arnee*
अंग्रेजी नाम: Wild Water Buffalo
साईटिस: अनुसूची ३ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संकटापन्न

रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित
शरीरको तौल: ६००-१२०० किलोग्राम
शरीरको उचाई: १५०-१९० से.मी.
शरीरको लम्बाई: २४०-३०० से.मी.
पुच्छरको लम्बाई: ६०-१०० से.मी.
पाइने उचाई: तराई क्षेत्र

सामान्य परिचय: अर्नाको आकार प्रकार र रुपरङ्ग घरपालुवा भैंसीसँग मिल्ने भएपनि यो भैंसी भन्दा वंशाणुगत रुपमा फरक हुन्छ । यसको ठूलो टाउकोमा लामो र पातलो खालको एक जोडी सिङ्ग विपरित दिशातिर गई

निधारतिर फर्केको हुन्छ । अर्नाको शरीर पूरै कालो र कैला रौंले भरिएको हुन्छ । यिनको घाँटीमा र खुट्टाको घुँडाभन्दा मुनि सेतो रौंले भरिएको हुन्छ । यसले बस्नको लागि घाँसे मैदान, झाडी, बुट्यान, सिमसार क्षेत्र, नदी वा तलाउ भएको ठाउँ मन पराउँछ । यो हिलोमा आहाल बस्ने, पानीमा पौडिने र घाँसे मैदानमा चर्न रुचाउँछ ।

अर्नाको प्रजनन सामन्यतया पाडी तीन वर्ष भए पछि लायक हुन्छ भने भाले अर्ना भने चार वर्षको भएपछि मात्र तयार हुन्छ । गर्भधारण गरेको १० देखि ११ महिनामा बच्चा पाउँछन् । यिनीहरूको चैत र असार महिनामा प्राय गर्भधारण हुने गर्दछ । पोथी अर्नाहरू प्रायजसो १० देखि ४० वटासम्मको समूहमा र ठूला बथानहरू ६० देखि ९० वटासम्मको समूहमा, र भालेहरू उमेर समूह अनुरुप अर्ध वयस्कहरू साना साना समुहमा बस्न रुचाउँछन् । वयस्कहरू भने प्राय एक्लाएक्लै हिंडछन् । यसको जम्मा आयु २० देखि २५ वर्षको हुन्छ । यसको मासु र छालाको प्रयोगको लागि चोरी शिकार हुने गरेको छ ।

पाइने स्थान र संख्या: अर्नाको लागि उपयुक्त क्षेत्र कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा रहेको भएता पनि यो नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा रहेको कोशी नदीको नदीतटीय वगर क्षेत्रमा रहेको कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष (१७५ वर्ग कि.मि.) क्षेत्रमा मात्र सिमित भएको छ । कहिले काँही उक्त आरक्षसंग जोडिएका जिल्लाहरू सप्तरी, उदयपुर र सुनसरीका क्षेत्रहरूमा बसाई सर्ने गर्दछन् । यो प्रजाति नेपाल बाहेक अन्य मुलुकहरूमा भुटान, कम्बोडिया, भारत, म्यानमार र थाइल्यान्डमा पाइने गर्दछ । सन् २०१९ मा गरेको सर्वेक्षण अनुसार, नेपालको कोशीटप्पु वन्यजन्तु आरक्षमा ४११ र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा १३ वटा अर्ना रहेको पाइन्छ ।

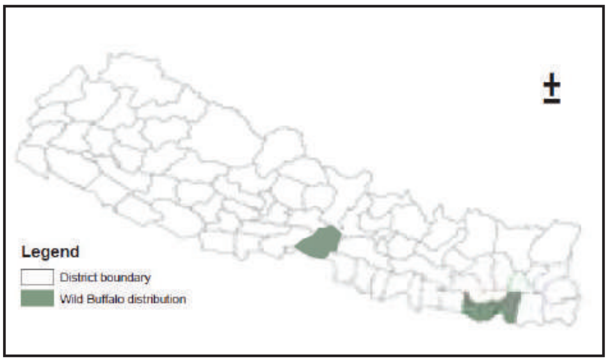

^= zf}z÷;';'

वैज्ञानिक नाम: *Platanista gangetica*
अंग्रेजी नाम: Gangetic dolphin
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संकटापन्न
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित

शरीरको तौल: ६०–८५ किलोग्राम
शरीरको लम्बाई: २०० से.मि.
पुच्छरको लम्बाई: २००–२६० से.मि.
पाइने उचाई: ७५–१५० मी.

सामान्य परिचय: यो नेपालमा पाइने एक मात्र स्तनधारी जलचर प्राणी हो, जुन पानी भित्रै बस्छ र त्यहीं नै बच्चा जन्माउँछ । यसको लामो थुतुनोमा एक अर्कामाथि खप्टिएर बसेका तीखा दाँतहरूको पंक्ति हुन्छ । यसका खुट्टाहरू माछाका पँखेटाहरू जस्तोमा परिणत भएका हुन्छन्, जसले गर्दा यसलाई पौडिन सजिलो

हुन्छ। खैरो फुस्रो रौंको शरीर भएको यसका आँखाहरू निकै साना हुन्छन्। आहाराको खोजी हेरेर गर्नुको सट्टा आफूले निकाल्ने आवाज प्रयोग गरी गर्ने हुनाले नै यसको नेपाली नाम शोंश वा सुसु रहेको हो। भाले भन्दा पोथी लामो हुने शोंश बढीमा २८ वर्षसम्म बाँचेको विवरण पाइन्छ। शोंश नदीको उल्टो बहाव हुने ठाउँमा र पानी घुमेको ठाउँमा बस्न रुचाउँछ। यो माछा र घुँगी प्रजातिको आहारा बढी भएको ठाउँमा बस्दछ। साना आहारा प्रजाति सँगसगै वर्षात याममा साना साना नदीमा जान्छ र पानी कम भएको बेला मुल नदीमा आउँछ। करीव १० वर्षको उमेरमा यो बच्चा जन्माउन सक्ने हुन्छ। साल भरिनै बच्चा पाउने शोंशले ८ देखि १२ महिनाको गर्भावस्था पछि एउटा बच्चा पाउँछ।

पाइने स्थानहरूः शोंश नेपाल, भारत, बंगलादेश र पाकिस्तानका रैथाने हुन्। नेपालमा यो तराईका ठूला नदीहरू कोशी, कर्णाली, नारायणी र मोहनामा मात्र पाइन्छ। नदीमा पानीको मात्रा घट्नु, माछा मार्ने जालीमा अड्काएर मार्नु वा मारिनु, पानी दूषित हुनु, बाँध बाँधेर तल माथिका शोंशको भेट नभई बंशाणु सम्पर्क टुट्नु जस्ता कारणहरूले यसको संरक्षणमा समस्याहरू आएका छन्।

&= uf]xL

गोही घस्रने वर्गको प्राणी हो। नेपालमा यसका दुई प्रजाति छन्। ती हुन् घडियाल गोही र मगर गोही

&=!= 3l8ofn uf]xL

फोटोः युवराज रेग्मी

वैज्ञानिक नामः *Gavialis gangeticus*
अंग्रेजी नामः Gharial
साईटिसः अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुकः अति संकटापन्न
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित
शरीरको तौलः ६८० किलोग्राम
शरीरको लम्बाईः ६०० से.मी.
पाइने उचाईः नेपालमा तराई तथा चुरे क्षेत्रका नदीतटमा

सामान्य परिचयः यसको थुतुनो निकै लामो तथा पातलो हुन्छ जसको मद्दतले आफ्नो मुख्य आहार माछालाई सजिलै समात्न सक्दछ। यो जीवित गोही प्रजातिहरू मध्ये सबैभन्दा ठूलो गोही हो। यो स्वच्छ पानीमा बस्ने गर्दछ। यसको मुख्य आहार माछा हो तर कहिलेकाही कछुवा र स-साना स्तनधारी जनावरहरू पनि खान्छ। पोथी घडियाल वयस्क हुन करीव १० वर्ष लाग्छ जुनबेला यसको लम्बाई २.५ मि. जति हुन्छ। वयस्क भालेको लम्बाई ६ मिटर सम्म हुन्छ र १३ वर्षको उमेरमा यसले प्रजनन गर्न सक्दछ। यसको औषत आयु २९ वर्षको हुन्छ। नदी क्षेत्रमा बढ्दो माछा मार्ने काम र यसमा प्रयोग हुने महाजालमा परी मर्ने र अण्डाको चोरी जस्ता कार्यले घडियाल गोहीहरू जोखिममा परेका छन्।

पाइने स्थानहरू र संख्याः यो गोही नेपालका राप्ती, नारायणी, बबई र कर्णाली नदीहरूमा पाइन्छ। नेपालमा १०२ घडियाल गोही रहेका छन्। त्यसैगरी भारतमा गेरुवा, चम्बल, सोन, केन र महानदीमा मात्र पाइन्छन्।

&-@= du/ ufxL

फोटोः प्रणय विक्रम थापा

वैज्ञानिक नामः *Crocodylus palustris*
अंग्रेजी नामः Marsh crocodile
साईटिसः अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुकः संवेदनशील
शरीरको तौलः २०० किलोग्राम
शरीरको लम्बाईः २४०-३२० से.मी
पाइने उचाईः तराई तथा चुरे क्षेत्रका नदी

सामान्य परिचयः नेपालको नदीनाला, ताल, पोखरीमा पाइने यो गोहीले सालभरिमा २० देखि २५ वटा फुल पार्दछ । यसले वर्षमा दुई पटकसम्म फुल पार्दछ तर जङ्गली अवस्थामा यस्तो पाइँदैन । यसको चौडा थुतुना हुनुको साथै छ वटा लामा र १६/१७ वटा तेर्सा छाला मुनि हड्डीका संरचना रहेका हुन्छन् । पुच्छरमा दुई श्रेणीका चेप्टा कत्लाहरू गाभिई टुप्पातिर एउटै भएर जान्छन्, खुट्टा पौडिन सजिलो हुने खालका औंला बीचका छाला जोडिएको हुन्छ । शरीरको रङ्ग माथितिर जैतुनी र तलतिर सेतो-पहेंलो हुन्छ । यो मांशाहारी गोहीले साना साना कीरादेखि स्तनधारी जनावरहरू तथा मानिसको सडेको मासु खान्छ । चितवन र बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जमा भएको गोही प्रजनन् केन्द्रहरूमा यसका बच्चाहरू पालिएका छन् ।

पाइने स्थानहरू र संख्याः यो गोही नेपालको महाकाली, कर्णाली, बबई, राप्ती, नारायणी, कोशी नदीका साथै शुक्लाफाँटा वन्यजन्तु आरक्ष, चितवन र बर्दिया रा.नि.का पानी जमेका ठाउँहरूमा पाइन्छन् । मास्के र स्लाइच २००२ ले राप्ती र नारायणी नदीमा गरेका सर्वेक्षणमा ५५ वटा मगर गोही पाइएको थियो । सन् २०१२ गरिएको सर्वेक्षणमा राप्ती नदीमा २६ र नारायणी नदीमा २९ मगर गोही पाइएको थियो । हालैको एक सर्वेक्षण अनुसार यिनको संख्या नेपालमा ४०० देखि ५०० सम्म भएको पाइएको छ (बराल र शाह २०१४) । नेपाल बाहेक यी गोही भारत, पाकिस्तान, बंगलादेश, म्यानमार, र इरानमा पाइन्छन् ।

*= lxpFr t'jf

वैज्ञानिक नामः *Panthera uncia*
अंग्रेजी नामः Snow Leopard
साईटिसः अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुकः संवेदनशील
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित
शरीरको तौलः २२-५५ किलोग्राम
शरीरको लम्बाईः ७५-१५० से.मी
पुच्छरको लम्बाईः ८०-१०५ से.मी
पाइने उचाईः नेपालको हिमाली क्षेत्र

सामान्य परिचयः नेपालमा संरक्षित २७ वटा स्तनधारी वन्यजन्तुको सूचिमा परेको यस प्रजातिलाई वातावरणीय राजदूत (Environmental Ambassador) पनि भन्ने चलन छ । खैरो नरम भुत्लामा गाढा बुट्टाहरू भएको तथा घाँटीमा हल्का पहेंलो रङ्गको देखिने यस जनावरलाई स्वस्थ वातावरणको सूचकको रुपमा समेत लिने

गरिन्छ । यसको पञ्जाको नाप ९ देखि ११ से.मि. लम्बाई तथा ७ देखि ९ से.मि. चौडाई हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा जहाँ नाउर हुन्छ, त्यही हिउँ चितुवाको बास हुन्छ । यसको सबैभन्दा प्रिय आहार नै नाउर हो । अन्य वन्यजन्तुहरूमा झारल, घोरल तथा कस्तुरी मृगलाई समेत यसले आफ्नो आहारा बनाउँछ । अति विषम परिस्थितिमा खरायो र चराहरूको पनि शिकार गर्दछ । त्यसैगरी यसले कहिलेकाहीँ घरपालुवा जनावरको समेत शिकार गर्ने गर्दछ । यसको चोरी शिकार मासु, भुवादार छाला, हड्डी, दाँत र नङ्ग्राको लागि गर्ने गरेको पाइन्छ र यीनै अंगहरूको अवैध व्यापार पनि हुने गरेको छ ।

पाइने स्थानहरू र संख्या: यो जनावरको बासस्थान तीव्र रुपमा खुम्चिँदै गएको छ । हाल यो एशियाको १२ मुलुकमा मात्र पाइने दावी गरिएको छ । हिउँ चितुवा नेपालको हिमाली क्षेत्रका डोल्पा, हुम्ला, मुगु, मुस्ताङ्ग मनाङ, म्याग्दी, रसुवा, दोलखा, सोलुखुम्बु, ताप्लेजुङ्ग लगायतका जिल्लाहरूमा पाइन्छ । यो नेपालमा करीव ३०० देखि ४०० वटा सम्मको संख्यामा भएको अनुमान गरिएको छ । यसको वासस्थान संरक्षित क्षेत्रभित्र ४२ प्रतिशत र बाहिरी क्षेत्रमा ५८ प्रतिशत रहेको अनुमान गरिएको छ ।

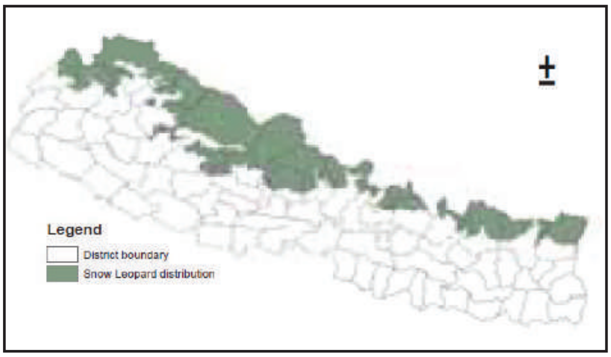

(= lr t'jf

वैज्ञानिक नाम: *Panthera pardus*
अंग्रेजी नाम: Common leopard
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संवेदनशील

शरीरको तौल: ३७-९० किलोग्राम
शरीरको लम्बाई: ६०-७० से.मी
पुच्छरको लम्बाई: ६६-१०२ से.मी
पाइने उचाई: तराईदेखि उच्च पहाडी क्षेत्र

सामान्य परिचय: चितुवा ठूलो, शक्तिशाली र मजबुत बनावट भएको बिरालो प्रजातिको प्राणी हो, जसको सानो टाउको, लामो शरीर, छोटा खुट्टा तर लामो पुच्छर हुन्छ । यसको हल्का पहेंलो छालामा कालो औंठी जस्तो थोप्लाहरू हुने गर्दछन् । नेपालमा पाटेबाघ, हिउँ चितुवा र ध्वाँसे चितुवा भन्दा यो बढी पाइने भएकोले यसका आखेटोपहारहरूको अवैध व्यापार पनि धेरै बढी हुने गरेको छ । त्यसका साथै यसको संख्या र बासस्थानको अवस्थाको बारेमा बिस्तृत रुपमा अध्ययन, अनुसन्धान नहुँदा पनि यसको संरक्षणमा चुनौति बढेको छ । यसको चोरी शिकार मासु, छाला, हड्डी, दाँत र नङ्ग्राको लागि गर्ने गरेको पाइन्छ र यीनै अंगहरूको अवैध व्यापार पनि हुने गरेको छ ।

पाइने स्थानहरू र संख्या: संसारमा चितुवा नेपाल लगायत, भारत, म्यानमार, श्रीलंका र दक्षिण पूर्वी तथा पश्चिम एसिया र अफ्रिकामा पाइने गर्दछ । नेपालमा यसको संख्या र अवस्था बारे विशेष अध्ययन नभएता पनि चितुवाको संख्या र भौगोलिक फैलावट अन्य ठूला बिरालो प्रजातिको भन्दा धेरै बढी छ ।

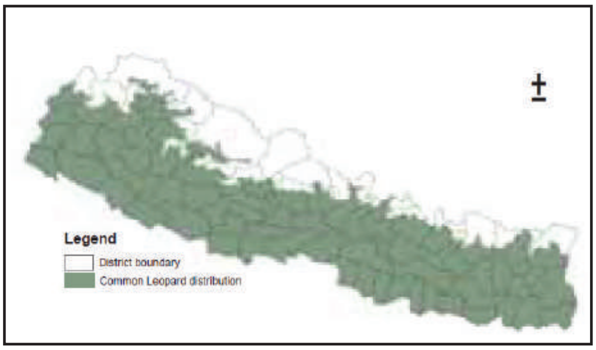

!)= WjfF;]lr t'jf

वैज्ञानिक नाम: *Neofelis nebulosa*
अंग्रेजी नाम: Clouded Leopard
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संवेदनशील
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित

शरीरको तौल: १२-२३ किलोग्राम
शरीरको लम्बाई: ६०-१२० से.मी
पुच्छरको लम्बाई: ७५-८६ से.मी
पाइने उचाई: तराई क्षेत्रदेखि हिमाली वन क्षेत्रसम्म

सामान्य परिचय: ध्वाँसे चितुवा एक मध्यम आकारको तराईदेखि हिमाली क्षेत्रमा पाइने स्तनधारी जनावर हो । यसको खैरो वा गेरु पहेंलो शरीरमा ईंट्टा आकारका ध्वाँसे रङ्गका कालो किनारा भएका ठूला बुट्टाहरू हुन्छन् भने खुट्टातिर पनि ध्वाँसे रङ्कै गोलाकार थोप्लाहरू हुन्छन् । यसका कानहरू काला हुन्छन् । यसको चोरी शिकार मासु, छाला, हड्डी, दाँत र नङ्ग्राको लागि गर्ने गरेको पाइन्छ र यीनै अंगहरूको अवैध व्यापार पनि हुने गरेको छ ।

पाइने स्थानहरू: यसको बासस्थान निकै विविध छ। ध्वाँसे चितुवा हिमाली वनहरूदेखि उष्ण प्रदेशीय वन भएका क्षेत्रमा पनि पाइन्छ । नेपालमा यो पहाडी र हिमाली भेगका बिभिन्न संरक्षित क्षेत्रभित्र र ती क्षेत्र भन्दा बाहिर पनि पाइने गरेको छ । यो भारत, इन्डोनेशियाको जाभा, पाकिस्तानको काश्मिर र भुटानमा समेत पाइन्छ ।

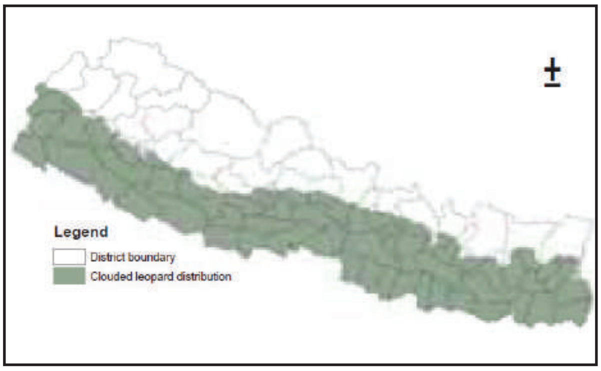

!!= d[u k|hfltx¿

नेपालमा सर्भिडे परिवारका पाँचवटा मृगका प्रजातिहरू पाईन्छन् । ती हुनः जरायो, चित्तल, लगुना/पाडे, रतुवा/राते मृग र बाह्रसिङ्गा ।

!!=!= h/fof]

वैज्ञानिक नाम: *Rusa unicolor*
अंग्रेजी नाम: Sambar Deer
साईटिस: सूचीकृत नभएका
आइयूसिएन रेड बुक: संबेदनशिल

शरीरको तौल: २२५–३२० किलोग्राम
शरीरको उचाई: १५० से.मी
सिङ्गको लम्बाई: ६५ से.मी
पाइने उचाई: ७५–३,००० मी

सामान्य परिचय: यो नेपाल तथा भारतीय उपमहाद्वीपकै सबैभन्दा ठूलो मृग प्रजाति हो । यसको शरीर गाढा खैरो रङ्गको हुन्छ । वयस्क भालेको गर्दनमा जगरका साथै ठूला तीनवटा हाँगाहरू भएका सिङ्गहरू हुन्छन् । प्रायः रातमा चर्ने र दिउँसो चर्को घाम भएमा ढिस्कामा रहेका छहारीमा सुतेर दिन बिताउने यो एक्लै वा सानो बथानमा पाईन्छ । यसले चर्नुका साथै साना रुखहरू र झाडीका पातहरू खाने गर्दछ । यसको आवाज भद्दा खालको तर ठूलो हुन्छ । यो घाँसे मैदान र छेउछाउका वनहरूमा बस्दछ । यसले बाक्लो पतझड, वन र घाँस भएको क्षेत्र मन पराउँछ । भाले एक्लै बसे पनि पोथीहरू साना-साना (२ देखि ६ वटा को) समूहमा बस्छन् । यिनीहरू पानीको नजिक बस्छन् र कुनै खतराको आभास भएमा खुट्टा बजारेर संकेत गर्छन् । यसको पोथीले लगभग ८ महिनाको गर्भधारण पछि साधरणतया एउटा बच्चा जन्माउँछ ।

पाइने स्थानहरू: यो जनावर उष्ण प्रदेशीय वन, उपोष्ण प्रदेशीय मिश्रित वनको तराईदेखि शीतोष्ण प्रदेशीय वनसम्म पाइन्छ । यो नेपाल बाहेक चीन, भारत लगायतका दक्षिणपूर्वी एशियाका देशहरूमा पाइन्छ ।

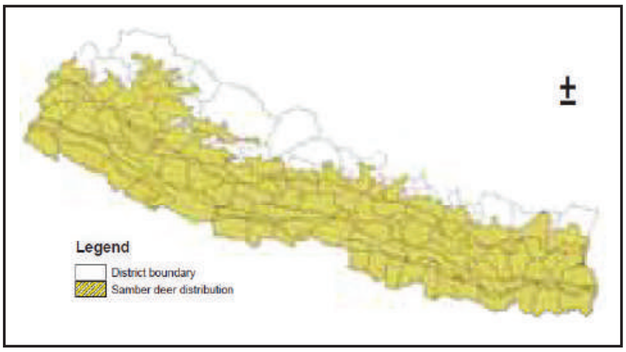

!!=@= lrQn÷lrqL

वैज्ञानिक नाम: *Axis axis*
अंग्रेजी नाम: Chital/ Spotted deer
साईटिस: सूचीकृत नभएको
आइयूसिएन रेड बुक: कम चासो भएका

शरीरको तौल: ८५ किलोग्राम
शरीरको उचाई: ९० से.मी
सिङ्गको लम्बाई: ८० से.मी
पाइने उचाई: ७५–१,००० मी.

सामान्य परिचय: यो मृग प्रजातिहरूमा नेपालमा सबैभन्दा बढी परिचित हो । यसको सुन्तले खैरो रङ्गको शरीरमा सेता थोप्लाहरू हुन्छन् जसले गर्दा यसलाई चित्तल/चित्री भनिन्छ। यसको भालेमा पाइने सिङ्ग बाहेक भाले र पोथी उस्तै देखिन्छन् । प्राकृतिक बासस्थान वरिपरि ढेडू बाँदर र चित्तलले एक अर्कालाई मद्दत गर्ने गरेका हुन्छन् । भुईंमा घाँस नभएको मौसममा बाँदरहरूले झारेका पात र फलफूलहरू चित्तलहरूले खाने गर्छन् । चित्तलहरूले पाटे बाघ, चितुवा वा अन्य कुनै मांशाहारी जनावर आफूहरू नजिक आएको खबर ढेडू बाँदरलाई गर्छन् ।

यो प्रजाति घाँसे मैदान र छेउछाउका वनहरूमा बस्दछन् । यिनीहरू साधरणतया चर्ने वन्यजन्तु हुन् । यिनीहरू घाँसको अलावा फल, रुखका हाँगा, पात खाने गर्छन् । चित्तल ६५ कि.मि. प्रति घण्टाको गतिमा दौड्न सक्छन् । प्राय झुण्डमा बस्ने यो जनावर पछाडीका खुट्टामा उभिएर, रुखका हाँगा, पात खाने वा रुखमा चिन्ह बनाउने गर्छन् । बाघ, चितुवा वा वन कुकुर, मगरगोही, अजिंगर आदिले चित्तल खाने गर्दछन् ।

पाइने स्थानहरू: नेपालमा चित्तल सदाबहार, पतझड र खुला घाँसे मैदानमा तराईका पूर्वमा कोशीटप्पु देखि पश्चिममा शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्जसम्म पाइन्छ ।

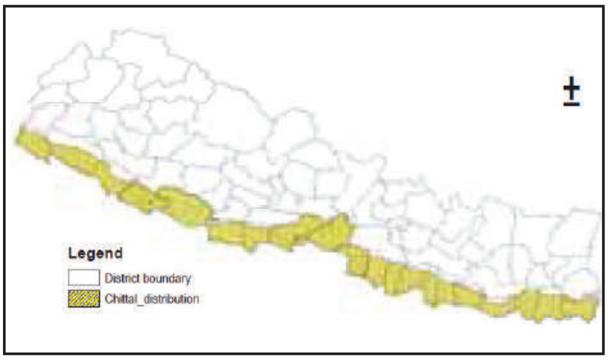

!!=# nu'gf÷kf8]

वैज्ञानिक नाम: *Axis porcinus*
अंग्रेजी नाम: Hog Deer
साईटिस: अनुसूची ३ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संकटापन्न

शरीरको तौल: ३६–५० किलोग्राम
शरीरको उचाई: ६१–७१ से.मी
सिङ्गको लम्बाई: ३८ से.मी
पाइने उचाई: ७५–३०० मी

सामान्य परिचय: चित्तलको दाँजोमा यो अलि होचो र पुड्को देखिन्छ । वयस्कको शरीरमा वर्षा याममा केही हल्का सेता थोप्लाहरू देखिन्छन् तर यी थोप्लाहरू चित्तलका जस्तै ठूला, धेरै र चहकिला भने हुँदैनन् । भालेको सानो ३ हाँगा भएका सिङ्गहरू हुन्छन् । खतराको भान भएमा यसले पुच्छर ठाडो पार्दै र चित्तलको भन्दा सानो आवाज निकाल्दै घाँसे मैदानमा लुक्दै भाग्ने गर्दछ । यसरी भाग्दा मुन्टो भुइँतिर सोझ्याउने गर्दछ । यो प्रायजसो चित्तलको भन्दा सानो बथानमा हुने गर्दछ । यसका बच्चाहरू पनि चित्तलका जस्तै देखिन्छन् । दौडिदा पुच्छर ठाडो पार्नाले तल्लो सेतो भाग देखिन्छ । यसलाई बाघ, चितुवा वा वनकुकुर र अजिले खाने गर्दछ । यो तराईका मध्यम उचाईका घाँसे मैदानमा पाइन्छ ।

पाइने स्थानहरू: यो नेपालमा कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष, शुक्लाफाटा, चितवन र बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जहरूमा पाइन्छ । नेपाल बाहेक पाकिस्तान, भारत, बंगलादेश, थाइल्याण्डमा पनि पाइन्छ ।

!!=$ /t'jf÷/ft]d[u

वैज्ञानिक नाम: *Muntiacus vaginalis*
अंग्रेजी नाम: Northern Red Muntjac
Barking deer
साईटिस: सूचीकृत नभएका
आइयूसिएन रेड बुक: कम चासो भएका

शरीरको तौल: ५० किलोग्राम
शरीरको उचाई: १४–२८ से.मी
सिङ्गको लम्बाई: १८ से.मी
पाइने उचाई: ६५–३,५०० मी

सामान्य परिचय: यो नेपालमा पाइने मृग प्रजातिहरू मध्ये सबैभन्दा धेरै फैलावट भएको मृग हो जसको शरीर चहकिलो रातो खैरो रङ्गको हुन्छ । यसको अगाडिको खुट्टाहरू पछाडिको भन्दा लामो हुन्छ । भाले मृगका माथिल्ला कुकुरे दाँतहरू लामा हुन्छन् । यसले ठूलो आवाजमा कुकुर भुकेझैं कराएमा खतराको संकेत र सानो आवाज निकालेमा सामान्य बोली जनाउँछ । यो विशेषत: सदाबहार वनजङ्गलमा पाइन्छ ।

पाइने स्थानहरू: नेपालको तराईदेखि पहाडी क्षेत्रमा पाइन्छ । यो प्रजाति नेपाल बाहेक श्रीलंका, चीन, भारत आदि देशहरूमा पनि पाइन्छ ।

!!=%= afx|;Ëf

वैज्ञानिक नाम: *Cervus duvauceli duvauceli*
अंग्रेजी नाम: Swamp Deer
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संबेदनशिल
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित

शरीरको तौल: ११५–१३५ किलोग्राम
शरीरको उचाई: २२५–३२० से.मी
सिङ्गको लम्बाई: ७५ से.मी
पाइने उचाई: १५०–२५० मी.

सामान्य परिचय: बाह्रसिङ्गाको शरीर खैरो रङ्गको हुन्छ । यसका ठूला र हागाँहरू भएका बाह्रवटा सिङ्गहरू हुने भएकोले यसलाई बाह्रसिङ्गा भनिएको हो । प्राय रातमा चर्ने र दिउँसो चर्को घाम भएमा छहारीमा सुतेर दिन बिताउने यो एक्लै वा बथानमा पाईन्छ । यसले चर्नुका साथै साना रुखहरू र झाडीका पातहरू खाने गर्दछ । भालेको तौल १३५ केजी सम्म हुने गर्दछ भने पोथीको केही कम तौल हुने गर्दछ । यो घाँसे मैदान र छेउछाउका वनहरूमा बस्दछ । यसले बाक्लो पतझड, वन र घाँस भएको, पानीको नजिक क्षेत्र मन पराउँछ । साधारणतया यसको पोथीले ८ महिनाको गर्भधारण पछि एउटा बच्चा जन्माउँछ । बाह्रसिङ्गाको औसत आयु २० वर्षको हुन्छ ।

पाइने स्थानहरू: यो जनावर उष्ण प्रदेशीय वन, उपोष्ण प्रदेशीय मिश्रित वनको तराईदेखि शीतोष्ण प्रदेशीय वनसम्म पाइन्छ । नेपालको शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्ज बाह्रसिङ्गाको लागि प्रख्यात रहेको छ । यो नेपाल बाहेक भारत लगायतका दक्षिणपूर्वी एशियाका देशहरूमा पाइन्छ ।

नेपालमा पाईने पाँचवटै मृगका प्रजातिहरू खासगरी सिङ्ग, मासु र छालाको लागि चोरी शिकार गर्ने गरेको पाइन्छ र यीनै अंगहरूको अवैध व्यापार पनि हुने गरेको छ ।

!@= s:t'/l d[u

फोटो: प्रताप गुरुङ

वैज्ञानिक नाम: *Moschus chrysogaster/ leucogaster / fuscus*
अंग्रेजी नाम: Alpine Musk Deer/ Himalayan Musk Deer/ Black Musk Deer
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संकटापन्न
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित
शरीरको तौल: १०–१५ किलोग्राम
पाइने उचाई: २,५००–५,००० मी
सुनकण्ठे कस्तुरी–पश्चिमदेखि पूर्व नेपाल, सेतो कण्ठे कस्तुरी–मध्य तथा पूर्वी नेपाल, कालो कस्तुरी मृग–पूर्वी नेपाल

सामान्य परिचयः नेपालमा तीन प्रजातिका कस्तुरी मृगहरू पाइन्छन् । ती हुनः सुनकण्ठे कस्तुरी, सेतोकण्ठे कस्तुरी, र कालो कस्तुरी मृग । भाले पोथी दुबै कस्तुरी मृगको शरीर मोटो, खस्रा र बाक्ला गाढा खैरो रङ्गका रौंहरूले ढाकेको हुन्छ । यिनको सिङ्ग हुँदैन, लामो कान र छोटो पुच्छर हुन्छ । भालेको माथिल्लो बंगारोमा लामो र तीखा दुईवटा दाह्राहरू हुन्छन् । वयस्क भालेको नाइटो र प्रजनन् अङ्गको बीचमा कस्तुरी (बिना) हुन्छ जुन पोथीमा हुँदैन । यिनीहरूले एकै ठाउँमा दिशा गर्ने गर्दछन् । यसको मुख्यतः बिना र दाँतको लागि चोरी शिकार गर्ने गरेको पाइन्छ र यीनै अंगहरूको अवैध व्यापार पनि हुने गरेको छ ।

पाइने स्थानहरूः नेपालको उच्च हिमाली क्षेत्रहरूमा मिश्रित वन तथा बुट्यान भएको रुख बिरुवा हुने माथिल्लो उचाईको वरिपरि यसको बासस्थान रहेको पाइन्छ । विशेष गरी रारा, खप्तड, शे-फोक्सुन्डो, सगरमाथा, लामटाङ, र मकालु वरुण राष्ट्रिय निकुञ्जहरू; अपिनाम्पा, अन्नपूर्ण, मनास्लु, गौरीशंकर र कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्रहरू; ढोरपाटन शिकार आरक्ष र अन्य हिमाली जिल्लाहरूमा पाइने गर्दछ । कस्तुरी मृग उत्तरी बर्मा, तिब्बत, दक्षिणी चीन, पाकिस्तान र भारतमा पनि पाइन्छ ।

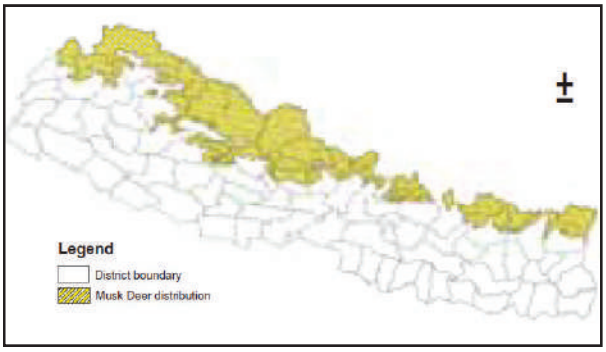

!#= rf}sf, rf}l;Ëf

वैज्ञानिक नामः *Tetracerus quadricornis*
अंग्रेजी नामः Four-horned Antelope
साईटिसः अनुसूची ३ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुकः संवेदनशिल
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित

शरीरको तौलः १५–२५ किलोग्राम
शरीरको उचाईः ५५-६५ से.मी
शरीरको लम्बाईः ८०-११० से.मी
पाइने उचाईः तराई क्षेत्र

सामान्य परिचयः यो नेपाल र भारतमा मात्र पाइने "बोभिडी" वर्गको सबभन्दा सानो चारवटा सिङ्ग भएको जङ्गली जनावर हो । यसको गर्मीमा सुनौलो रङ्ग हुन्छ तर जाडोमा हल्का खैरो हुन्छ । भालेका ४ वटा सिङ्ग मध्ये अगाडिका सिङ्गहरू पछाडिका भन्दा साना हुन्छन् । जन्मेको केही महिनादेखि पहिलो जोडी सिङ्ग पलाउछ तर दोश्रो जोडी १० देखि १४ महिनासम्ममा पलाउँछ । यो घाँसको अलावा फलफूल र ताजा पातका मुना खान मन पराउने जन्तु हो । यो रैथाने, निश्चित क्षेत्र ओगटेर बस्ने प्रजाति हो । साधारणतया एक्ला एक्लै पाइएता पनि लजालु भएकाले देख्न गाह्रो पर्दछ । यसले निरन्तर एकै ठाउमा दिसा गर्छ ।

पाइने स्थानहरू र संख्याः यो तराइको पर्सा, चितवन, बर्दिया, र बाँके राष्ट्रिय निकुञ्जहरूमा मात्र पाइएको छ । बाँके राष्ट्रिय निकुञ्जमा १४६ देखि २३६ वटा चौसिङ्गा रहेको अनुमान गरिएको छ (बाँके राष्ट्रिय निकुञ्ज २०७०) ।

!$= s[0f;f/

वैज्ञानिक नाम: *Antilope cervicapra*
अंग्रेजी नाम: Blackbuck
साईटिस: अनुसूची ३ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: कम चासो भएको
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित

शरीरको तौल: २०-५७ किलोग्राम
शरीरको उचाई: ७४-८४ से.मी
सिङ्गको लम्बाई: ३५-७५ से.मी
पाइने उचाई: तराई क्षेत्र

सामान्य परिचय: यो एन्टिलोप (सिंग नझर्ने) वर्गको जनावर हो । कृष्णसारको वयस्क भालेको शरीरको माथिल्लो भाग गाढा खैरो कालो तथा मुनिपट्टि सेतो हुन्छ। वयस्क पोथी, अर्ध वयस्क भाले तथा बच्चाहरूको शरीरको माथिल्लो भाग पहेंलो खैरो हुन्छ भने मुनिपट्टिको भाग सेतो हुन्छ। यसको भालेको मात्र सिङ्ग हुन्छन् र सिङ्गहरू लामो, घुमेको र खण्ड खण्ड परेका हुन्छन्। तीन वर्षको उमेर भएपछि भालेहरू गाढा रङ्गका हुन्छन् तथा सिङ्गहरू पलाउँछन् । यो प्रजातिको लागि खुल्ला घाँसे मैदान, झाडी भएको ठाउँ र केही छरिएर रहेका रुखहरू भएको ठाउँ बासस्थानको लागि उपयुक्त हुन्छ ।

यसको बच्चा जन्माउनका लागि जुनसुकै समयमा उपयुक्त भए पनि यिनीहरूको सहवास गर्ने समय भने फाल्गुन देखि जेष्ठ र साउनदेखि कार्तिकमा बढी हुने गर्दछ । पोथी कृष्णसार १.५ देखि २ वर्षको उमेरमा सहवासका लागि परिपक्व हुन्छ र धेरैजसो बच्चा जन्मिने समय भनेको नेपालमा जेष्ठ र वैशाख महिनामा हुने गरेको देखिन्छ। यो जन्तु १० देखि १२ वर्षसम्म बाँच्ने गरेको पाइन्छ। यसको चोरी शिकार विशेष गरी यसको मासु, छाला र सिङ्गको लागि गर्ने गरेको पाइन्छ ।

पाइने स्थान र संख्या: कृष्णसार नेपालको बर्दिया जिल्लाको खैरापुरमा ३०० को संख्यामा रहेको पाइन्छ र यसको संख्या बढ्दो क्रममा रहेको छ । हाल उपयुक्त बासस्थान देखिएकोले शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्जमा पनि ५० वटा स्थानान्तरण गरी लगिएकोमा करीव १०० भन्दा बढीको संख्या पुगेका छ। नेपाल बाहेक यो प्रजाति भारतमा पनि पाइन्छ ।

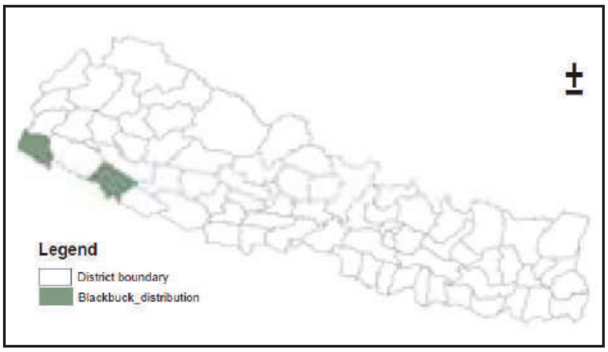

!%= uf}Luf0{uf}

वैज्ञानिक नाम: *Bos gaurus*
अंग्रेजी नाम: Gaur
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संवेदनशील
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित

शरीरको तौल: १०००-१५०० किलोग्राम
शरीरको उचाई: १७०-२२० से.मी
शरीरको लम्बाई: २५०-३६० से.मी
पाइने उचाई: तराईदेखि चुरेक्षेत्र

सामान्य परिचय: यसलाई गाईवस्तु परिवारको विश्वको सवैभन्दा ठूलो शरीर भएको वन्यजन्तु मानिन्छ । अर्ना जस्तै यो पनि दक्षिण एशियाको रैथाने जनावर हो । यो अगाडिबाट हेर्दा भैंसीजस्तो र पछाडिबाट हेर्दा गाईजस्तो देखिन्छ तर यसको वयस्क भाले र पोथीहरू भैंसीभन्दा धेरै ठूलो हुन्छ । यसको बलिया, तीखा, पछाडी फर्किएका सिङ्गहरू हुन्छन् । ठूलो टाउको, ठूलो फराकिलो छाती र काँधको जुरोको भाग र मांसपेशी उठेको हुन्छ । भाले गौर खरानी रङ्गको टाउको भएको र चम्किलो कालो शरीर भएको हुन्छ । अर्ध वयस्क भाले र पोथीको रङ्ग गाढा रातो-खैरो हुन्छ । भर्खर जन्मेको बाच्छा बाच्छीको रङ्ग सुनौलो पहेंलो अथवा हल्का पहेंलो-खैरो, त्यसपछि हल्का खैरो अनि रातो-खैरो हुन्छ । यसको खुट्टाहरूको घुँडा मुनिको भाग सेतो हुन्छ ।

यो जनावर लजालु तथा शान्त स्वभावको भएता पनि यसको नजिक परेमा आत्मरक्षाका लागि आक्रमण गर्न सक्दछ । यसको मुख्य खाना घाँसपात र स्याउला हो । कलिला घाँस, कमला हाँगाबिँगा र फूल पनि यसले मन पराउँछ । यो गर्मीको समयमा कलिलो घाँस र पानी खान समथर नदी तटीय क्षेत्रमा आउने गरेको पाइन्छ र वर्षाद लागेपछि उँचो भागतर्फ चढ्न थाल्छन् ।

पाइने स्थानहरू र संख्या: यो जनावर चुरे क्षेत्रको मिश्रित पतझर जङ्गल, चौर तथा घाँसे मैदानमा नेपालको चितवन तथा पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्जहरूमा पाइन्छ भने उदयपुरको त्रिजुगा क्षेत्रमा पनि रहेको अनुमान छ । सन् २०१७ मा पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्जमा १०७ वटा र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा ३४८ वटा गौरी गाईको गणना गरिएको थियो ।

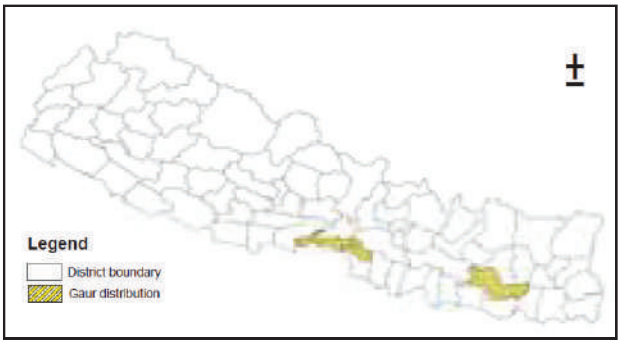

!^= gLnufO{3f]8uwf

वैज्ञानिक नाम: *Boselaphus tragocam**elus***
अंग्रेजी नाम: Nilgai/Bluebull
साईटिस: अनुसूची ३ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: कम चासो भएको

शरीरको तौल: १२०-२४० किलोग्राम
शरीरको उचाई: १२०-१५० से.मी
शरीरको लम्बाई: १८०-२१० से.मी
पाइने उचाई: तराईका जिल्लाहरू

सामान्य परिचय: नीलगाई भारतीय उपमहाद्वीपको एन्टिलोप (सिंग नझर्ने) वर्गको सबै भन्दा ठूलो प्रजाति हो । यसको शरीरको बनावट घोडासंग मिल्दोजुल्दो हुन्छ । वयस्क भालेको रङ्ग निलो खैरो हुन्छ तर पोथी र बाछाको रङ्ग भने हल्का खैरो हुन्छ । घाँटीको तल्लो भाग, थुतुनो, ओठ र पुच्छरको तलतिर सेतो हुन्छ । भालेको गाला निर काला रौको झुप्पो हुन्छ भने भाले पोथी दुबैको गर्धनको माथिल्लो भागमा गाढा रङ्गका रौंहरू हुन्छन् । भालेमा साना तीखा र पोथीमा अझै साना सिङ्ग हुन्छन् । यो प्रजाति पानी नपिइकन पनि धेरै समय रहन सक्छ । यसका पोथी र बच्चाहरू सानो समूहमा बस्छन् र यिनीहरूले निरन्तर एकै ठाउमा दिसा गर्छन् । यसको मासुका लागि चोरी शिकार हुने गरेको पाइन्छ ।

पाइने स्थान र संख्या: यो प्रजाति बुट्यान भएका घाँसे मैदान, उजाडिएको वन, नदी तटीय वन र पातलो छरिएको सालवन क्षेत्रमा हुन्छ । यो नेपालको कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष, पर्सा, शुक्लाफाटा, बाँके र बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जहरू तथा कञ्चनपुर, कैलाली, बर्दिया, बाँके, रुपन्देही, कपिलवस्तु, नवलपरासी, रौतहट, वारा र पर्सा जिल्लाहरूमा पाइन्छ । यो नेपाल बाहेक भारत र पाकिस्तानमा पनि पाइन्छ । नेपालमा यसको अनुमानित संख्या ५१७ रहेको छ ।

!&= xfa]-/ftf]kf08f_

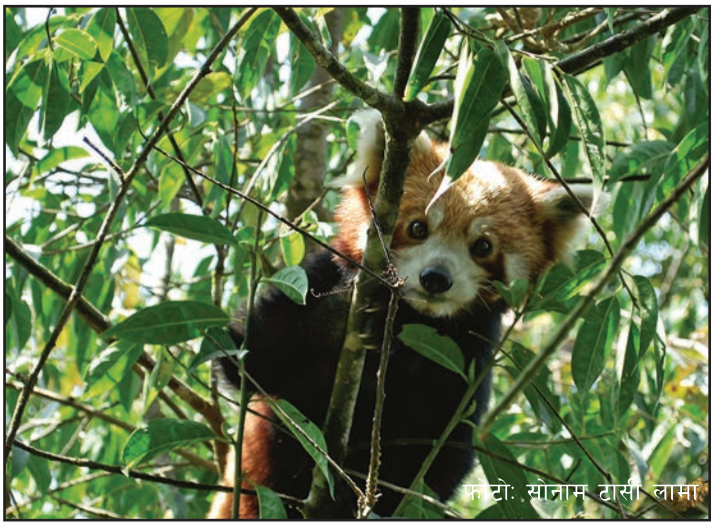
फोटो: सोनाम टासी लामा

वैज्ञानिक नाम: *Ailurus fulgens*
अंग्रेजी नाम: Red Panda
साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संवेदनशील
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित

शरीरको तौल: ४–६.५ किलोग्राम
शरीरको उचाई: २८ से.मी
शरीरको लम्बाई: ६४ से.मी
पुच्छरको लम्बाई: २८–४८ से.मी
पाइने उचाई: १,८०० – ३,८०० मी.

सामान्य परिचय: अनुहार र शरीरको तल्लो भाग सेतो बाँकी अन्य भाग रातो, गोलो टाउको भएको भालु जस्तै देखिने हाब्रे नेपालको अति दुर्लभ वन्यजन्तुको सूचीमा समावेश भएको छ। आकर्षक टाउको र पुच्छर भएको यस जन्तुको नाक कालो हुन्छ। छोटो तथा भुवादार खुट्टामा बाहिर भित्र हुनसक्ने नङ्ग्रा हुन्छन्। मुख्यतः शाकाहारी भएता पनि मांसाहारी वर्गमा पर्ने यिनीहरू साँझ तथा रातमा सक्रिय हुन्छन् भने दिउँसो रुखको टोड्का वा चट्टानका चेपहरूमा आराम गर्दछन्। मुख्यतः यसको छालाको लागि चोरी शिकारका साथै अवैध व्यापार पनि हुने गरेको छ।

पाइने स्थान: संसारमै नेपाल लगायत एशियाका केही मुलुकमा मात्र पाइने यो जनावर भुटान, म्यान्मार, भारत, लाओस तथा चीनको तिव्बत, सिचुआन तथा युनान प्रान्तमा मात्र सिमित रहेको छ। हाब्रे नेपालमा लाङटाङ क्षेत्र, मकालुवरुण, ढोरपाटन, रारा, सगरमाथा, कञ्चनजङ्घा, गौरीशंकर र आसपासका क्षेत्रहरूमा पाइन्छ। हिमाली क्षेत्रको निगालो घारीमा बस्ने यो जन्तु नेपालको अन्य हिमाली क्षेत्रमा पनि पाइने विश्वास गरिएको छ।

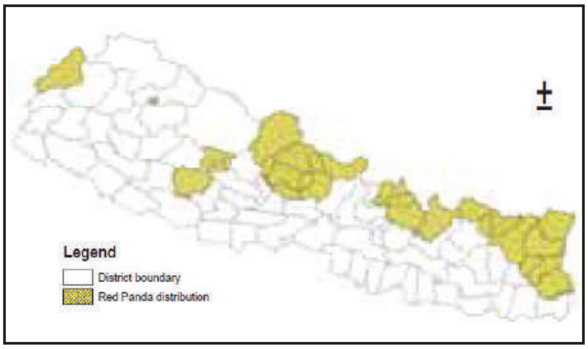

!*= ;fn s

वैज्ञानिक नाम: *Manis crassicaudata*
Manis pentadactyla

अंग्रेजी नाम: Indian Pangolin
Chinese Pangolin

साईटिस: अनुसूची १ मा सूचीकृत
आइयूसिएन रेड बुक: संकटापन्न (तामे सालक)
अति संकटापन्न (कालो सालक)
रा.नि. तथा व.ज.सं. ऐन २०२९ मा संरक्षित
शरीरको तौल: ९-११ किलोग्राम (तामे सालक)
९ किलोग्राम (कालो सालक)
शरीरको लम्बाई: ६०-७५ से.मी.(तामे सालक)
४८-५८ से.मी(कालो सालक)
पुच्छरको लम्बाई: ४५ से.मी.(तामे सालक)
३३-३८ से.मी.(कालो सालक)
पाइने उचाई: १,००० मी.सम्म (तामे सालक)
१०००देखि २०००मी.सम्म (कालो सालक)

सामान्य परिचय: नेपालमा दुई प्रजातिका सालकहरू पाइन्छन् । ती हुन्: तामे सालक र कालो सालक । सालक स्तनधारी जनावर हो । जीवविज्ञान अन्तर्गत सालकलाई वर्गीकरण गर्दा Order–Pholidota मा राखिएको छ जसको अर्थ खपटा भएको जनावर (Scaled animals) भन्ने हुन्छ । सालकलाई धेरै ठाउँमा सालक नै भन्ने गरिन्छ तर तामे सालक प्राय गरी चुरे क्षेत्रको सालको वनमा पाइने भएकाले त्यस ठाउँमा साल माछ्रा पनि भन्ने गरिन्छ । नेपालमा हल्का रातो वर्णको तामे सालक र हल्का कालो वर्णको कालो सालक पाइन्छन् । सालकको साँघुरिदै गएको लाम्चो शरीर हुन्छ र थुतुनो, पेट र खुट्टामा बाहेक सबैतिर एक आपसमा खप्टिएका खपटाहरूले ढाकेको हुन्छ । खपटाको भित्र पट्टिको छेउ छालामा टाँसिएको हुने हुँदा बिस्तारै बढ्दै जाने गर्दछन् । खपटाको बीचबाट रौंहरू निस्केका हुन्छन् । सालकका आँखा साना हुन्छन र बाक्लो परेलाले ढाक्ने गर्दछ । यी दुवै प्रजातिका सालकहरू रातमा सक्रीय हुने गर्दछन् । मुख्यतया यसको मासु र खपटाको अवैध व्यापार हुने गरेको छ ।

पाइने स्थान: नेपालमा सालकको वितरण पश्चिम नेपालको तुलनामा पूर्वी नेपालमा निकै बढी रहेको छ । यसका मुख्य बासस्थान पूर्वी तथा मध्य नेपालका चुरे पहाड तथा उत्तरतर्फको साल वन र त्यसको आसपासका वन क्षेत्र हुन् । हालसम्म मुख्यगरी मकवानपुर, सिन्धुली, गोरखा, खोटाङ, काभ्रे, काठमाडौं, नुवाकोट लगायतका जिल्लाहरूमा सालक भेटिएको छ । त्यस्तै पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्जमा तामे सालक र शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्ज, अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र, मकालु वरुण राष्ट्रिय निकुञ्जमा कालो सालक पाइन्छ ।

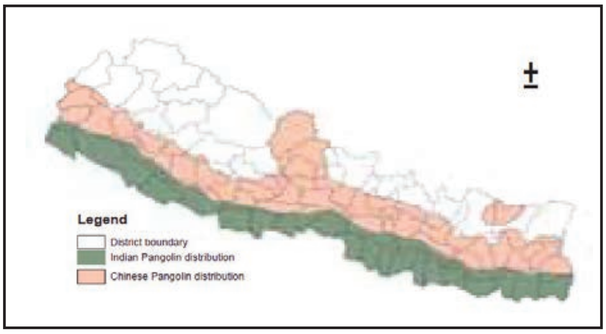

&= g]kfndf jGohGt' tyf jg:klt x¿ sf]cj}w Jofkf/

नेपालमा पाईने विभिन्न जनावर तथा वनस्पतिहरूको अवैध चोरी शिकारी र व्यापार धेरै पहिलेदेखिनै हुँदै आएको पाईन्छ। नेपालबाट विशेषत गैंडा, पाटेबाघ, भालु, हात्ती, कस्तुरी मृग, हाब्रे, थार, चिरु र घस्रने प्राणी जस्तैः मगरगोही, घडियाल, सुन गोहोरो, छेपारो जस्ता जन्तुहरूको छाला, मासु र परम्परागत औषधीहरूको प्रयोग, पहिरन र सजावटको लागि अवैध रुपमा शिकार, संकलन र व्यापार हुने गरेको छ। अनुसन्धान र पालनको लागि पनि किरा देखि ठूला स्तनधारी जीवसम्मको अवैध व्यापार हुने गरेको पाइएको छ।

त्यसैगरी प्वाँख र मासुको लागि चराहरू जस्तैः खरमुजुर, सारस, राजधनेश, भुँडिफोर, कालिज, डाँफे जस्ता चराहरूको पनि व्यापार हुने गरेको छ। यस लगायत सुगा, मैना, बाज, लाटोकोसेरो, जुन संरक्षित चराको सूची भन्दा बाहिर पर्छन, त्यसको पनि जिवितै रुपमा अवैध व्यापार हुने गरेको पाइएको छ।

यी वन्यजन्तुको चोरी शिकार संरक्षण क्षेत्रभित्र र बाहिरका वन क्षेत्र दुबैमा हुने गरेको पाईन्छ। त्यसैगरी पछिल्ला केहि वर्षयता सालक, हाब्रे, चितुवा र विभिन्न प्रजातिका चरा, कछुवा र समुद्री घोडाको अपराध बढ्दो रुपमा भईरहेको अभिलेख तथा घटनाबाट देखिन्छ।

नेपालमा चितवन, बर्दिया तथा शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्जलाई गैंडा, पाटे बाघ तथा चितुवाको अवैध चोरी शिकार हुने क्षेत्रको रुपमा लिईन्छ। मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज, सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज, लामटाङ्ग राष्ट्रिय निकुञ्ज, शे-फोक्सुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज, खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज, रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्र, गौरीशंकर संरक्षण क्षेत्र, मनास्लु संरक्षण क्षेत्र, अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र र अपि नाम्पा संरक्षण क्षेत्र हिउँ चितुवा र कस्तुरी मृगको चोरी शिकार हुने क्षेत्रहरू हुन् भने कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षलाई चित्तल, बँदेल तथा सालकको अवैध चोरी शिकार हुने क्षेत्रको रुपमा लिईन्छ।

यसरी वन्यजन्तु र वनस्पतिको अवैध व्यापार र निकासी पैठारी विभिन्न मार्गद्वारा विश्वभरि फैलिएको छ। व्यापारिक मूल्य बढी हुने भएकोले दुर्लभ वन्यजन्तु र वनस्पतिहरू लोपन्मुख अवस्थामा पुगेका छन्। वन्यजन्तुहरूलाई विभिन्न तरिकाले मार्ने गरेको पाईन्छ। खाल्डो खनेर, हतियार तथा बिष्फोटक पदार्थ र विष प्रयोग गरेर, करेन्ट लगाएर, पासो वा जाल थापेर वा गम प्रयोग गरेर मार्ने गरिन्छ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्ष छेउछाउका मानिसहरूलाई निकुञ्ज भित्रका वन्यजन्तुहरू कुन समयमा कुन स्थानमा आवत जावत गर्छन् भन्ने बाहिरबाट गएका मानिसलाई भन्दा धेरै जानकारी हुने भएकोले वन्यजन्तुको शिकार गर्ने काममा बाहिरबाट आएका व्यापारीहरूले ती मानिसहरूलाई प्रलोभनमा पारी काम गराउँछन् र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा ती वन्यजन्तुको अङ्ग बिक्रीबाट प्राप्त हुने आर्थिक लाभको सानो अंश मात्र ती शिकार गर्नेले पाउँछन्। साथै वन्यजन्तुको अवैध शिकार तथा व्यापारमा एकजना व्यक्तिको मात्र संलग्नता नभई सांगठनिक रुपमा नै एक भन्दा बढि मानिसहरूको संलग्नता हुने भएकोले वन्यजन्तुको अपराध संगठित अपराध पनि हो।

नेपाललाई ट्रान्जिट पोइन्टको रुपमा प्रयोग गरी नेपालमा नभएका कतिपय जीवजन्तु तथा वनस्पतिहरूको अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा अवैध व्यापार समेत भइरहेको हामीले देख्ने सुन्ने गरेका छौं। जिउँदा चराहरू, चिम्पान्जी लगायतका जनावर तथा रक्तचन्दन लगायतका वनस्पतिहरू नेपालको बाटो हुँदै चिनसम्म पुग्ने गरेका तथ्यहरू समेत छन्।

नेपालमा वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अपराध नियन्त्रणका क्रममा पक्राउ परेका घटनाहरूको अध्ययन गर्दा वन्यजन्तु आखेटोपहार तथा वनस्पतिहरू एक स्थानबाट अर्को स्थानमा लैजान तस्करहरूले भरीयाहरूको प्रयोग गरी पैदलमार्ग, यातायातका साधानहरू प्रयोग गरी सडक मार्गका साथै हवाई मार्गको समेत प्रयोग भएको पाईन्छ। नेपालमा अवैध व्यापार हुने मुख्य मार्गहरूमा महेन्द्रनगर-तिङ्कर-हिल्सा, नेपालगंज-धनघढी-हिल्सा, पोखरा-कोरला, त्रिवेणी-लार्के, विरगंज-पर्सा-कोदारी, विराटनगर-किमाङ्थाङ्का, काकडभिट्टा-ओलाङ्चुङ्गोला हुन्। त्यसैगरी महेन्द्रनगर, त्रिवेणी, विरगंज, मलंगवा, जलेश्वर, हरीपुर, विराटनगर, काकडभिट्टा, इलाम, ओलाङ्चुङ्गोला, किमाङ्थाङ्का, लामाबगर, तातोपानी, लार्के, कोरला, मेंगलापास, हिल्सा, बोराङ्ग, तिङ्कर, तातो पानी, रसुवागढी आदि अवैध रुपमा ओसारपसार हुने नाकाहरू हुन्। यसका साथै काठमाडौं उपत्यका, बुटवल, भरतपुर, पोखरा लगायतका ठाउँहरू वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरूको अवैध व्यापार हुने मुख्य क्षेत्रहरू हुन्।

चित्र: वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अवैध व्यापार हुने नाका तथा मार्गहरू

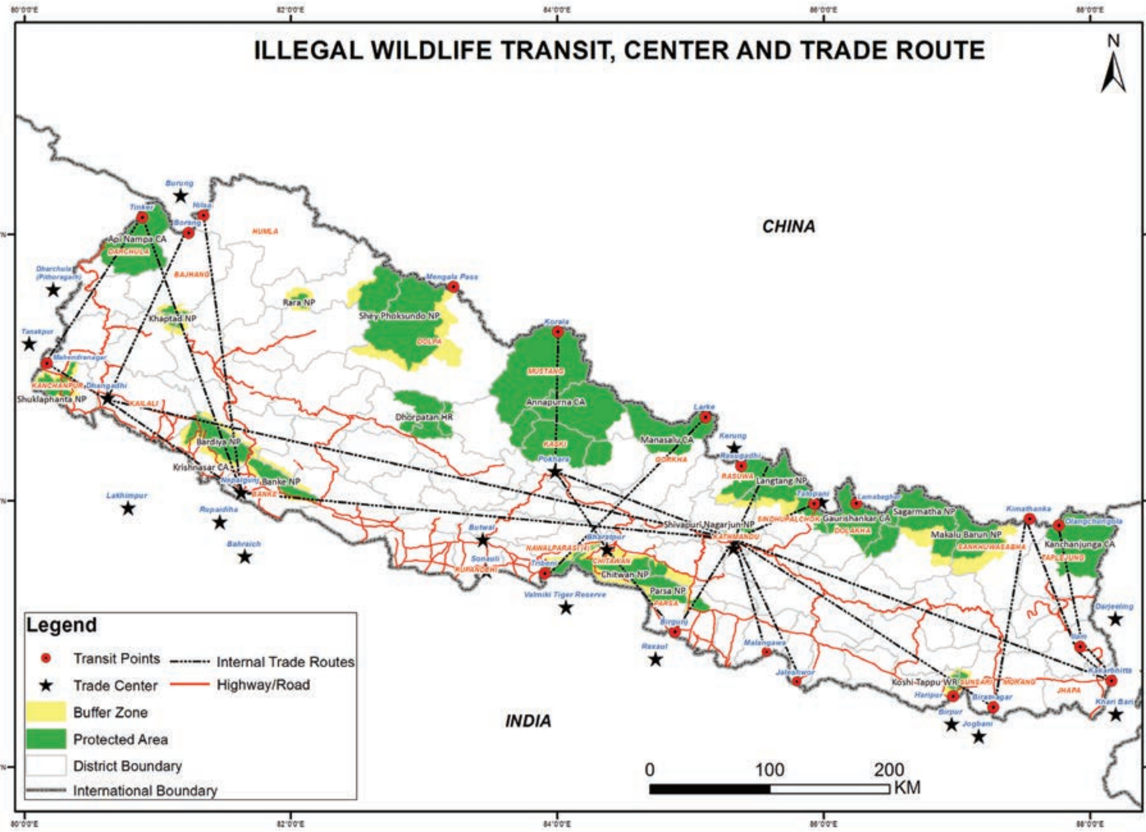

स्रोत: Khadka, M. 2019

यस अवस्थामा विषेश गरी अन्तर्राष्ट्रिय नाकामा बस्ने सुरक्षाकर्मी तथा संरक्षणसँग सम्बन्धित संघसंस्थाहरूले विशेष ध्यान दिनु जरुरी देखिन्छ। विशेष गरी अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल, अन्तर्राष्ट्रिय नाकाहरूमा रहने सुरक्षाकर्मी लगायत स्थानीय समुदायले समेत व्यापार हुने विभिन्न जीवजन्तुहरूको पहिचान गर्न सक्ने क्षमताको विकास गरी त्यस्ता अवैध कार्यहरू रोक्न सहयोग गर्नु आजको आवश्यकतासँगै कर्तव्य समेत हो।

तालिका ९: नेपालमा अवैध व्यापार हुने केही आखेटोपहार, जिवीतै व्यापार हुने वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरू

पाटे बाघको छाला र हड्डी

एक सिङ्गे गैंडाको खाग र खुर

हात्तीको दाह्रा र पुच्छरको रौं

भालुको छाला र पित्त

सालक र सालकको खपटा

हिउँ चितुवाको छाला

चितुवाको छाला

कस्तुरीको बिना

हाब्रे (रेड पान्डा)को छाला

सुगा

मैना

कालिज

हुचिल

मयुर

मुनिया

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- साईटिस अनुसूचीमा सूचीकृत नेपालमा पाइने वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरू २०७५: नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
- नेपालमा साईटिस कार्यान्वयन एक परिचय २०७५: नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, वन विभाग
- संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तराष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण ऐन, २०७३ तथा नियमावली, २०७६
- नेपालमा अत्याधिक चोरी शिकार अबैध व्यापार हुने वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरूको जानकारी, २०७५: नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
- वन्यजन्तु अपराध, वार्षिक प्रतिवेदन २०७४/७५: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, बबरमहल, काठमाडौं
- वार्षिक प्रतिवेदन २०७४/७५: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, बबरमहल, काठमाडौं
- Birds of Nepal (An Official Checklist) 2018, DNPWC & BCN, Kathmandu, Nepal
- Khadka, M. (2019), An Assessment of Wildlife Crime Status, Trade Route and Control Mechanism in Nepal (M.Sc. Thesis), New Baneshwor, Kathmandu: SchEMS College, Pokhara University.

एकाइ तीनः वन्यजन्तु तथा वनस्पति संरक्षण र अपराध नियन्त्रणमा संलग्न निकायहरू

!= kl/ro

जैविक विविधता, जलाधार व्यवस्थापन तथा लोपोन्मुख दुर्लभ वस्तुहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा सबै नागरिक एवं त्यस सम्बन्धी सरकारी, गैरसरकारी, सामाजिक संस्थाहरूको सहभागिता र सहयोग आवश्यक हुन्छ । त्यसमा पनि राज्यका सुरक्षा एवं सम्बद्ध कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायका सदस्यहरूको जिम्मेवारी र कर्तव्य झन् बढी रहन्छ । यसको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूको पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

वन्यजन्तुको चोरी शिकार र तिनका अङ्गहरूको अवैध व्यापारमा स्थानीय देखि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका व्यक्तिहरूको संलग्नता रहने हुनाले यस कार्यलाई निरुत्साहित र नियन्त्रण गर्न सम्बन्धित सबै सरोकारवाला निकायहरूको सामुहिक प्रयास, आपसी समन्वय र सहकार्यको आवश्यकता पर्दछ । संरक्षण कार्य एउटा दीर्घकालीन र निरन्तर प्रकृया भएकोले यसमा स्थानीय बासिन्दाहरूको सक्रीय सहभागिता, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका संरक्षण साझेदार संस्था तथा व्यक्तिहरूको सहभागिता तथा प्रतिबद्धता आवश्यक हुन्छ । संरक्षणमा लागेका जिम्मेवार, सरोकार पक्षहरूको संरक्षणप्रतिको दृढताबाट नै जैविक विविधता संरक्षण कार्य सम्भव देखिन्छ । यसलाई अझ सशक्त र बिस्तार गर्दै लैजानु संरक्षण प्रतिको थप प्रतिबद्धताको रुपमा लिन सकिन्छ ।

नेपालमा वन्यजन्तु र वनस्पति सम्बन्धी अपराध अनुसन्धान, नियन्त्रण तथा न्यूनीकरणमा संलग्न र त्यस कार्यमा सहयोगी सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरू तथा विभिन्न समितिहरूको गठन भएका छन् ।

@= ;/sf/L lgsfox¿

नेपाल सरकार वन तथा वातावरण मन्त्रालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, वन तथा भू-संरक्षण विभाग, अदालत, डिभिजनल वन कार्यालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष र संरक्षण क्षेत्र कार्यालय, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, भन्सार विभाग, हुलाक कार्यालय, राजस्व अनुसन्धान कार्यालय, वनस्पति विभाग, पुरातत्व विभाग, राष्ट्रिय विधि विज्ञान प्रयोगशाला, प्राकृतिक विज्ञान संग्रहालय, संरक्षण सम्बन्धी अन्तरसम्बन्धित कार्य गर्ने विभिन्न समितिहरू: राष्ट्रिय बाघ संरक्षण समिति नेपाल, राष्ट्रिय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण समन्वय समिति, केन्द्रीयस्तरको वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाई आदि ।

-s_ gk]fn ;/sf/ jg tyf jftfj/0f dGqfno

यस मन्त्रालयको वन, वन्यजन्तु तथा वातावरण सम्बन्धी नीति, नियम तथा मापदण्ड निर्माण तथा कार्यान्वयनमा महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

-v_ /fli6«o lgs'~h tyf jGohGt' ;+/If0f ljefu

यो विभाग नेपाल सरकार वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गत पर्दछ । नेपालको स्थानगत जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने प्रमुख उद्देश्यका साथ स्थापित यस विभाग तथा यस अन्तर्गतका राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र, शिकार आरक्ष र मध्यवर्ती क्षेत्रले मुख्य सङ्कटापन्न, दुर्लभ र महत्वपूर्ण वन्यजन्तु र वनस्पति लगायत जैविक विविधता संरक्षण गर्नु मुख्य उद्देश्य रहेको छ। यसका अन्य उद्देश्यहरू निम्न रहेका छन्:

- वन्यजन्तु, वनस्पति र तिनको वासस्थान संरक्षण एवं व्यवस्थापनको लागि अध्ययन अनुसन्धान गर्नु,
- अद्वितीय सौन्दर्यका भू-दृष्यहरू सिमसार, हरियाली, पहाड, हिमाल, पदयात्रा र मनोरञ्जनको दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण मानिएका क्षेत्रहरूको संरक्षण गर्नु,
- संरक्षित क्षेत्रहरूभित्र र आसपासमा बसोवास गर्ने बासिन्दहरू एवं समुदायहरूको परम्परागत रीती रिवाज एवं संस्कृतिको जगेर्ना गर्न टेवा पुऱ्याउनु,
- मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन कार्यक्रमबाट स्थानीय बासिन्दाहरूको अर्थपूर्ण सहभागितामा संरक्षण तथा सामुदायिक विकासका कार्यक्रमहरू संचालन गर्नु ।

-u_ jg tyf e"–;+/If0f ljefu

यो विभाग नेपाल सरकार वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गत पर्दछ। वन तथा भू-संरक्षण विभागको मुख्य कार्य प्राकृतिक वातावरण संरक्षण गर्न देशको वन सम्पदाको व्यवस्थापन गर्दै समुदायलाई वन पैदावर उपलव्ध गराउनु रहेको छ। यसका अन्य गतिविधिहरूमा निम्न लिखित कार्यहरू पर्दछन्:

- वनको संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपयोग गर्दै प्राकृतिक संम्पदाको संरक्षण गर्ने,
- वन विकासका क्रियाकलापहरूमा समन्वय गर्ने, योजना तर्जुमा गर्ने तथा कार्यन्वयन गर्ने,
- वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई नीति नियम तयार पार्न सहयोग तथा सहजीकरण गर्ने,
- वन व्यवस्थापनका लागि समुदायको सहभागिता बढाउने,
- वन पैदावरको आम्दानी मार्फत राष्ट्रको आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउने,
- वन विकास कार्यक्रम मार्फत समुदायको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउने ।

#= jGohGt'ck/fw lgoGq0fsf nflu ul7t ;/sf/L ;ldltx¿

-s_ /fli6«o af3 ;+If0f ;ldlt, g]kfn (National Tiger Conservation Committee, Nepal)

राष्ट्रिय बाघ संरक्षण समिति, नेपालको काम, कर्तव्य र अधिकार

- देशको प्राकृतिक वासस्थानमा रहेको बाघको संख्या स्थिर वा वृद्धिको लागि प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष एवं अल्पकालीन/दीर्घकालीन कार्ययोजना तर्जुमा गर्न लगाई कार्यान्वयन गर्न लगाउने ।
- बाघको संख्या वृद्धि, बासस्थान संरक्षण, पारिस्थितिकिय प्रणालीको कार्यमा निरन्तरता एवं प्रकृयामा जीवन्तता ल्याई समग्र जैविक विविधताको संरक्षणका लागि नीतिगत तथा कार्यगत पक्षमा समन्वय एवं कार्यान्वयन गर्न लगाउने ।
- बाघ तथा जैविक विविधताको संरक्षण एवं प्रवर्द्धनमा देखापरेका जोखिम र नीतिगत एवं संगठनात्मक अवरोधहरू पहिचान गरी उच्चस्तरिय निकायबाट सो सम्बन्धमा निरोधात्मक एवं नियन्त्रणात्मक व्यवस्था गर्न लगाउने ।
- राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता, सन्धि एवं सम्झौताको परिपालन गर्न लगाउने ।

राष्ट्रिय बाघ संरक्षण समिति, नेपालको संरचना

नेपाल सरकार मन्त्री परिषदबाट स्वीकृत मितिः २०६७/०२/०२	
प्रधानमन्त्री	अध्यक्ष
मन्त्री, गृह मन्त्रालय	सदस्य
मन्त्री, अर्थ मन्त्रालय	सदस्य
मन्त्री, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	सदस्य
मन्त्री, रक्षा मन्त्रालय	सदस्य
मन्त्री, न्याय तथा कानून मन्त्रालय	सदस्य
नेपाल सरकारका मुख्य सचिव	सदस्य
समितिले छनौट गरेका राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा बाघ तथा बाघको पारिस्थितकीय प्रणाली सम्बन्धी लब्धप्रतिष्ठित विशेषज्ञहरू - २ जना	सदस्य
समितिले छनौट गरेका राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट नेपालमा बाघ संरक्षण सम्बन्धमा सहयोग गर्ने निकायका उच्चस्तरका प्रतिनिधी १ जना	सदस्य
सचिव, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	सदस्य सचिव

(v_ /fli6« jGohGt' ck/fw lgoGq0f ;dGjo ;ldlt (National Wildlife Crime Control Coordination Committeee)

राष्ट्रिय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण समन्वय समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार

- वन्यजन्तु र वनजन्य अपराध नियन्त्रण गर्न अन्तरसरकारी र गैरसरकारी निकायबीच समन्वय कायम गर्नको लागि आवश्यक नीति, कानून र कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने ।
- वन्यजन्तु र वनजन्य अपराध नियन्त्रण गर्नको लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समन्वय र सहयोग विस्तार गर्ने ।
- वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईको काम कारवाहीको समन्वय, अनुगमन तथा निरीक्षण गर्ने ।
- वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्ति, साधन र स्रोतको व्यवस्था गर्ने ।
- वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईलाई वन्यजन्तु तथा वनस्पति सम्बन्धी अपराध नियन्त्रण गर्न आवश्यक राय, सुझाव तथा निर्देशन दिने ।

राष्ट्रिय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण समन्वय समितिको संरचना

नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषदबाट स्वीकृत मितिः २०६७/०८/०५	
१. मन्त्री, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	अध्यक्ष
२. सचिव, गृह मन्त्रालय	सदस्य
३. सचिव, रक्षा मन्त्रालय	सदस्य
४. सचिव, न्याय तथा कानून मन्त्रालय	सदस्य
५. सचिव, अर्थ मन्त्रालय	सदस्य
६. सचिव, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	सदस्य
७. प्रधानसेनापति, नेपाली सेना	सदस्य
८. महानिरीक्षक, नेपाल प्रहरी	सदस्य
९. महानिरीक्षक, सशस्त्र प्रहरी बल	सदस्य
१०. प्रमुख, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	सदस्य
११. महानिर्देशक, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग	सदस्य-सचिव

-u_ s]Gb|lo:t/sf] jGohGt' ck/fw lgoGq0f OsfO{ (Central Level Wildlife Crime Control Bureau)

केन्द्रीयस्तरको वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाइको काम, कर्तव्य र अधिकार

- राष्ट्रिय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण समन्वय समितिको निर्देशनमा वन्यजन्तुको शिकार तथा तिनका अङ्ग प्रत्यङ्गको अवैध व्यापार नियन्त्रण गर्ने ।
- वन्यजन्तु र वनजन्य अपराध नियन्त्रण गर्न सम्बद्ध निकायहरूबीच समन्वय गर्ने ।
- चोरी शिकार हुन नदिन र वन्यजन्तु र तिनका अङ्ग प्रत्यङ्गको अवैध व्यापार नियन्त्रण गर्न नियमित अनुगमन गर्ने ।
- उल्लेखित कार्यहरू संचालन गर्न आवश्यकता अनुसार जिल्ला स्तरीय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईको गठन र परिचालन गर्ने ।

केन्द्रीयस्तरको वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईको संरचना

१. महानिर्देशक, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग	संयोजक
२. महानिर्देशक, वन तथा भू-संरक्षण विभाग	सदस्य
३. महानिर्देशक, भन्सार विभाग	सदस्य
४. सहायक रथी, नेपाली सेना	सदस्य
५. नायव महानिरीक्षक, केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरो, नेपाल प्रहरी	सदस्य
६. नायव महानिरीक्षक, सशस्त्र प्रहरी बल	सदस्य
७. अनुसन्धान निर्देशक, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	सदस्य
८. नेपालमा वन्यजन्तु संरक्षणमा कार्यरत गैर सरकारी संस्थाका प्रतिनिधि	दुई सदस्य
९. कारागार व्यवस्थापन विभाग*	सदस्य
१०. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय*	सदस्य
११. हुलाक सेवा विभाग**	सदस्य
१२. नागरिक उड्डयन प्राधिकरण**	सदस्य
१३. वायुसेवा संचालक संघ नेपाल**	सदस्य
१४. उपमहानिर्देशक, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग	सदस्य-सचिव

*केन्द्रीयस्तरको वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईको मिति २०७१/४/११ को सातौं बैंठकले आमन्त्रित सदस्यको रुपमा थप गरिएको ।

**केन्द्रीयस्तरको वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईको मिति २०७५/२/२३ को तेह्रौं बैंठकले आमन्त्रित सदस्यको रुपमा थप गरिएको ।

-3_ lhNnf:t/Lo jGohGt' ck/fw lgoGq0f OsfO{(District Level Wildlife Crime Control Bureau)

जिल्लास्तरीय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईको काम, कर्तव्य र अधिकार

- केन्द्रीयस्तरको वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईको मातहतमा रही वन्यजन्तु र तिनका अङ्ग प्रत्यङ्गको अवैध व्यापारलाई नियन्त्रण गर्ने ।
- वन्यजन्तु र वनजन्य अपराध नियन्त्रण गर्न सम्बद्ध निकायहरूबीच समन्वय गर्ने ।
- चोरी शिकार हुन नदिन र वन्यजन्तु र तिनका अङ्ग प्रत्यङ्गको अवैध व्यापार नियन्त्रण गर्न नियमित अनुगमन गर्ने ।
- वन्यजन्तुको संरक्षण तथा वनजन्य अपराध सम्बन्धी आवश्यक नियन्त्रणका लागि नेपाल सरकारले गर्नुपर्ने आवश्यक नीतिगत, संस्थागत र कानूनी सुधारका सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सुझाव पेश गर्ने ।
- केन्द्रीयस्तरमा रहेको इकाईलाई समय समयमा आफ्नो कार्य प्रगति पेश गर्ने ।
- जिल्ला स्तरको वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईको सचिवालय सम्बन्धित राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षको कार्यालयमा रहने ।
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षको कार्यालयहरू नरहेको जिल्लामा यस्तो सचिवालय डिभिजनल वन कार्यालयमा रहने ।
- जिल्ला स्तरीय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईले अपराध नियन्त्रण कार्यका लागि आवश्यकता अनुसार थप जनशक्ति परिचालन गर्नसक्ने ।
- समय समयमा भएका निर्देशनहरूको पालना र कार्यान्वयन गर्ने ।

जिल्लास्तरीय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईको संरचना

जिल्ला स्तरमा डिभिजनल वन कार्यालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, निकुञ्ज/आरक्षमा खटिएका नेपाली सेनाको प्रतिनिधी, शसस्त्र प्रहरी बल, नेपाल, जिल्ला हुलाक कार्यालय, सरकारी वकिलको कार्यालय लगायत विभिन्न सरकारी निकायहरुको प्रतिनिधित्व रहेको एक इकाई हुनेछ । यसमा एक भन्दा बढि जिल्ला ओगटेको राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष, संरक्षण क्षेत्रको हकमा सम्बन्धित राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र कार्यालय रहेकोमा सो कार्यालयको प्रमुखले समन्वय गर्नेछ र सबै जिल्लाको डिभिजनल वन कार्यालयको प्रतिनिधित्व हुनेछ । सो कार्यालयहरू नभएको जिल्लाको हकमा सम्बन्धित डिभिजनल वन अधिकृतले संयोजन गर्ने प्रावधान रहेको छ ।

$= u}/;/sf/L ;+yfx¿

नेपालमा गैरसरकारी संस्थाहरूले वन्यजन्तु र वनस्पति अपराध नियन्त्रण तथा रोकथाम गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । यस्ता संस्थाहरूको कानून कार्यान्वयन गर्न प्रत्यक्ष भूमिका नरहेता पनि सचेतना कार्यक्रम, क्षमता अभिवृद्धि तथा अभिलेखीकरण, अनुगमन जस्ता कार्यमा सरकारी निकायसँग सहकार्य गर्दै आएका छन् । त्यस्तै वन्यजन्तु र वनस्पति अपराध सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान, स्मार्ट प्रविधि तथा स्रोतसाधन उपलव्ध

गराएर प्रभावकारी भूमिका खेलेको पाइन्छ । नेपालमा सक्रिय रुपमा कार्यरत गैरसरकारी निकायहरूमा राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष (NTNC), नेपाल वातावरण पत्रकार समूह (NEFEJ), वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल (WCN), वाइल्डलाइफ वाच ग्रुप (WWG), नेपाल पंक्षी संरक्षण संघ (BCN), आदि रहेका छन् ।

समुदायमा आधारित संघसंस्थाहरू: जैविक विविधता संरक्षण, वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रणमा स्थानीय समुदाय र समुदायमा आधारित संघसंस्थाहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । वन वरपरको क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरू नै वन तथा वन्यजन्तुहरूको पहिलो संरक्षक हुन् । स्थानीय क्षेत्रको जैविक विविधता संरक्षण, चोरी शिकारी नियन्त्रण तथा वन्यजन्तुको संरक्षण गर्दै वनको दिगो उपयोगमा स्थानीय समुदायले परापूर्व कालदेखि नै महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आईरहेका छन् । वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रणमा कार्य गर्दै आईरहेका समुदायमा आधारित संघसंस्थाहरू यस प्रकार रहेका छन् :

- मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समिति, मध्यवर्ती क्षेत्र उपभोक्ता समिति, मध्यवर्ती सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति/समूह,
- सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति/समूह,
- समुदायमा आधारित चोरी शिकारी नियन्त्रण इकाई/समूह,
- सहकारीहरू, युवा क्लव, महिला समूह र सञ्जालहरू,
- शिक्षक सञ्जाल, इको क्लव, बाल क्लव आदि ।

अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू: वन्यजन्तु र वनस्पति अपराध नियन्त्रण तथा रोकथाम कार्य कुनै एक देशको सक्रियताले मात्र सम्भव हुदैन, किनभने वन्यजन्तु र वनस्पतिको अवैध व्यापारका संजाल विश्वभरी नै फैलिएको छ । त्यसैले अन्तर-सरकारी निकाय, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूसँगको सहकार्य पनि उत्तिकै आवश्यक रहन्छ । वन्यजन्तु र वनस्पति अपराध नियन्त्रण तथा रोकथाम गर्न सक्रिय केही प्रमुख संस्थाहरूमा SAWEN, विश्व वन्यजन्तु कोष नेपाल (WWF-Nepal), विश्व संरक्षण संघ (IUCN), एकिकृत पर्वतिय विकास अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र (ICIMOD), जुलोजिकल सोसाइटी अफ लण्डन नेपाल (ZSL-Nepal) आदि रहेका छन् ।

दक्षिण एशिया वन्यजन्तु कानून कार्यान्वयन संजाल (SAWEN -South Asia Wildlife Enforcement Network)

यो संजालमा दक्षिण एशियाका आठ देशहरू सदस्यको रुपमा रहेको छन् । ती देशहरूमा अफगानिस्तान, बंगलादेश, भुटान, भारत, माल्दिभ्स, नेपाल, पाकिस्तान, श्रीलङ्का रहेका छन् । यो संजालले आफ्ना सदस्य राष्ट्रहरूलाई वन्यजन्तु र वनस्पति अपराध नियन्त्रण तथा रोकथाम सहकार्य गरी नीति नियम निर्माण तथा कार्यन्वयन गर्न, क्षमता विकास, सुचना सम्प्रेषणका लागि उपयुक्त थलोको रुपमा रहेको छ । त्यस्तै अन्तरदेशीय तथा क्षेत्रीय सहयोग र सहकार्यमा दक्षिण एशियाली वन्यजन्तु कानून कार्यान्वयन संजालले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यसको सचिवालय नेपालको काठमाडौंमा अवस्थित वन परिसरमा रहेको छ ।

%= h}ljs ljjlwtf ;+If0f / jGohGt' tyf jg:klt ck/fw lgoGq0fdf ;'/Iff lgsfox¿ sf]e"ldsf

s_ g]kfnL ;]gf

नेपालका महत्वपूर्ण प्राकृतिक वनस्पति तथा वन्यजन्तु लगायतका जैविक विविधताको यथोचित संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा व्यवस्थापनबाट मात्र वातावरण र जैविक विविधताको संरक्षण हुनुका साथै पर्यावरणीय पर्यटन प्रवर्द्धन र प्राकृतिक प्रकोपको न्यूनीकरण हुन्छ भन्ने तथ्यलाई मनन् गरी वि.सं. २०२७ सालमा तत्कालिन राजा महेन्द्रबाट चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जलाई पहिलो राष्ट्रिय निकुञ्ज बनाउन स्वीकृत गरे पश्चात राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षया ऐन, २०२९ अनुसार वि.सं. २०३० मा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना भएको थियो। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापनासँगै सुरक्षाका लागि वि.सं. २०३२ भन्दा अगाडी गैंडा गस्ती परिचालित थियो । त्यसपछि नेपाल सरकारले विभिन्न समयमा राष्ट्रिय निकुञ्ज, जलाधार तथा वन्यजन्तु आरक्षहरूको घोषणा गरी वि.सं.२०३२ सालबाट सुरक्षाको जिम्मेवारी नेपाली सेनालाई दिने नीति अबलम्बन गरेको हो । राष्ट्रिय निकुञ्ज, जलाधार तथा वन्यजन्तु आरक्षहरूको सुरक्षा जिम्मेवारी सम्हाल्न वि.सं.२०३४ मा जंगी अड्डामा बलाधिकृत विभाग अन्तर्गत राष्ट्रिय निकुञ्ज शाखाको स्थापना भई वर्तमान अवस्थामा आइपुग्दा "राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष निर्देशनालय" मा परिणत भई सकेको छ । हाल नेपाली सेनाले नेपालको २० वटा संरक्षित क्षेत्रहरू मध्ये १२ वटा राष्ट्रिय निकुञ्ज, १ वटा वन्यजन्तु आरक्ष र १ वटा शिकार आरक्ष गरी जम्मा १४ वटा संरक्षित क्षेत्रहरूमा सुरक्षा जिम्मेवारी बहन गर्दै आईरहेको छ ।

k|s[t ;+If0f kl/ sNkgf

नेपालका अमूल्य प्राकृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण गरी पर्यावरणीय सन्तुलन एवं राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको दिगो विकासलाई समेत टेवा पुऱ्याउने महत्वपूर्ण उद्देश्य हाँसिल गर्न नेपाल सरकारले दिएको प्रकृति संरक्षणको जिम्मेवारीलाई नेपाली सेनाले सगर्व स्वीकार गरेको छ । यस्तो जिम्मेवारीलाई सफलतापुर्वक बहन गर्न अनुशासित, तालिम प्राप्त, व्यवसायिक र पेशाप्रति दृढ तथा समर्पित फौज परिचालन गर्दै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई "उत्कृष्ट संरक्षण मोडल" प्रस्तुत गरेर देखाउन नेपाली सेना उद्यत रहेको छ ।

फोटोः नेपाली सेना

g]kfnL ;]gfnfO{k|Kt Dof08]6

नेपाली सेनाको सैनिक कारवाही भन्दा बाहेकका कार्यहरू (Operation other than war) भित्र प्रकृति संरक्षण गर्नु पनि पर्दछ। तसर्थ प्रकृति संरक्षण कार्यमा खट्दिा नेपाली सेनाले देहायको म्याण्डेटहरूको पालना गर्दछ।

(क) १४ संरक्षित क्षेत्र (१२ राष्ट्रिय निकुञ्ज, १ वन्यजन्तु आरक्ष, १ शिकार आरक्ष र सो को मध्यवर्ती क्षेत्र) भित्रको सम्पूर्ण प्राकृतिक स्रोतहरू, वनस्पति तथा वन्यजन्तु र जैविक विविधताको संरक्षण तथा सुरक्षा गर्ने ।

(ख) संरक्षित क्षेत्र भित्र रहेका सम्पूर्ण धार्मिक तथा पर्यटकीय सम्पदाहरू, सरकारी कार्यालय तथा भौतिक पूर्वाधारहरूको संरक्षण तथा सुरक्षा गर्ने ।

(ग) संरक्षण जिम्मेवारीमा खट्टिएका सम्पूर्ण निकुञ्ज तथा आरक्ष कार्यालयका राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरू तथा नियमानुसार संरक्षित क्षेत्रहरूमा प्रवेश गरेका व्यक्तिहरूको सुरक्षा गर्ने ।

(घ) संरक्षित दुर्लभ वन्यजन्तुहरू संरक्षित क्षेत्रभन्दा बाहिर गएको अवस्थामा जनावरको संरक्षणको लागि संरक्षणमा खट्टिएको नेपाली सेनाले संरक्षित क्षेत्रभन्दा बाहिर गएर पनि सुरक्षा तथा संरक्षण गर्ने ।

(ङ) संरक्षित क्षेत्रहरूभित्र विपद् व्यवस्थापनको कार्य गर्ने ।

uf]nL rnfpg ;lsg]cj:yf -zlQm kbf]usf]l ;2fGt **-Rules of Engagement)**

राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष तथा जलाधारको संरक्षणमा तैनाथ नेपाली सेनाले देहाएको अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा गोली हान्न पाइने छैन तर मानिसलाई गोली हान्नु अगाडि "गोली चलाउने छु" भनी जनाउ दिने र सकभर कम्मर मुनी ताकेर फायर गर्ने तैपनि उक्त कसूरदारलाई अन्यत्र गोली लागेमा वा यसरी फायर गर्दा कसूरदार मरेमा बात लाग्ने छैन ।

(क) पोष्टमा ड्युटी गर्दा वा गस्तिमा जाँदा हुलहुज्जत गरी हातहतियार लुट्ने वा सेन्ट्रीलाई हमला गर्न आएमा ।

(ख) सरकारी सम्पत्ति, वन सम्पदा वा निषेधित वन्यजन्तुलाई क्षति पुऱ्याई संरक्षक टोलीलाई नै फायर गरी वा नगरी भागेमा ।

(ग) कुनै खतरनाक वन्यजन्तुबाट आफु वा आफ्नो व्यक्ति वा अन्य कुनै व्यक्तिलाई घातक हमला भएमा ।

ck/]zgn cjwf/0ff

फरक आकार, भैगोलिक विविधताले सबै निकुञ्ज र आरक्षको अवस्था विशेषता र चुनौति फरक-फरक छन् । तसर्थ जिम्मेवारी क्षेत्रको विशेषता, संवेदनशीलता र चुनौतिलाई मध्यनजर गरी आवश्यकता अनुसारको अपरेसन संचालन गर्न सक्नु पर्दछ । "प्रकृति रहे मात्र हामी रहन्छौ" भन्ने भावनाको विकास गराई संरक्षणमा सबैले जिम्मेवारी लिनु नै सबै भन्दा ठूलो उपलब्धि हो । यो महत्वपूर्ण जिम्मेवारी निकुञ्ज प्रशासनको भएता पनि नेपाली सेनाले सहयोगीको रुपमा कार्य गर्दै आएको छ । नेपाली सेनाले असरदार संरक्षणका लागि सुरक्षा घेरा (Security Ring) को अवधारणा अनुरुप कार्य गर्दछ । समयानुकुल आवश्यकता अनुसार कारवाही आक्रामक (Offensive) वा प्रतिरक्षात्मक (Defensive) वा दुवै पनि हुन सक्दछ । नेपाली सेनाको प्रकृति संरक्षण कार्यमा तैनाथ फौजहरूले निकुञ्ज तथा आरक्षमा रहेका प्राकृतिक स्रोतहरू, वनस्पति तथा वन्यजन्तु र जैविक विविधताको संरक्षण तथा सुरक्षा गर्नको निमित्त दैनिक तथा नियमित रुपमा निम्न अपरेशनल गतिवधिहरू संचालन गर्दै आई रहेका छन् ।

(क) अपरेशन महा-हण्ट
(ख) पट्रोल (Long Range Patrol, Medium Range Patrol, Short Range Patrol)
(ग) सर्च एण्ड स्विप
(घ) चेकप्वाईण्ट
(ङ) एम्बुस
(च) लिकअप पट्रोल
(छ) कोभर्ट अपरेशन
(ज) विभिन्न जन चेतनामुलक कार्यक्रमहरू

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षको सुरक्षार्थ निम्न घेराहरू सुरक्षा व्यवस्था भित्र पर्दछ।

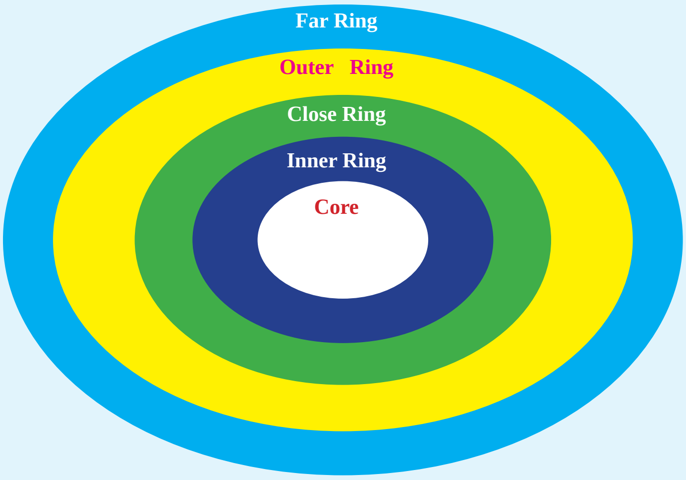

Core Ring: Anti Poaching Cell, Mobile Team, Long Range Patrolling

Inner Ring: Protection Unit/Range Post

Close Ring: Buffer Zone People, Users Group, Civil Anti Poaching Units, Informers, INGO/NGOs, Hotels, Tourists, Researchers.

Outer Ring: Police, Armed Police, Informers, Forest Range Post.

Far Ring: Civil Administration Office, Forest Office, Police, Army Formation, Media, Political Body, Custom Office, Airport, BSF

/fli6«o lgs~h tyf cf/Ifx¿df kmfh kl/rfng sf]sfgg'L k|jwfg

राष्ट्रिय सम्पदा संरक्षण नीति र वन विकास गुरुयोजनाद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त तथा संरक्षण ऐन अनुसार विभिन्न राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षको सम्पूर्ण रेखदेख एवं संरक्षणको जिम्मेवारी मुख्य संरक्षण अधिकृतको रहेको हुन्छ। नेपाली सेनाबाट सम्बन्धित राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षको सुरक्षार्थ खट्टिएका युनिटहरू प्रत्यक्ष रुपमा वार्डेन प्रशासन सँगको समन्वय तथा सहकार्यमा रही राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९, वन ऐन २०७६, कासाथै मन्त्रिपरिषदबाट जारी भएको स्थायी कार्य संचालन विधि २०५९ र २०६७ को परिधिभित्र रही जिम्मेवारी वहन गर्दै आएको छ।

;femf / ;xof]u kbf;

प्रकृति, वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको संरक्षण एक मात्र निकायले गरेर सम्भव नहुने हुँदा राज्यको नेतृत्वमा सरोकारवाला, स्थानीय जनता, विभिन्न संघ-संस्था र संगठनहरूबाट संरक्षणको लागि संयुक्त प्रयास र अपनत्वको भावना हुनु अति आवश्यक हुन्छ। जसले गर्दा राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय नीति, नियम, सन्धि, सम्झौता अनुसार प्रकृतिको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा प्रभावकारिता र पूर्णता प्राप्त हुन्छ। यसको लागि नेपाली सेनाले विभिन्न सरोकारवालाहरूसँग जनसम्पर्क र समन्वय गर्दै संरक्षणका कार्यहरू संचालन गरिरहेको छ।

gofF;¢fGt Pj+k|jlwsf]cfTd;ft

प्रकृति संरक्षणको क्षेत्रमा नयाँ नयाँ सिद्धान्त, प्रविधि, खोज, अनुसन्धान र आविष्कार भइरहेका छन्। नयाँ प्रविधिको प्रयोगबाट संरक्षण कार्य सहज, असरदार एवं वैज्ञानिक ढंगको हुने हुँदा यसलाई सधैं अङ्गीकार गर्नु आवश्यक छ। हाल प्रकृति संरक्षणको लागि प्रयोग भईरहेको प्रविधिहरू: Joint Operation Centre, Real Time SMART Patrol Monitoring System, Anti Poaching Camera, Smart Eye, CCTV, Drone, Vehicle Tracking System Surveillance System, Sniffer Dog Cell) आदिको अधिकतम मात्रामा उपयोग गरिएको छ। हाल नेपाली सेनाले संरक्षण कार्यमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग तथा विभिन्न गैर सरकारी संस्थाहरूको सहयोगमा निम्न अनुसारका प्रविधिहरूको उपयोग गर्दै आईरहेको छ।

(क) Real Time SMART Patrolling System: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु निर्देशनालय अन्तर्गतका प्रकृति संरक्षणमा खट्टिएका गण गुल्महरूले दैनिक रुपमा पट्रोल (SRP, LRP, MRP) तथा अन्य विभिन्न अपरेशनल गतिविधिहरू संचालन गर्दा बोक्ने मोवाइलमा राखिएको NA SMART Apps प्रयोग गरी पट्रोल टोलीको मौजुदा पोजिसन सहित सुरक्षा फौजले पट्रोलको दौरान गरेका र देखिएका विभिन्न गतिविधि तथा घटनाहरूको विवरणहरू मोबाइलमा भएको सिमकार्डको डाटाको माध्यमबाट सर्भरमा जाने र इन्टरनेटको माध्यमबाट क्षणभरमै Real Data अपरेशन कमाण्डमा बसी मोनिटर गर्ने प्रविधिलाई Real Time SMART (Spatial Monitoring and Reporting Tool) Patrolling System भनिन्छ । NA SMART Apps नेपाली सेनाको सूचना तथा प्रविधि महाशाखाले राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु निर्देशनालयसँग समन्वय गरेर तयार गरेको हो । उक्त प्रविधि एण्ड्रोइड मोवाइलहरूमा राखे पश्चात संचालनमा ल्याउन सकिन्छ । जि.पि.एसको माध्यमबाट पट्रोलको ठाउँ पत्ता लगाई संसारको जुनसुकै ठाउँबाट पनि मनिटर गर्न मिल्दछ । पट्रोलको मौजुदा पोजिसन मात्र नभइ सुरक्षा फौजले प्रयोग गरेको रुट, लाग्ने समय आदि सजिलै यकिन गर्न सकिन्छ । पट्रोलको दौरान मोवाइलको नेटवर्कले काम नगरेको अवस्थामा सवै डाटालाई त्यही मोवाइलमा संकलित गरी राखिन्छ र पछि डाटा वा वाइफाईको प्रयोग गरी संकलित डाटा सर्भरमा पठाउन सकिन्छ ।

(ख) NA SMART EYE System: शंकास्पद गतिविधि हुन सक्ने स्थानको मध्यनजर गरी एण्ड्रोइड मोबाइलमा NA SMART EYE App install गरी आफूले चाहेको समय अन्तराल मिलाई प्रयोग (Time interval setting) गरिन्छ र उक्त मोबाइल डाटाको माध्यमबाट स्वचालित रुपमा फोटो खिची सुचना तथा प्रविधि महाशाखामा रहेको सर्भरमा पठाउँछ। इन्टरनेटको प्रयोग गरी जुनसुकै स्थानमा बसेर क्षणभर मै उक्त Real time को फोटोहरू हेर्न सकिन्छ । मोबाइलले खिचेको सम्पूर्ण फोटोहरू सुचना तथा प्रविधि महाशाखाको सर्भरमा सुरक्षित रहने हुँदा आफूले चाहेको समयमा आफूले हेर्न चाहेको दिन र समयका फोटोहरू पुन: हेर्न सकिन्छ । उक्त प्रविधिलाई नै NA SMART EYE System भनिन्छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु निर्देशनालय अन्तर्गतका प्रकृति संरक्षणमा खट्टिएका गण, गुल्महरूको जिम्मेवारी क्षेत्र भित्र हुने शंकास्पद गतिविधिहरूको अनुगमन गर्नको निम्ती नेपाली सेनाको सूचना तथा प्रविधि महाशाखाद्वारा निर्मित SMART EYE System बि.सं. २०७३ बाट चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा १० वटा मोबाइलमा प्रयोग गरी सुरुवात भएको थियो र तत् पश्चात बाँके राष्ट्रिय निकुञ्जमा ५, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जमा ५, शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्जमा ६ वटा मोबाइलमा SMART EYE System को प्रयोग गरी संचालनमा आएको थियो भने हाल विभिन्न राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षहरूमा उक्त प्रविधिको प्रयोग गरिदै आएको छ ।

(ग) Vehicle Tracking System: कुनै पनि राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्ष भित्र पर्ने विभिन्न क्षेत्रमा चल्ने सवारी साधनमा निश्चित Tracking System/ Tracking device को प्रयोग गरी उक्त सवारी साधनको लोकेशन ट्र्याक गरी अनुगमन गर्ने कार्यलाई भेहिकल ट्र्याकिङ सिस्टम भनिन्छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष निर्देशनालय अन्तर्गतका प्रकृति संरक्षणमा खट्टिएका गण, गुल्महरूको जिम्मेवारी क्षेत्र भित्र पर्ने विभिन्न स्थानहरूमा चल्ने सवारी साधनहरू ट्र्याक गर्ने उद्देश्यले भेहिकल ट्र्याकिङ सिस्टमको अवधारणा अनुरुप सर्वप्रथम चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा चल्ने सफारी गाडीहरूबाट उक्त ट्र्याकिङ सिस्टमको सुरुवात भएको थियो ।

(घ) **Closed Circuit Television (CCTV):** CCTV मुख्यतः सुरक्षाका दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण स्थानहरू, संरचना एवं भौतिक पूर्वाधारहरूको निरन्तर निगरानी तथा अवलोकन गर्नको निमित्त प्रयोग गरिन्छ । यसले कानून कार्यान्वयनको क्षेत्रमा वढ्दो स्थान ओगट्न सकेको छ । विषेश गरी ट्राफिक सर्वेक्षण, उच्च अपराधिक गतिविधि हुने स्थान तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष निर्देशनालय अन्तर्गतका प्रकृति संरक्षणमा खट्टिएका गण र गुल्महरूको जिम्मेवारी क्षेत्रभित्र हुने शंकास्पद गतिविधिहरूको अनुगमन गर्नेको लागि प्रकृति संरक्षणको क्षेत्रमा CCTV को प्रयोग गरिदै आएको छ ।

(ङ) **Digital Eye on the Air:** राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष र मध्यवर्ती क्षेत्रमा हुने शंकास्पद तथा अवान्छित गतिविधिहरूको निरन्तर अनुगमन, निगरानी एवं नियन्त्रण गर्न, चोरी शिकारी तथा तस्करहरूमा मनोवैज्ञानिक त्रास उत्पन्न गराउन, संरक्षणमा कार्यरत फौजको गतिविधिहरूको मोनिटर गर्न, निकुञ्ज ईलाकामा पर्यटकहरू हराएमा खोजी कार्य गर्न तथा संरक्षण कार्यमा Digital Eye on the Air को रुपमा प्रयोग गर्ने उद्देश्यले सन् २०१२ बाट नेपालमा प्रकृति संरक्षणको क्षेत्रमा मानव रहित हवाई साधन (Unmanned Aerial Vehicle: UAV) को प्रयोग सर्वप्रथम चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जबाट सुरुवात भएको थियो । यसको प्रयोगले संरक्षणमा नयाँ आयाम थप्ने बिश्वास गरिनुका साथै वन, वन्यजन्तु तथा जैविक विविधताको संरक्षण एवं सम्बर्द्धनमा उल्लेखनिय भूमिका निर्वाह गर्ने विश्वास गरिएको छ ।

फोटो: नेपाली सेना

(च) **संरक्षणमा कुकुरको प्रयोग**: राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष र मध्यवर्ती क्षेत्रमा हुने चोरी शिकारी, अवैध व्यापार, शंकास्पद तथा अवान्छित गतिविधिहरूको निरन्तर अनुगमन, निगरानी एवं नियन्त्रण गर्न विभिन्न किसिमको अपरेशनहरू जस्तैः पट्रोल तथा चेक प्वाईन्टहरूमा वि.सं. २०७२ बाट विश्व वन्यजन्तु कोषको सहयोग र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको समन्वयमा सर्व प्रथम चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा Sniffer र Tracker Dog (४ वटा) को प्रयोग गरिँदै आएको हो । उक्त कुकुरहरूको रेखदेख नेपाली सेनाको भैरववहान गुल्मबाट हुँदै आएको छ ।

;≠If0f ;DaGwL tflnd

संरक्षण कार्यमा नेपाली सेनाको छुट्टै फौज नभएको हुँदा रोटेसन अनुसार फौज अदलीबदली हुने गर्दछ । तसर्थ फौजलाई संरक्षित ईलाकामा तैनाथ गराउनु पूर्व अभिमुखीकरण तालिम र बदली पश्चात् पोष्ट डिप्लोएमेन्ट तालिम (Post Deployment Training) गर्ने गरिएको छ । प्रकृति संरक्षण कार्यमा खट्टिने नेपाली सेना लगायत अन्य सरोकार पक्षका व्यक्तिहरूलाई दक्ष बनाउन प्रकृति संरक्षण तालिम शिक्षालयको आवश्यकता महशुस गरी संरक्षण कार्यमा संलग्न सरोकार पक्षका व्यक्तिहरूलाई समेत तालिम प्रदान गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०७२ असार २८ गते चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, कसरामा प्रकृति संरक्षण शिक्षालय स्थापना

भएको हो । उक्त शिक्षालयमा संरक्षण सम्बन्धी विविध विषयहरू, सीप तथा कौशलहरू समेटी तहगत रुपमा फिल्ड तह, जूनियर लिडरसीप, कमाण्ड तह लगायतका प्रकृति संरक्षण तालिम संचालन गरिँदै आएको छ । बदलिँदो परिस्थितीसँगै आवश्यक ज्ञान, प्रविधि र सिपको विकास गरी आई पर्नसक्ने नयाँ चुनौतिहरूको सामना गर्न संरक्षण क्षेत्रमा खट्टिएका संरक्षणकर्मीको पेशागत दक्षता र सिप विकासको लागि आवश्यक तालिम तथा शिक्षा प्रदान गर्नु नै यस शिक्षालयको प्रमुख दायित्व हो । उक्त शिक्षालयमा निम्न अनुसारका तालिमहरू संचालन हुने गर्दछन् :

क्र.स.	तालिमको नाम	शिक्षार्थी	अवधि
१	प्रकृति संरक्षण तथा सुरक्षा आधार तालिम	नेपाली सेनाका पदिक तथा अन्यदर्जा	६ हप्ता
२	प्रकृति संरक्षण तथा सुरक्षा तालिम (TOT)	नेपाली सेनाका अधिकृत, पदिक तथा अन्यदर्जा	६ हप्ता
३	Joint Crime Scene Management Training	नेपाली सेना र निकुञ्ज प्रशासन	१ हप्ता
४	प्रि-ईण्डक्सन तालिम	नेपाली सेनाका अधिकृत, पदिक तथा अन्यदर्जा	२ हप्ता
५	IT Based Training	नेपाली सेनाका अधिकृत, पदिक तथा अन्य दर्जा	२ हप्ता
६	प्रकृति संरक्षण, पुनर्ताजकी अभिमुखीकरण तालिम	रेञ्जर/गेम स्काउट/नेपाली सेना	१ हप्ता
७	डुंगा तथा मोटर बोट संचालन आधार तालिम	नेपाली सेना पदिक तथा अन्य दर्जा	८ हप्ता
८	डुंगा तथा मोटरबोट संचालन रिफ्रेशर तालिम	नेपाली सेना पदिक तथा अन्य दर्जा	२ हप्ता
९	संरक्षण अभिमुखिकरण तालिम	युनिट कमाण्डर	१ हप्ता

;+If0fdf pknlAwx¿

नेपाली सेनाले विविध चुनौतिहरू, प्रतिकूलता र अभावका बाबजुद संरक्षण क्षेत्रमा हासिल गरेको उपलब्धिको राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा खुलेर प्रशंसा हुने गरेको छ । दुर्लभ वन्यजन्तुहरू गैंडा, बाघ आदिको संख्यामा बृद्धि हुनु, नेपालले एकसिङ्गे गैंडाको संरक्षणमा विभिन्न वर्षहरूमा शुन्य शिकार वर्षको सम्मान पाउनु, नेपाली सेनाको अन्तर्राष्ट्रिय सर्म्पक र सम्बन्ध विस्तारमा टेवा पुग्नु र संरक्षण योगदानको अन्य सेना तथा विश्व संरक्षण समुदाय समेतद्वारा प्रशंसा हुनु, नेपाली सेनाका युनिट सब युनिट र व्यक्ति विशेष राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय कदर र पुरस्कार (अब्राहम कन्जरभेसन अवार्ड) बाट सम्मानित हुनु जस्ता उपलब्धिहरू हासिल हुनुले पनि नेपाली सेनाले संरक्षणको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण कार्य गर्दै आईरहेको प्रस्ट हुन्छ ।

v_ g]kfn k|x/L

नेपाल प्रहरी, नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय मातहतको एउटा बृहत संगठनको रुपमा स्थापित भई देशमा शान्ति सुरक्षा अमनचयन कायम गर्ने तथा अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी कार्य गर्न निकै महत्वपूर्ण भूमिका र जिम्मेवारी प्राप्त गरेको एउटा सबल र सक्षम संगठन हो । हाल यो संगठन प्रादेशिक संरचनामा ७ प्रदेश र ७७ जिल्लामा समेत गरी देशैभर स्थानीय स्तरसम्म आफ्नो सांगठनिक संरचना निर्माण गरी अनवरत रुपमा सेवारत रहेको छ । यस संगठनमा केन्द्रमा प्रहरी प्रधान कार्यालय देखि स्थानीय स्तरमा प्रहरी चौकीसम्म गरी हाल ७९ हजार भन्दा बढी प्रहरी अधिकृत तथा जवानहरूले बिभिन्न २,५६० भन्दा बढी प्रहरी इकाईहरू मार्फत जनताको सेवामा समर्पित रहँदै आएका छन् । नेपाल प्रहरी नेपाली जनताको दैनिकीसँग प्रत्यक्ष रुपमा जोडिएको शान्ति सुरक्षा प्रदान गर्ने कार्यमा अग्रणी स्थानमा रहेको र गौरबमय इतिहास बोकेको एक सुरक्षा निकाय हो ।

नेपाल प्रहरीमा विशिष्टिकृत अनुसन्धान तहकिकात गर्न केन्द्रीय स्तरको विशेष अनुसन्धान इकाईको रुपमा स्थापना भई कानूनले तोकेका अपराधहरूमध्ये जघन्य, संगठित वा सार्वजनिक चासो वा बहुराष्ट्रिय प्रकृति वा मानव अधिकारको गम्भिर उल्लंघन वा राष्ट्रिय हित वा सरोकारका दृष्टिले अति संवेदनशिल प्रकृतिका अपराधहरूको अनुसन्धान गर्ने उदेश्यले प्रहरी प्रधान कार्यालयको प्रत्यक्ष मातहतमा रहने गरी बि.सं. २०६७ सालमा केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरो (CIB) को स्थापना भएको हो । नेपालको सन्दर्भमा बिद्यमान कानूनी व्यवस्था अनुसार वातावरणीय तथा वन्यजन्तु अपराधलाई नियन्त्रण तथा रोकथाम गने सम्बन्धित निकायहरूसँग सहकार्य गरी गैर कानूनी रुपमा वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको बिक्री वितरण तथा ओसारपसार एवं संगठित तवरले हुने अन्तरदेशीय अपराध नियन्त्रण गर्ने उद्देश्य लिई बि.सं. २०६९ सालमा नेपाल प्रहरीको केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरो अन्तर्गत वातावरणीय तथा वन्यजन्तु अपराध हेर्ने छुट्टै शाखा (पिलर-४) को स्थापना भएको छ ।

फोटो: नेपाल प्रहरी

वन्यजन्तु अपराध नेपालभित्र मात्र नभई नेपाल बाहिर समेत हुने तथा नेपाललाई कार्यथलो (Transit) को रुपमा प्रयोग गर्ने भएकाले यसको नियन्त्रण प्रभावकारी बनाउन पिलर-४ ले विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी निकाय, स्थानीय प्रहरी र अन्य सुरक्षा निकायसँग समेत समन्वय एवं सहकार्य गरी कार्य गर्दै आएको छ । स्थापना कालदेखि नै पिलर-४ ले निरन्तर रुपमा वन्यजन्तु र वनस्पतिसँग सम्बन्धित अपराध नियन्त्रण तथा रोकथाम गर्दै जैविक विविधता संरक्षणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरोबाट वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण गर्न सूत्र परिचालन, सूचना संकलन तथा विश्लेषण, प्रविधको प्रयोग, प्रमाण संकलन, कानून बमोजिम वरामद, पक्राउ तथा सम्बन्धित निकायमा जानकारी, समन्वय, सहकार्य एवं कानूनी प्रक्रिया पुऱ्याई हस्तान्तरण लगायतका कार्यहरू गर्दै आएको छ ।

विश्वमा हुने अपराधहरूमध्ये वन्यजन्तु अपराधलाई चौथो ठूलो अपराधको रुपमा लिइन्छ । विश्वव्यापी समस्याको रुपमा रहेको वन्यजन्तु अपराधबाट दुर्लभ तथा सङ्कटापन्न वन्यजन्तु लोप हुँदै गएको अवस्थामा हाम्रा भावी पुस्तालाई जैविक विविधताहरूको निरन्तर उपयोग गर्न र प्राकृतिक सन्तुलन कायम राख्नका लागि तिनको संरक्षण गर्न हामी सबैको साझा दायित्व हो । वर्तमान समयमा निकै चुनौतिपूर्ण रुपमा रहेको वातावरणीय तथा वन्यजन्तु अपराध वन्यजन्तु वासस्थानको क्षति, अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा भईरहेको उपयोग, चोरी शिकारी, बेरोजगारी तथा अज्ञानता जस्ता कारणबाट तिनीहरूको लोप हुनु प्रमुख कारण हो । बढ्दो जनसंख्या, गरिबी तथा बेरोजगारी, खुल्ला सिमाना जस्ता कारणले मानिसहरूले छिटो धन कमाउने लोभमा वन्यजन्तु अपराधमा संलग्न भएको पाइन्छ । वन्यजन्तुको शिकार गर्न नहुने र यसका अङ्गप्रत्यङ्ग खरिद बिक्री तथा ओसारपसार गर्न गैरकानूनी हो भन्ने कुराको चेतनाको कमीले पनि यस किसिमको अपराध हुने गरेको पाइन्छ ।

केन्द्रीय अनुसन्धान व्यूरोले वातावरणीय तथा वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी कार्य गर्न अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्याय निरुपण गर्ने निकायका अलवा विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संघ संस्थाहरू डब्लुडब्लु एफ नेपाल, राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष, जुलोजिकल सोसाईटी अफ लण्डन, वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल लगायत अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू इन्टरपोल (Interpol), सावेन (SAWEN), डब्लुसिसिबी इन्डिया (WCCB India) आदिसँग समन्वय तथा सहकार्य गर्दै आएको छ ।

फोटो: नेपाल प्रहरी

नेपालमा चोरी शिकार बिरुद्द विभिन्न अपरेशनहरू संचालन गरी अन्तरदेशीय वातावरणीय अपराधको विरुद्धमा कार्य गर्दै साईटिस (CITES) ले प्रतिबन्धित संरक्षित वनस्पति तथा लोपोन्मुख वन्यजन्तु जिवित चिम्पाञ्जी तथा बाँदर आदि बिदेशबाट अवैध रुपमा नेपालमा पैठारी गरी ओसारपसार तथा खरीद बिक्रिमा संगठित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गिरोहको संलग्नता समेत देखिएको छ । यस्ता गिरोहहरूलाई कानूनी दायरामा ल्याउनको लागि नेपालमा पहिलो पटक वन्यजन्तु अपराधमा केन्द्रीय अनुसन्धान व्यूरोले संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० तथा सङ्कटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण ऐन, २०७३ अन्तर्गत अनुसन्धान गरी वन्यजन्तुको चोरी शिकार नियन्त्रणमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ । यस उल्लेखनीय योगदानको कदर स्वरुप नेपाल प्रहरीको केन्द्रीय अनुसन्धान व्यूरो अन्तर्राष्ट्रिय पुरस्कार Clark R. Bavin Wildlife Law Enforcement Award 2016 तथा Asia Environmental Enforcement Awards 2018 बाट समेत सम्मानित भएको छ ।

नेपाल प्रहरीको केन्द्रीय अनुसन्धान व्यूरोले विभिन्न समयमा वातावरणीय तथा वन्यजन्तु अपराध सम्बन्धी पक्राउ परेका मानिसहरूको संख्या उल्लेख्य रहेको पाइएको छ । विगत ८ वर्षमा (आ.व. २०६७/०६८ देखि २०७६/०७७) केन्द्रीय अनुसन्धान व्यूरोले ३०० भन्दा बढी अपरेसन संचालन गरी ३३ जना विदेशी सहित ७०० भन्दा बढी वातावरणीय तथा वन्यजन्तु अपराधमा संलग्न मानिसहरूलाई प्रकाउ गरी कानूनी दायरामा ल्याउन सफल समेत भएको छ ।

u_ ;z:q kk/l

विश्व मानचित्रमा सानो भू-भाग भएता पनि भौगोलिक विविधताका कारण विश्वमै प्राकृतिक सम्पदा जस्तै वन जङ्गल, जलस्रोत, जैविक विविधता आदिले धनी राष्ट्र नेपालमा विभिन्न प्रजातिका वन्यजन्तु, चराचुरुङ्गी तथा सरीसृप एवं वन सम्पदा पनि मुख्य आकर्षणका रुपमा रहेको छ । त्यसमा पनि दुर्लभ वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरू पाइने महत्वपूर्ण स्थलको रुपमा रहेको नेपाल जस्तो जैविक विविधता भएको देशमा पर्यावरणीय शिक्षा, वन तथा वन्यजन्तुको उचित संरक्षण, लोपोन्मूख चराचुरुङ्गीको अवैध व्यापारमा नियन्त्रण तथा सिमसार क्षेत्रको व्यवस्थापन आजको आवश्यकता भएकोले यस क्षेत्रसँग आवद्ध निकायले सरोकार निकाय तथा व्यक्तिहरूसँग हातेमालो गर्ने तर्फ समयमा नै ध्यान दिई जिम्मेवार ढंगबाट आवश्यक कदम चाल्नु पर्ने देखिन्छ ।

फोटोः डब्लुसीएन

हाल नेपालमा संगठित अपराधको रुपमा रहेको दुर्लभ वनस्पति तथा वन्यजन्तुहरूको चोरी निकासी तथा अवैध ओसारपसार एवं व्यापार प्रत्यक्ष रुपमा नदेखिएता पनि यदाकदा यस्ता अवैध क्रियाकलापहरू देखा पर्ने गरेको छ। तसर्थ नेपाल सरकारद्वारा तोकिएको सम्पुर्ण कार्यको जिम्मेवारी त्रुटिरहित ढंगले गर्दै आईरहेको सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालले हरेक जिम्मेवारी वहन गर्दै दुर्लभ वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको पनि उचित संरक्षण, अवैध चोरी शिकारी तथा अवैध व्यापार जस्ता कार्यहरूलाई निष्कृय गर्न मिति २०७२/११/१६ गते देखि कार्य तथा सीमा सुरक्षा विभाग अन्तर्गत वन्यजन्तु उपशाखा स्थापना गरी कार्य सम्पादन गर्दै आईरहेको छ। साथै सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल सीमा सुरक्षामा तैनाथ भए पश्चात आफ्नो जिम्मेवारी ईलाकामा वन्यजन्तुको अङ्ग (आखेटोपहार) अवैध चोरी शिकारी तथा निकाशी पैठारीमा हुन सक्ने अवैध व्यापारलाई मध्यनजर गरी सीमा क्षेत्रमा कडाईका साथ चेक जाँच गर्दै आईरहेको छ।

वन्यजन्तुको अङ्गहरूको अवैध व्यापारमा कडाई गर्न बेलाबेलामा भारतीय सीमा क्षेत्रमा तैनाथ एसएसबी (SSB) सँग सहकार्य गरी अवैध व्यापारलाई निस्कृय पार्न आवश्यक सुरक्षा कारबाहीहरू संचालन गर्दै आईरहेको छ। हाल ७७ वटा जिल्लाहरूमा विस्तार भएको सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालले जिल्लास्थित सम्बन्धित वन कार्यालय तथा स्थानीय निकायहरूसँग समन्वय गरी आफ्नो जिम्मेवारी क्षेत्रहरूमा रहेको वन जङ्गल र त्यहाँ आश्रित वन्यजन्तु र पंक्षीहरूको संरक्षणमा सहयोग गर्दै आईरहेको छ।

सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालले हिमाल, पहाड र तराई क्षेत्रमा आफ्नो युनिटहरू विस्तार गरे सँगै वन आसपास तथा सीमा क्षेत्रमा चेक प्वाइन्ट तथा रोड ब्लक संचालन गरी अबैध रुपमा वन जङ्गल फँडानी गरी गैरकानूनी रुपमा रुखका गोलियाहरू ओसारपसारमा संलग्न व्यक्तिहरू पक्राउ गरी सम्बन्धित निकायमा बुझाउने कार्य गर्दै आईरहेको छ। वन सम्पदा अवैध फँडानीमा कमी ल्याई दुर्लभ वन्यजन्तुको वासस्थानलाई जोगाउनको साथै राष्ट्रलाई सधैं प्राकृतिक सम्पदाहरूको धनी राष्ट्रको रुपमा परिचित गराउन सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालको पनि उल्लेखनीय भूमिका रहेको छ।

दुर्लभ वन्यजन्तु, वनस्पति र तिनको अङ्गको अवैध व्यापार रोक्न विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग सहकार्य, समन्वय तथा हातेमालो गरी वन्यजन्तु, वन पैदावर तथा निकुञ्ज र संरक्षण क्षेत्रको सुरक्षा तथा संरक्षण गर्न सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालका कार्यालयहरूमा विभिन्न तालिमहरू संचालन गरी सशस्त्र प्रहरी कर्मचारीहरूलाई प्रशिक्षीत गराउनुका साथै वन क्षेत्र तथा निकुञ्ज क्षेत्र वरपरका बासिन्दाहरूलाई जनचेतनामुलक कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आईरहेको छ। सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालबाट विभिन्न स्थान र समयमा वन्यजन्तुको अङ्ग (ओखेटोपहार) र विभिन्न प्रजातिका चराचुरुङ्गी बरामद गर्नुका साथै जिवीत उद्दारका कार्यहरू समेत हुँदै आईरहेको छ।

सिमसार, ताल तलैयामा उत्पन्न हुने जलकुम्भीहरू, झार आदि जस्ता अन्य वस्तु तथा पदार्थहरू उक्त स्थानबाट निकाली प्राकृतिक रुपमा सुन्दर बनाई राख्न सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालका कर्मचारीहरू परिचालित हुँदै आईरहेका छन् । त्यस्तै समय समयमा जङ्गली हात्ती तथा अन्य जनावरहरूले मानव बस्तीमा पसी मानवीय तथा भौतिक क्षती पुऱ्याउने गरेकोमा जिल्ला स्थित जिल्ला प्रशासन कार्यालय, स्थानीय निकाय तथा सम्बन्धित डिभिजनल वन कार्यालयसँग समन्वय गरी उक्त क्षती हुनबाट जोगाउन तथा जनावरको नियन्त्रण गर्न अन्य सुरक्षा निकाय तथा वन रक्षकहरूसँग समन्वय गरी परिचालित हुँदै आईरहेको छ । यसका साथै आफ्नो कर्मचारीहरूलाई दुर्लभ वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको उचित संरक्षणमा अग्रणी भुमिका निर्वाह गर्न संगठनबाट अधिकृतहरूलाई संचालन हुने तालिमहरूको पाठ्यक्रममा वन्यजन्तु अपराध, जैविक विविधता, पर्यावरण, सिमसार क्षेत्रको संरक्षण, वन्यजन्तुको भौगोलिक वासस्थान र वन्यजन्तु अपराध सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी प्रावधानहरू समावेश गराई अध्यापन गर्ने कार्य समेत हुँदै आएको छ ।

फोटो: सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल

त्यस्तै सिमा क्षेत्रमा हुने समकक्षी बैठकहरूमा समेत वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी एजेण्डाहरू राख्ने र सीमापार अपराध सम्बन्धी छलफल गर्ने कार्यहरू भईरहेका छ । तसर्थ दुर्लभ वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको सुरक्षा तथा संरक्षण गर्न सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल सधैं तत्परताका साथ अगाडी बढिरहेको छ । वन्यजन्तु संरक्षणमा सुरक्षा निकायहरूले मात्र अग्रसरता देखाएर संरक्षण गर्न सम्भव नहुने हुँदा सरकार, गैरसरकारी संघ-संस्थाहरू र आवद्ध निकायहरूको सहकार्यमा अगाडी बढी निकुञ्ज, संरक्षण क्षेत्र, आरक्ष आसपास बस्ने स्थानीय बासिन्दा समेत सक्रिय हुनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

^= hÞjs ljljwtf ;+If0f, jGohGt' tyf jg:klt ck/fw lgoGq0fdf cGo ;/f]sf/jfnf lgsfox¿ sf]e"ldsf

जैविक विविधता संरक्षणको लागि एउटा मात्र निकायको भूमिका पर्याप्त हुँदैन् । यसका लागि देशमा भएका सरकारी संस्थाहरू, गैर सरकारी संस्थाहरू, सामुदायिक संस्थाहरू, पत्रकार तथा व्यक्ति-व्यक्तिको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । विषेश गरी अन्तर्राष्ट्रिय रुपमै अवैध व्यापार हुने विभिन्न बहुमूल्य काष्ठ तथा गैह्रकाष्ठ वन पैदावरहरू, विभिन्न वन्यजन्तुका आखेटोपहारहरूको निगरानी र नियन्त्रण गर्ने कार्यमा सुरक्षा निकायहरूसँगै निम्न निकायहरूको समेत महत्वपूर्ण योगदान रहेको हुन्छ ।

- भन्सार कार्यालय,
- अध्यागमन कार्यालय,
- नागरिक उड्ययन कार्यालय,

- विमानस्थल कार्यालय,
- विमान तथा यातायात कम्पनीहरू,
- हुलाक कार्यालय आदि ।

वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रण कार्यमा पत्रकारहरूको भूमिका समेत महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ । आम जनमानसमा जैविक विविधता संरक्षणका लागि अभिप्रेरित गर्ने, वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरूको चोरी शिकारी, व्यापार अवैध कार्य हो भन्ने बारेमा सुसूचित गराउने कार्यमा पत्रकारहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध सम्बन्धीका विषयहरूको सत्य तथ्य बुझ्रेर, अपराध अनुसन्धान कार्यमा समेत सहयोग पुग्ने गरी सामाचारहरू सम्प्रेषण गर्नाले समाजमा सकरात्मक सन्देश प्रवाह हुन्छ। यसका साथसाथै वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध एक संगठित अपराध भएकोले यसको नियन्त्रणमा व्यक्ति देखि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको समन्वय र सहकार्य अपरिहार्य रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, २०७५: वन्यजन्तु अपराध, वार्षिक प्रतिवेदन २०७४/०७५, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग बबरमहल, काठमाडौं
- नेपालका संरक्षित क्षेत्रमा जैविक विविधता संरक्षण तथा व्यवस्थापन २०७५: बाबुराम यादव र नारायण रुपाखेती
- केन्द्रीयस्तरको वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाई: जानकारी पूस्तिका २०७६, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग बबरमहल, काठमाडौं
- www.dnpwc.gov.np/ Accessed January 24, 2018
- www.dof.gov.np/home Accessed January 24, 2018
- www.iucn.org/asia/countries/nepal
- www.mofe.gov.np
- www.ntnc.org.np
- www.sawen.org/secretariat Accessed January 24, 2018
- www.wcn.org.np
- www.wwfnepal.org
- www.zsl.org/conservation/regions/asia

एकाइ चार: वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

!= kl/ro

जैविक विविधता, वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरूको संरक्षण आजको आवश्यकतासँगै चुनौति समेत हो । बढ्दो जनसंख्या, प्राकृतिक स्रोतहरूमाथिको दोहन, गरिवी, छिटो पैसा कमाउने लोभ र अज्ञानताका कारणले मानिसहरूले वन्यजन्तु तथा वनस्पति सम्बन्धी अपराध गर्दै आएका उदाहरणहरू हाम्रो वरिपरी देख्न र सुन्न पाईन्छ । समाजमा मानिसहरू आफू सौखिन, अरुभन्दा भिन्न र धनी भएको देखाउने नाममा पनि वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराध हुने गरेको पाईन्छ ।

पहिला पहिला धेरै वनजङ्गल, मानिसको जनसंख्या कम हुँदा वन्यजन्तु मार्ने, ओसारपसार गर्ने कार्यलाई खास अपराधको रुपमा लिने गरिएको थिएन । तर समयसँगै मानिसको बढ्दो क्रियाकलाप र वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरूको घट्दो अवस्थाले गर्दा यिनीहरूको संरक्षण र दिगो उपयोगका लागि नियम कानूनहरूको आवश्यकता महशुस गरियो । यहि आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै नेपालमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ निर्माण गरी कडाईका साथ लागू गर्न थालियो । यो ऐन सँगसँगै केही अन्तर्राष्ट्रिय नियम कानूनहरू पनि नेपालमा कडाइका साथ प्रचलनमा ल्याउन थालियो । समयचक्र सँगै वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी विभिन्न ऐन, नियम, कानून बनेर प्रभावकारी रुपमा लागू समेत भईरहेको छ ।

नेपालको संविधान, २०७२ मा समेत भाग ४ धारा ५१ (छ) मा प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, संवर्द्धन र उपयोग सम्बन्धी नीति: (६) वातावरणीय सन्तुलनका लागि आवश्यक भू-भागमा वन क्षेत्र कायम राख्ने, (७) प्रकृति, वातावरण वा जैविक विविधता माथि नकारात्मक असर परेको वा पर्न सक्ने अवस्थामा नकारात्मक वातावरणीय प्रभाव निर्मूल वा न्यून गर्न उपयुक्त उपायहरू अवलम्वन गर्ने, भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय ऐन, नियम, कानून, नियमावली, कार्यविधि आदिले वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी वनाएका अपराधजन्य कार्यहरू र दण्ड सजाय सम्बन्धी यहाँ छोटकरीमा चर्चा गरिएको छ ।

@= jg ;DaGwL ck/fwhGo sfo{¿ / b08 ;hfo

वन सम्बन्धी के कस्ता कार्यलाई अपराध मान्ने भन्ने सम्वन्धमा वन ऐन, २०७६ मा गरिएको व्यवस्थालाई हेर्दा कसैले राष्ट्रिय वनमा देहायको काम कारवाही गर्ने वा सोको उद्योग गर्ने व्यक्ति वा संस्थाले कसूर गरेको मानिन्छ ।

तालिका १: वन ऐन, २०७६ को दफा ४९ अनुसार अपराध मान्ने कार्यहरू र दफा ५० अनुसार दण्ड सजाय

खण्ड	दफा ४९: अपराध मान्ने कार्यहरू	दफा ५० दण्ड सजाय
क)	राष्ट्रिय वनभित्रको जग्गा दर्ता गरे वा गराएमा,	यस्तो कसूर गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रुपैयाँसम्म जरीबाना वा दुवै सजाय हुनेछ।
ख)	प्रवेश निषेध गरिएको राष्ट्रिय वनको क्षेत्रमा प्रवेश गरेमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई एक महिनासम्म कैद वा एक हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ।
ग)	राष्ट्रिय वन फाँड्ने वा वनक्षेत्रको जग्गा जोत्ने, खन्ने, खनिज कार्य उत्खनन् गर्ने, आवाद गर्ने, सडक तथा अन्य पूर्वाधार निर्माण गर्ने, घर वा छाप्रो वनाउने, व्यवसाय सञ्चालन गर्ने वा अतिक्रमण गर्ने काम गरे वा गराएमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई पाँच वर्षसम्म कैद वा एक लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय गरी त्यस्तो जग्गा राष्ट्रिय वनमा समावेश गरी सो जग्गामा वनाएको घर वा छाप्रो र प्रयोग भएका मेसीनरी औजार, साधन समेत जफत हुनेछ। त्यस्तो कसूर गर्दा वन पैदावार हटाएको वा नोक्सानी गरेको भए निजलाई सो बापत हुने सजाय समेत हुनेछ।
घ)	राष्ट्रिय वनमा आगो लगाउने वा आगलागी हुन जाने कुनै कार्य गरेमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई क्षती भएको बिगो असुल गरी तीन वर्षसम्म कैद वा साठी हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ।
ङ)	निषेध गरिएको वन क्षेत्रभित्र चौपाया प्रवेश गराएमा वा चराएमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई प्रत्येक चौपायाको लागि देहायको दरले जरिवाना हुनेछः (क) भेडा, बाख्रा जातको भए पचास रुपैयाँदेखि पाँच सय रुपैयाँसम्म, (ख) हात्ती भए एक हजार रुपैयाँदेखि पाँच हजार रुपैयाँसम्म, (ग) अन्य चौपाया भए एक सय रुपैयाँदेखि एक हजार रुपैयाँसम्म।
च)	राष्ट्रिय वनक्षेत्रबाट वन पैदावार हटाउने, ओसारपसार वा बिक्री वितरण गर्ने वा घाटगद्दीमा राखेको वन पैदावार हटाउने वा चोरी गर्ने काम गरेमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई कसूरसँग सम्बन्धित वन पैदावार जफत गरी देहाय बमोजिमको सजाय हुनेछः (क) एक हजार रुपैयाँसम्मको बिगो भए एक हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना,
छ)	राष्ट्रिय वनक्षेत्रको रुख वा विरुवा काट्ने, हाँगाबिंगा छिमल्ने, खोटो वा बोक्रा झिक्ने वा कुनैपनि प्रकारले नोक्सानी गरेमा,	(ख) एक हजार रुपैयाँदेखि माथि पाँच हजार रुपैयाँसम्मको बिगो भए एक महिनासम्म कैद वा बिगो बमोजिम जरिवाना वा दुवै, (ग) पाँच हजार रुपैयाँदेखि पचास हजार रुपैयाँसम्मको बिगो भए तीन महिनासम्म कैद वा बिगो बमोजिम जरिवाना वा दुवै,
ज)	ईजाजत प्राप्त गरी राष्ट्रिय वनबाट रुख काट्दा, ढाल्दा, घिसार्दा वा वनक्षेत्र बाहिर लैजाँदा लापरबाहीसँग अन्य कुनै वन पैदावार नोक्सान गरेमा,	

झ)	वनक्षेत्रबाट बग्ने नदीबाट ढुंगा, गिट्टी, बालुवा वा माटो झिक्ने, गोल वा चून पोल्ने वा यी वस्तुहरूबाट अरु तयारी माल वनाउने वा संकलन गर्ने र खनिज पदार्थ निकाल्ने वा संकलन गर्ने काम गरेमा,	(घ) पचास हजार रुपैयाँदेखि एक लाख रुपैयाँसम्मको बिगो भए छ महिनासम्म कैद वा बिगो बमोजिम जरिवाना वा दुवै, (ङ) एक लाख रुपैयाँदेखि पाँच लाख रूपैयाँसम्मको बिगो भए एक वर्षसम्म कैद वा बिगो बमोजिम जरिवाना वा दुवै, (च) पाँच लाख रुपैयाँभन्दा बढी जतिसुकै बिगो भए पनि दुई वर्षसम्म कैद वा बिगोको दोब्बर जरिवाना वा दुवै ।
ञ)	वन पैदावार लिन पाएको पूर्जीको शर्त उल्लङ्घन गरी वन पैदावार नोक्सानी गरेमा,	
ट)	विदेश निकासी गर्न प्रतिवन्ध लागेको वन पैदावार विदेश निकासी गरेमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई कसूरसँग सम्बन्धित वन पैदावार जफत गरी तीन वर्षसम्म कैद वा बिगोको दोब्बर जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ
ठ)	वन सिमाना चिन्ह उखेल्ने, सार्ने, फेर्ने, मेट्ने वा बिगार्ने काम गरेमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई एक वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।
ड)	टाँचा वा निसाना कीर्ते गर्ने वा काठ वा खडा रुखमा लगाइएका सरकारी टाँचा, निसाना फेर्ने, बिगार्ने वा मेट्ने गरेमा,	
ढ)	नर्सरीमा रहेका वा वृक्षारोपण गरिएका बिरुवा काट्ने, भाँच्ने, उखेल्ने वा अरु कुनै प्रकारले नोक्सान गरेमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई प्रति बिरुवाको पाँच सय रुपैयाँसम्म जरिवाना हुनेछ र सोही कसूर पुनः गर्नेलाई कसूरको मात्रा अनुसार प्रत्येक पटक एक वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।
ण)	नर्सरी वा वृक्षारोपण गरिएका क्षेत्रका खम्बा, तारका बार वा त्यस्ता अरु सम्पत्ती बिगारे वा चोरी गरेमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई बिगो असुल गरी छ महिनासम्म कैद वा दस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।
त)	शिकार खेल्ने, वन्यजन्तुको आखेटोपहार राख्ने, ओसारपसार गर्ने वा बिक्री वितरण गर्ने काम गरेमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई वन्यजन्तु संरक्षण सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिमको सजाय हुनेछ ।
थ)	वन पैदावारमा आधारित उद्योगले प्रचलित कानून विपरित वन पैदावार राखेमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई त्यस्तो कसूरमा हुने सजायमा थप दुई लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना हुनेछ ।
द)	उपभोक्ता समूहका पदाधिकारी वा सदस्यले समूहको हितको नाममा कोषको रकम हिनामिना गर्ने र त्यस्तो समूहको बिधान तथा कार्ययोजना विपरित कुनै कार्य गरेमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई बिगो भए बिगो असुल गरी एक वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।
ध)	यो ऐन र यस ऐन अन्तर्गत वनेका नियमको बिपरित अन्य कुनै कार्य गरेमा,	यस्तो कसूर गर्नेलाई बिगो भए बिगो असुल गरी छ महिनासम्म कैद वा दस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

दफा ५१: हैरानी गर्ने नियतले कब्जा वा पक्राउ गर्नेलाई सजायः मनासिव माफीकको कारण नभई वन सम्बन्धी कार्य गर्ने कुनै कर्मचारी वा सुरक्षाकर्मीले रिसिइबीले वा हैरानी गर्ने नियतले मालवस्तु कब्जा गरेमा वा कसैलाई गिरफ्तार गरेमा त्यस्ता कर्मचारीलाई पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुनेछ ।

दफा ५२: कर्तव्य पालन गर्दा बाधा अड्चन पुऱ्याउनेलाई सजायः यस ऐन बमोजिम सरकारी कर्मचारीले आफ्नो पदीय कर्तव्य पालना गर्दा कसैले बाधा अड्चन पुऱ्याएमा निजलाई पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

दफा ५३: कसूरदारलाई भाग्न सहयोग गर्नेलाई सजायः यस ऐन अन्तर्गतको कसूर गर्ने व्यक्तिलाई भाग्न सघाउने व्यक्तिलाई कसूरदारलाई हुने सरहको सजाय हुनेछ ।

दफा ५४: दुरुत्साहन दिने वा मिलेमतो गर्नेलाई सजायः यस ऐन अन्तर्गतको कसूर गर्न दुरुत्साहन दिने वा मिलेमतो गर्ने व्यक्तिलाई कसूरदारलाई हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ ।

दफा ५५: कसूरको उद्योग गर्नेलाई सजायः यस ऐन बमोजिमको कसूरको उद्योग गर्नेलाई वन्यजन्तु संरक्षण सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिमको संरक्षित वन्यजन्तु सम्बन्धी कसूरको उद्योग भएमा कसूरदारलाई भए सरह र अन्य कसूरको उद्योग भएमा कसूरदारलाई हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ ।

#= jGohGt';DaGwL ck/fwhGo sfo{¿ / b08 ;hfo

वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधहरूको सन्दर्भमा बिना इजाजत गैरकानूनी तरिकाले वन्यजन्तु मार्ने, घाइते बनाउने, खरिद गर्ने, बिक्री गर्ने वा हक हस्तान्तरण गरी लिने दिने, संरक्षित वन्यजन्तुको आखेटोपहार राख्ने, खरिद गर्ने वा बिक्री गर्ने कार्य नै वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराध हुन् ।

तालिका २: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ (संशोधित २०७४) को दफा २६ अनुसार अपराधजन्य कार्यहरू र दण्ड सजाय

उपदफा	अपराधजन्य कार्यहरू	दण्ड सजाय
१	गैरकानूनी तरिकाले गैंडा, बाघ, हात्ती, कस्तूरी मृग, ध्वाँसे चितुवा, हिउँ चितुवा वा गौरीगाई मार्ने, घाइते वनाउने, खरिद बिक्री गर्ने वा हस्तान्तरण गरी लिने दिने तथा गैंडाको खाग वा कस्तूरीको विना, हिउँ चितुवाको छाला तथा त्यस्तै अन्य संरक्षित वन्यजन्तुको आखेटोपहार राख्ने, खरिद गर्ने वा बिक्री गरेमा,	पाँच लाख रुपैयाँदेखि दश लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा ५ वर्षदेखि १५ वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।
१ (क)	राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष, शिकार आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्रलाई कुनै किसिमले अतिक्रमण वा कब्जा गर्ने वा बिक्री गर्ने वा सोको प्राकृतिक वनावट वा सौन्दर्यमा कुनै किसिमले हानी, नोक्सानी वा क्षती पुऱ्याएमा,	१० बर्षसम्म कैद वा १० लाख रुपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।
२	उपदफा (१)मा लेखिएका वन्यजन्तु बाहेक अन्य संरक्षित वन्यजन्तु मार्ने वा घाइते बनाएमा,	एक लाख रुपैयाँदेखि पाँच लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा एक वर्षदेखि १० वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

३	राष्ट्रिय निकुञ्ज, संनियमित प्राकृतिक आरक्ष वा वन्यजन्तु आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र वा मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र अनुज्ञा पत्र नलिई पंक्षी र माछा बाहेक अन्य वन्यजन्तु शिकार गरी मारेमा वा घाइते बनाएमा,	२० हजार रुपैयाँदेखि ५० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा ६ महिनादेखि १ वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ।
४	संरक्षित पंक्षी शिकार गरी मारेमा वा घाइते बनाएमा,	१५ हजार रुपैयाँदेखि ३० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिना देखि ९ महिना सम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ।
५	राष्ट्रिय निकुञ्ज, संनियमित प्राकृतिक आरक्ष वा वन्यजन्तु आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र वा मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र अनुज्ञापत्र नलिई संरक्षित पंक्षी बाहेक अन्य पंक्षी शिकार गरी मारेमा वा घाइते बनाएमा,	२० हजार रुपैयाँदेखि ५० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा ६ महिनादेखि १ वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ।
५ (क)	अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट अनुमति नलिईकन कुनै व्यक्तिले राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षभित्र घर छाप्रो वनाएमा वा भोग गरेमा (५ को उपदफा (१) को खण्ड (ख) अन्तर्गतको कसूर गर्नेलाई),	२० हजार देखि ५० हजार रुपैंयासम्म जरीवाना वा एकवर्ष सम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ।
५ (ख)	अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट अनुमति नलिईकन कुनै व्यक्तिले राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षभित्र रुख बिरुवा काटेमा, झाडी काटेमा, वन पैदावार सुक्ने किसिमको कुनै कार्य गरेमा, आगो लगाएमा, खानी खन्न, ढुंगा खन्न वा कुनै खनिज पदाथ, ढुंगा, कंकड, माटो वा अन्य यस्तै पदार्थ हटाएमा, वन पैदावार वा वन्यजन्तु, पंक्षी वा जग्गालाई क्षती पुऱ्याएमा (दफा ५ को खण्ड (ङ, छ र छ अन्तर्गत कसूर गरेमा),	(क) १ हजार रुपैँया सम्मको बिगो भए बिगो बमोजिमको जरीवाना हुनेछ। (ख) १ हजारदेखि १० हजार रुपैंयासम्मको बिगो भए बिगो बमोजिम जरीवाना वा ६ महिना कैद वा दुवै सजाय हुनेछ। (ग) १० हजार रुपैंया भन्दा बढीको बिगो भए बिगोको दोब्बर जरीवाना वा १ वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ।
५ (ग)	कसैले यस ऐन अन्तर्गत इजाजत प्राप्त नगरी वन्यजन्तु पालन वा प्रजनन् गरे वा गराएमा वा चिडियाखाना संचालन गरेमा	६ महिनासम्म कैद वा पचास हजार रुपैंयासम्म जरीवाना वा दुबै सजाय हुनेछ।
५ (घ)	कसैले यस ऐन अनुसार कसूर हुने कुनै अपराधको उद्योग गरेमा त्यस्तो उद्योग गर्नेलाई,	संरक्षित वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधको उद्योग भए कसूरदारलाई भए सरह र अन्य वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधको उद्योग भए कसूरदारलाई हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ।
६	उपदफा १, २, ३, ४, ५, ५(क), ५(ख) र ५ (ग) मा लेखिएदेखि बाहेक यो ऐन वा यस ऐनअन्तर्गत वनेका नियम विपरीत कसूर गर्ने व्यक्तिलाई,	बिगो कायम भएकोमा बिगोको दोब्बर जरीवाना र १ वर्षसम्म कैद र बिगो कायम नभएको कसूरमा कसूरको मात्रा हेरी २० हजार रुपैयाँ सम्म जरिवाना वा ६ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ।

दफा २७: मतियारलाई सजाय हुनेः यो ऐन अन्तर्गत कसूर ठहरिने कुनै अपराध गर्ने व्यक्तिलाई जानीजानी मद्दत दिएमा त्यस्ता मद्दत गर्ने मतियारलाई कसूरदारलाई हुने सजायको आधी सजाय हुनेछ। तर गैंडा, बाघ, कस्तूरी मृग र हात्ती सम्बन्धित कसूर गर्ने व्यक्तिका मतियारलाई पनि कसूरदारलाई हुने सजाय सरह हुनेछ।

दफा २८: जफत गर्ने अधिकारः यो ऐन वा यस ऐनअन्तर्गत बनेका नियमहरूको उल्लंघन गर्ने कसूरदार दोषी ठहरिएमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले अपराधसित सम्बन्धित आखेटोपहार, हातहतियार, सवारीसाधन र अन्य वस्तुहरू जफत गर्न सक्नेछ। तर बरामद भएको शिकारी कुकुरलाई मुद्दा किनारा नहुँदै मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेशले मार्न सकिनेछ।

$= g]kfndf jGohGt' tyf jg:kltx¿ sf]ck/fw lj?¢ ag]sf lgod sfg'gx¿

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को अनुसूची १ र साईटिस अनुसूची १ मा समावेश प्रजातिहरूको व्यापार पूर्णतया प्रतिबन्धित भएकाले ती अनुसूचीमा रहेका प्रजातिहरू र तिनको आखेटोपहारको बिक्री वितरण गर्न पाईँदैन। उक्त ऐनले जिउँदो वन्यजन्तुको खरिद बिक्री गर्ने बारेमा कुनै व्यवस्था नगरेको भए पनि निश्चित वन्यजन्तुको शिकार गर्न इजाजत दिने व्यवस्था भने गरेको छ। तोकिएको वन्यजन्तुको शिकार गर्न राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ११ बमोजिम इजाजत पत्र लिन सकिने र त्यसरी इजाजत पत्र प्राप्त गरी शिकार गरी संकलन गरेको आखेटोपहार ऐनको दफा १९ बमोजिम स्वीकृति लिई बिक्री वितरण वा हक छाडी दिन सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यसैगरी ऐनको दफा २० ले इजाजत प्राप्त आखेटोपहार वन तथा वातावरण मन्त्रालयको लिखित सिफारिस प्राप्त गरी निकासी गर्न पनि सकिने व्यवस्था गरेको छ।

नेपालमा दुर्लभ एवं लोपोन्मुख वनस्पति तथा वन्यजन्तु संरक्षण, व्यवस्थापन र अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धानको लागि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा सम्बन्धित विभिन्न ऐन, नियम, नियमावली, निर्देशिका, रणनीति, कार्यविधि, आदि बनेर कार्यान्वयनमा रहेका छन्। नेपालमा हालसम्म बनेका केही ऐन, नियमावली, निर्देशिका, रणनीति दिग्दर्शन आदि मध्ये केहीको सूची तल दिइएको छ।

s= P]gx¿

१. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९
२. वनस्पति संरक्षण ऐन, २०२९
३. वन ऐन, २०७६
४. वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६
५. निकासी पैठारी (नियन्त्रण) ऐन, २०१३
६. जलचर संरक्षण ऐन, २०१७
७. संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण ऐन, २०७३

v= lgodfjnLx¿

१. हात्तीको व्यवस्था गर्ने नियमहरू, २०२२
२. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३०
३. चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३०

४. वन्यजन्तु आरक्ष नियमावली, २०३४
५. हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३६
६. खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०४४
७. वन नियमावली, २०५१
८. मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, २०५२
९. बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०५३
१०. संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, २०५७
११. वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४
१२. संरक्षण क्षेत्र सरकारी व्यवस्थापन नियमावली, २०५७
१३. कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, २०६४
१४. बाँके राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०७१
१५. संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण नियमावली, २०७६
१६. वातावरण संरक्षण नियमावली, २०७७

u= lgb]{z sfx¿

१. संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका, २०५६
२. मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका, २०५६
३. वन्यजन्तुबाट हुने क्षतीको राहत सहयोग निर्देशिका, २०६९ (तेस्रो संसोधन २०७५)
४. राष्ट्रिय प्राणी उद्यान केन्द्र संचालन निर्देशिका, २०७२
५. यार्सागुम्बा व्यवस्थापन (संकलन तथा ओसार पसार) निर्देशिका, २०७३
६. शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्ज मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका, २०७३

3= gLlt÷/0fgLlt÷sfo{gLltx¿

१. घरपालुवा हात्ती व्यवस्थापन नीति र कार्यनीति, २०६०
२. वन्यजन्तु पालन, प्रजनन् तथा अनुसन्धान कार्यनीति, २०६०
३. निकुञ्ज, आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्र गैरसरकारी वा अन्य संस्थालाई व्यवस्थापन गर्न दिने नीतिको सम्बन्धमा अवलम्वन गरिने कार्य प्रक्रिया, २०६०
४. संरक्षित क्षेत्रभित्र भौतिक पुर्वाधारहरू निर्माण एवं संचालन सम्बन्धी कार्यनीति, २०६५
५. डढेलो व्यवस्थापन रणनीति, २०६७
६. वन अतिक्रमण रणनीति, २०६८
७. राष्ट्रिय सिमसार नीति, २०६९
८. वन क्षेत्र रणनीति, २०७२
९. वन नीति, २०७५

ª= sfo{ljlwx¿

१. हिमाली तथा पहाडी संरक्षित क्षेत्रभित्र साहसिक पर्यटकीय सेवाहरू संचालन गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि, २०६७
२. संरक्षित क्षेत्र अनुसन्धान कार्यविधि, २०६९
३. वन्यजन्तुको आखोटोपहार व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३
४. सुराकी खर्च परिचालन कार्यविधि, २०७२
५. संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन योजना तयारी कार्यविधि, २०७३
६. वन्यजन्तु उद्धार केन्द्र कार्यविधि, २०७३

वन्यजन्तु तथा वनस्पतिसँग सम्वन्धित ऐन, नियमावली, कार्यविधि, आदि सँगै नेपालमा यस क्षेत्रमा कार्य गर्ने विभिन्न निकायहरूको पनि आ-आफ्नो ऐन नियमावली रहेको हुन्छ । जसमा वन्यजन्तु र वनस्पति अपराधलाई नियन्त्रण गर्नका लागि त्यस निकायको भूमिका, कार्य सम्पादन तथा अनुसन्धान जस्ता कुराहरू पनि समेटिएको हुन्छ । जस्तैः भन्सार ऐन, प्रहरी ऐन, आदि । वन्यजन्तु तथा वनस्पति संरक्षण तथा अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी नेपालमा भएका विभिन्न नियम तथा नियमावलीहरू मध्ये केहीको छोटो परिचय तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ३: वन तथा वन्यजन्तु अपराध सम्बन्धी विभिन्न ऐन तथा नियमावलीहरूमा भएको कानूनी व्यवस्था

क्र.सं.	विभिन्न ऐन तथा नियमावलीहरूमा कानूनी व्यवस्था
१.	**नेपालको संविधान, २०७२** नेपालको संविधान, २०७२ मा समेत भाग ४ धारा ५१ (छ) मा प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, संवर्द्धन र उपयोग सम्बन्धी नीतिः (६) वातावरणीय सन्तुलनका लागि आवश्यक भूभागमा वन क्षेत्र कायम राख्ने, (७) प्रकृति, वातावरण वा जैविक विविधता माथि नकारात्मक असर परेको वा पर्न सक्ने अवस्थामा नकारात्मक वातावरणीय प्रभाव निर्मूल वा न्यून गर्न उपयुक्त उपायहरू अवलम्वन गर्ने, भनी व्यवस्था गरिएको छ । वन र वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण दिगो उपयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभमा समन्यायिक बाँडफाँडको व्यवस्था गर्नेछ ।
	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ **दफा ५** मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षभित्र निषिद्ध कार्यहरूबारे उल्लेख गरिएको छ । **दफा २६** मा दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । यस ऐनको दफा ३३ र ३३ (क) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी वन्यजन्तु संरक्षण तथा व्यवस्थापनका लागि देहायका नियमावलीहरू र नियमावली कार्यान्वयन गर्न निर्देशिकाहरू विभिन्न मितिमा सरकारले जारी गरेको पाइन्छ । यी नियमावलीहरूमा समेत निकुञ्ज र संरक्षित वनहरूमा निषेधित कार्यहरूको बारेमा व्यवस्था गरिएको छ ।
२.	**संरक्षण क्षेत्र सरकारी व्यवस्थापन नियमावली, २०५७** यो नियमावलीका नियमहरूः दफा २८ मा संरक्षण क्षेत्रभित्रका निषेधित कार्यहरू, दफा २९ मा संरक्षकले निषेध गर्न सक्ने व्यवस्था, दफा ३० मा क्षती पुऱ्याउन नहुने, दफा ३१ म लिखीत स्वीकृति लिनुपर्ने, दफा ५० मा मुद्दा हेर्ने अधिकार र दफा ५२ मा संरक्षकलाई सहयोग गर्नुपर्ने आदि व्यवस्था गरिएको छ ।

३.	**संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, २०५३** यस नियमावलीका नियमहरू: दफा १६ मा संरक्षण क्षेत्रभित्र निषेधित कार्यहरू, १७ मा निषेध गर्न सक्ने, दफा १८ मा क्षती पुऱ्याउन नहुने, दफा ३२ मा वारेन्ट जारी गर्ने अधिकार, दफा ३३ मा निरीक्षण, खानतलासी तथा गिरफ्तार गर्ने अधिकार, दफा ३४ मा मुद्दा हेर्ने अधिकार र नियम दफा ३५ मा कारबाहीको निमित्त अनुरोध गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
४.	**चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३०** यस नियमावलीका नियमहरू: दफा ६, ७, ९ र १५ मा निकुञ्जभित्र निषेधित कार्यहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । जस्तै- निकुञ्जभित्र कुनै प्रकारको छाप्रो वनाउने, रूख विरुवा हानी नोक्सानी पुऱ्याउने, हातहतियार तथा विष्फोटक पदार्थहरू लिएर प्रवेश गर्ने, आखेटोपहार वा कुनै वन्यजन्तुको सुकेको वा आलो मासु लैजाने, धनुषवाण, खोर, धराप, पासो, जाल वा विष लैजाने, चराहरूको गुँडहरू हटाउने, पशुपक्षी पक्रने, चोटपटक पार्ने, तथा निकुञ्जभित्र विषालु पदार्थ फ्याँक्ने आदि जस्ता कार्यहरू गर्न नपाइने व्यवस्था छ ।
५.	**बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०५३** चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा व्यवस्था गरिएझैं यस नियमावलीका नियमहरू: ६, ७, ८, ९, १०, १४, १६, १९, २३, २६ र २७ मा बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र निषेधित कार्यहरू एवं गिरफ्तार गर्ने अधिकार र मुद्दा हेर्ने अधिकारी बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।
अन्य प्रचलित ऐनहरू	
६.	**वन ऐन, २०७६** राष्ट्रिय वन तथा निजी वन प्रवर्धन गर्दै वन्यजन्तु, वातावरण, जलाधार एवं जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन तथा सदुपयोग गरी राष्ट्रिय समृद्धिमा योगदान गर्न वन सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकिकरण गर्न वाञ्छनीय भएकोले, संघीय संसदबाट यो ऐन वनेको हो । **परिच्छेद १६, दफा ६७** यस ऐन अन्तर्गत दुईलाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुने मुद्दा नेपाल सरकारको डिभिजनल वन अधिकृतले र कारवाही र किनारा गर्ने छ । **परिच्छेद १५, दफा ४९ देखि दफा ५५ सम्म** यस ऐनको दफा ४९ देखि ५५सम्ममा वन सम्बन्धी कसूर र सो बापत हुने सजाय सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।
७.	**जलचर संरक्षण ऐन, २०१७** शान्ति र व्यवस्था एवं सर्वसाधारण जनताको सुविधा र आर्थिक हित कायम राख्न, जलचर व्यवस्थापन एवं जलचरहरूको संरक्षणका लागि यो ऐन जारी भएको देखिन्छ। ऐनको दफा ३ मा जलचर समात्ने तथा मार्ने तरिकाहरूमा प्रतिबन्ध: कुनै पनि जलचर समात्ने तथा मार्ने अभिप्रायले विद्युतीय धार (करेन्ट), विष्फोटक पदार्थ वा विषालु पदार्थको प्रयोग गर्न हुँदैन । **दफा ३ (क):** फिस ल्याडर तथा संरचनाका ढोका थुन्न वा भत्काउन नहुने, अधिकार प्राप्त अधिकारी बाहेक फिस ल्याडर, बाँध तथा अन्य कुनै किसिमको संरचनाका ढोका थुन्न वा भत्काउन नहुने । **दफा** (४): केही खास प्रकारका जलचरहरूलाई समात्न मार्न, चोट पुऱ्याउन नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी प्रतिवनध लगाउन सक्ने । **दफा ५ (क):** सुरक्षित विष बाहेक अन्य विष प्रयोग गर्न नहुने ।

८.	**वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६** **परिच्छेद ५ दफा २९:** राष्ट्रिय सम्पदाको संरक्षण (१) राष्ट्रिय सम्पदाको संरक्षण गर्नु सम्बन्धित निकायको कर्तव्य हुनेछ । (२) राष्ट्रिय सम्पदाको संरक्षण गर्ने प्रयोजनका लागि सम्बन्धित निकायले अभिलेख तयार गरी राख्नुपर्नेछ र सो अभिलेखमा नेपालभित्रका विश्वसम्पदा सूचीमा परेका वस्तु वा स्थलहरू समेत समावेश गर्नु पर्नेछ । (३) उपदफा (२) बमोजिमको अभिलेखमा समावेश भएका वस्तु, स्थल, वनस्पति, जीवजन्तु, वातावरणीय अवस्था आदिको संरक्षण तोकिए बमोजिम गरिनेछ । **दफा ३०:** वातावरण संरक्षण क्षेत्र सम्बन्धी विशेष व्यवस्था (१) नेपाल सरकारले प्रदेश सरकार र सम्बन्धीत स्थानीय तहसँग परामर्श गरी वातावरण संरक्षणको दृष्टिले अति महत्वपूर्ण मानिने प्राकृतिक सम्पदा वा सौन्दर्यपरक स्थल ऐतिहासिक तथा साँस्कृतिक महत्वका स्थललाई नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी वातावरण संरक्षण क्षेत्र कायम गर्न सक्नेछ । (२) कुनै सडक, भवन, नदी व्यवस्थापन, शहरी योजना वा खन्य कुनै भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्दा सरोकार निकायसँगको समन्वयमा नेपाल सरकारले कुनै क्षेत्र विशेषको वातावरण संरक्षण गर्ने उद्देश्यले त्यस्तो क्षेत्रलाई खुला वा हरीयाली क्षेत्र तोक्न सक्नेछ । (३) उपदफा (१) बमोजिम कायम गरिएको वातावरण संरक्षण क्षेत्र वा उपदफा २ बमोजिम तोकिएको खुला वा हरीयाली क्षेत्र भित्र तोकिए बमोजिमको कुनै काम गर्न नपाउने गरी रोक लगाउन सक्नेछ । **परिच्छेद ६ जरिवाना तथा क्षतीपूर्ति:** वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ को दफा ३५ मा यस ऐन विरुद्धका काम कारवाहीलाई जरिवाना तथा क्षतीपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।
९.	**प्रमाण ऐन, २०३१** **परिच्छेद ४, दफा २८** कुनै खास कुरा प्रमाणित गर्ने भारः कुनै खास कुरा प्रमाणित गर्ने भार कुनै खास व्यक्तिको हुनेछ भनी कुनै कानूनमा व्यवस्था भएकोमा बाहेक त्यस्तो कुरा प्रमाणित गर्ने भार सो कुराको अस्तित्वमा अदालतलाई विश्वास दिलाउन चाहने व्यक्ति माथिनै हुनेछ । **दफा ३१** कुनै कुरा प्रमाणित गर्न अर्को कुरा प्रमाणित गर्नुपर्ने भएमा सो कुरा प्रमाणित गर्ने भारः कुनै कुरा प्रमाणमा लिन पहिले कुनै अर्को कुरा प्रमाणित गर्नुपर्ने रहेछ भने सो कुरा प्रमाणित गर्ने भार सो पहिलो कुरा प्रमाणमा दिन चाहने पक्षउपर हुनेछ । **परिच्छेद ८, दफा ५२** विशेषज्ञलाई साक्षी सरह बकाउने र जिरह गर्नेः हस्ताक्षर, ल्याप्चे, विदेशी कानून, विज्ञान, रीति-रिवाज, कला वा यस्तै अन्य विषयसम्बन्धी कुरा यकिन गर्नुपर्ने हुन आएमा अदालतले त्यस सम्वन्धमा विशेष दक्षता, अनुभव, वा तालिम प्राप्त व्यक्तिलाई साक्षी सरह उपस्थित गराई बकाउन हुन्छ । सोबमोजिम अदालतले कुनै विशेषज्ञलाई साक्षी सरह बकाएमा मुद्दाको पक्षहरूलाई यस ऐनबमोजिम जिरह गर्ने मौका दिनु पर्छ ।

१०.	**प्रहरी ऐन, २०१२** परिच्छेद ४, दफा १७: प्रहरी कर्मचारीले विना वारेण्ट गिरफ्तार गर्न पाउने अधिकार: उपदफा १, क. कानूनले ३ वर्ष वा त्यसभन्दा बढी कैदको सजाय हुने अपराध गरेको वा गर्न आँटेको छ भन्ने थाहा भएको व्यक्ति ।
११.	**भन्सार ऐन, २०१९** **दफा ५ उपदफा (१):** भन्सार महसूल लाग्ने वा नलाग्ने जुनसुकै माल वा वस्तु निकासी वा पैठारी गर्न चाहने व्यक्तिले तोकिए बमोजिमको प्रज्ञापनपत्र भरी सो क्षेत्रको भन्सार अधिकृत समक्ष पेश गर्नुपर्छ । **दफा ५ उपदफा (३):** कुनै व्यक्तिले कुनै माल वा वस्तु पैठारी गरी ल्याएको हो वा निकासी गर्न लागेको हो र भन्सार महसुल तिरेको छैन भन्ने भन्सार अड्डाको कुनै कर्मचारीले थाहा पाएमा वा विश्वास हुने मनासिव माफिकको कारण भएमा सो व्यक्तिबाट त्यस्तो पैठारी गरेको वा निकासी गर्न लागेको माल वस्तुको भन्सार महसुल तिरेको रसिद वा भन्सार महसूल नलाग्ने भए सोही व्यहोराको निस्सा माग गर्न सक्नेछ । **दफा ५ उपदफा** (४): उपदफा (३) बमोजिम माग गरेमा निकासी वा पैठारी गर्ने व्यक्तिले त्यस्तो रसिद वा निस्सा देखाउनु पर्नेछ । कसैले त्यस्तो रसिद वा निस्सा पेश गर्न सकेन वा निस्सामा लेखिए बमोजिमको माल वस्तु नभई फरक पर्न आएमा भन्सार अधिकृत समक्ष पेश गर्नुपर्दछ । भन्सार अधिकृतले त्यस्तो माल वस्तु रोक्का गर्न आदेश लिन सक्नेछ र चोरी निकासी वा पैठारी गरेको भनी मानी कारवाही चलाउन सक्नेछ । **दफा ५ उपदफा** (५): कुनै व्यक्तिले तोकिएको बाटोबाट लैजानु वा ल्याउनु पर्ने माल वा वस्तु सो बाटो नलगी वा चोरी छली माल वा वस्तु निकासी वा पैठारी गरेको वा सो गर्न प्रयत्न गरेको भन्सारका कर्मचारीले वा भन्सारको मुख्य अधिकारीले वा सरकारबाट अधिकार प्राप्त कुनै अधिकारीले अधिकार दिएका कुनै सरकारी कर्मचारीले फेला पारेमा त्यस्तो माल वा त्यसरी लिई जाने मानिस तथा माल वा वस्तु ओसारेको सवारी रोकी भन्सार अधिकृत छेउ वा सरकारले तोकेको अधिकारी छेउ पेश गर्नुपर्दछ र भन्सार अधिकृतले वा उक्त तोकिएको अधिकृतले चोरी छली निकासी वा पैठारी गरेको मानी कारवाही चलाउनेछ ।
१२.	**संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण ऐन, २०७३** **परिच्छेद २, दफा ३** दुर्लभ वा लोपोन्मुख वन्यजन्तु वा वनस्पति वा सो को नमूनाको कारोवार वा व्यापार गर्न वा गराउन नहुने सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । यसमा उपदफा १ र २ मा विभाजन गरी त्यस सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । **दफा ४** दफा ३ को उपदफा (२) बमोजिमका कुनै कार्य गर्न चाहने व्यक्ति, संस्था वा निकायले तोकिए बमोजिम व्यवस्थापन निकाय समक्ष अनुमति पत्र माग गर्नुपर्ने । **दफा ८** यस दफामा संरक्षित वन्यजन्तु वा वनस्पतिको नमूनाको कारोवार गर्न सकिने सम्वन्धमा विभिन्न उपदफाहरूमा विभाजन गरी त्यस सम्बन्धीको व्यवस्थाबारे दिईको छ । **दफा ३७** नेपाल सरकारले यो ऐन कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक नियम वनाउन सक्नेछ । **दफा ३८** नेपाल सरकारले यो ऐन र ऐन अन्तर्गत वनेको नियमको अधिनमा रही निर्देशिका वनाउन सक्नेछ ।

%= jGohGt'af6 xg]Ifltsf]/fxt ;DaGwL Joj:yf

वन क्षेत्रबाट वन्यजन्तु बाहिर आई क्षती पुऱ्याउने गरेको कारण स्थानीय जनताबाट पटक-पटक वन्यजन्तुले पुऱ्याएको क्षतीको राहत माग भई आएको सन्दर्भमा स्थानीयस्तरका सरोकारवाला संघ-संस्था, नागरिक समाजसँग छलफल र अन्तरक्रिया गरी प्राप्त राय सुझावका आधारमा वन्यजन्तुबाट हुने जीउधनको क्षती वापत तपसिलका मापदण्डको आधारमा पीडित नेपाली नागरिकलाई राहत उपलब्ध गराई वन्यजन्तु र स्थानीय बासिन्दाबीचको अन्तरसम्बन्ध घनिष्ठ राख्ने उद्देश्यले आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ११४ बमोजिम वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले वि.स. २०६९ मा वन्यजन्तुवाट हुने क्षतीको राहत सहयोग निर्देशिका तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

यस निर्देशिका अनुसार “वन्यजन्तुबाट हुने क्षती” भन्नाले हात्ती, गैंडा, बाघ, भालु, चितुवा, हिउँ चितुवा, जङ्गली बंदेल, ध्वांसे चितुवा, ब्वाँसो, जङ्गली कुकुर, अर्ना, मगर गोही, गौरीगाई र अजिंगरबाट हुने मानवीय क्षती, पशुधनको क्षती, भण्डारण गरेको अन्नको क्षती, घर/गोठको क्षती र खाद्यान्न बाली (उखु र व्यवसायीक केरा खेती समेत) को क्षती समेतलाई जनाउँछ ।

तालिका ४: राहत दाबी गर्न सक्ने वन्यजन्तु र क्षेत्रको विवरण

वन्यजन्तु	मानवीय क्षती			पशुधनको क्षती	भण्डारण गरेको अन्नको क्षती	घर/गोठको क्षती	खाद्यान्न बालीको क्षती
	सामान्य घाइते	सख्त घाइते	मृत्यु				
हात्ती	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	पाउने	पाउने	पाउने
गैंडा	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने	पाउने
बाघ	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
भालु	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
चितुवा	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
हिउँ चितुवा	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
ध्वाँसे चितुवा	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
ब्वाँसो	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
जङ्गली कुकुर	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
जङ्गली बंदेल	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
अर्ना	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
मगर गोही	पाउने	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
अजिंगर	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने
गौरीगाई	पाउने	पाउने	पाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने	नपाउने

यस निर्देशिका अनुसार वन्यजन्तुबाट जनधनको क्षती भएमा निम्न अनुसारको राहत रकमको व्यवस्था गरिएको छ।

s_ dfgjLo IftL ;DaGwL

अ) सामान्य घाइते भएको अवस्थामा अधिकतम रु. बीस हजारसम्म औषधि उपचार खर्च।

आ) सक्त घाइते भएको अवस्थामा अधिकतम रु. दुई लाखसम्म औषधि उपचार खर्च।

इ) मृत्यु भएमा मृतकको आश्रित परिवारलाई रु. दश लाख राहत रकम दिने।

v_ kz'wg sf]IftL ;DaGwL

(अ) वयस्क भैंसी वा जोत्ने उमेरको रांगो वा गोरु वा उन्नतजातको गाई वा साँडेको मृत्यु भएमा रु. तीस हजारसम्म।

(आ) अन्य पशुको लागि वस्तुभाउको प्रकार हेरी बढीमा रु. दश हजारसम्म तर पशुधनको बीमा गरेको अवस्थामा बीमा रकम कटाएर राहत उपलब्ध गराइनेछ।

u_ 3/÷uf7 IftL ;DaGwL

(अ) घर/गोठ क्षतीको प्रकृति हेरी प्रेषित कागजात र सिफारिसका आधारमा बढीमा रु. दश हजारसम्म।

(आ) भकारीमा भण्डारण गरिएको अन्नको मुल्याङ्कन गरी प्रेषित कागजात र सिफारिसका आधारमा बढीमा रु. दश हजारसम्म।

3_ vfBfGg afnLsf]IftL ;DaGwL

(१) खाद्यान्न बालीको क्षतीको क्षेत्रफल र प्रकृति हेरी बढीमा रु. दश हजार सम्म राहत रकम उपलव्ध गराइनेछ। तर, एक मौसममा लगाएको बालीको हकमा एक पटक र बर्षमा दुई पटकमा नबढ्ने गरी राहत रकम उपलब्ध गराइनेछ।

माथि उल्लेखित राहत प्राप्त गर्नको लागि तालिकामा दिए अनुसारका प्रमाण सम्बन्धित वन, राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, संरक्षण कार्यालयहरूमा पेश गर्नुपर्दछ।

तालिका ५: राहत रकम प्राप्त गर्नका लागि पेश गर्नु पर्ने प्रमाणहरू

प्रमाण तथा प्रकृति	मानवीय क्षती			पशुधनको क्षती	भण्डारण गरेको अन्नको क्षती	घर/गोठको क्षती	खाद्यान्न बालीको क्षती
	सामान्य घाइते	सखत घाइते	मृत्यु				
पिडित/ हकवालाको निवेदन	√	√	√	√	√	√	√
सम्भव भएसम्म मृतकको/ पीडितको फोटो	√	√	√	√	√	√	√
मृत्यु दर्ता प्रमाणपत्र			√				
घटनास्थलको सर्जमीन मुचुल्का	√	√	√	√	√	√	√

स्वास्थ्य संस्थाको सिफारिस (पोष्टमार्टम रिपोर्ट बिदेशमा उपचार गराएको भए सरकारी अस्पतालले गरेको सिफारिस संलग्न हुनु पर्ने ।	√	√	√				
प्रहरी प्रतिवेदन			√				
सम्वन्धित मध्यवर्ती उपभोक्ता समिति वा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन *उपभोक्ता समिति वा परिषद वा सामुदायिक वनउपभोक्ता समितिको सिफारिस	√	√	√	√	√	√	√
सम्बन्धित गाउँपालिका/ नगरपालिकाको सिफारिस	√	√	√	√	√	√	√
नाता प्रमाणित कागजात			√				
स्वाथ्य संस्थाको सिफारिस र औषधि बिल बिदेशमा उपचार गराएको भए सरकारी अस्पतालको सिफारिस र प्रमाणित बिल संलग्न हुनु पर्ने ।	√	√					
पशु सेवा/कृषि सेवा सम्बन्धी प्राविधिकको मूल्यांकन				√	√		√
जग्गा धनी प्रमाण पुर्जा						√	√

स्रोतः वन्यजन्तुबाट हुने क्षतीको राहत सहयोग निर्देशिका २०६९ (२०७४ दोस्रो संशोधन): नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

^= jGohGt'tyf jg:klt ck/fw lgoGq0fdf r'gf}tL

नेपालमा वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरूको संरक्षण, दिगो उपयोग तथा अपराध नियन्त्रण सम्बन्धि धेरै नियम कानूनहरू चरणबद्ध रुपमा वनेर कार्यान्वयनमा आइरहेका छन् । जनसंख्या वृद्धिसँगै, वनजङ्गल फडाँनी तथा वन्यजन्तुको चोरीशिकारी पनि बढ्न थालेको छ र वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण गर्न विभिन्न पहल भएका छन् । यसै क्रममा कतिपय कानूनहरू समयको मागसँगै वन्ने क्रममा रहेका छन् । नेपालले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासभा सन्धिहरूमा हस्ताक्षर गरी त्यसैका आधारमा नियम कानूनहरू बनाई कार्यान्वयनमा ल्याएको पाईन्छ । यसरी ऐन, नियमावली, कार्यनीति, कार्यविधि, आदि बनाएर कार्यान्वयन गर्दै आएता पनि वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रण कार्यान्वयनको क्रममा कहिलेकाँही अप्ठ्यारोहरू देखिने गरेका छन् ।

कानूनले गर्न नहुने भनेका वा निषेध गरेका क्रियाकलापहरूलाई समान्यतया अवैध कार्य भनिन्छ । यस्ता अवैध तथा निषेधित कार्यहरूमा धेरैजसो गरीव, अशिक्षित मान्छेहरू पर्ने गरेको पाइएको छ । यस्ता मान्छेहरू कतिपय अवस्थामा चेतनाको कमीले अवैध काममा लागेका हुन्छन् भने कतिपय आर्यआर्जन हुने लोभमा समेत लागेका हुन्छन् । यस्ता गरीव निमुखाहरूलाई मुख्य तस्करहरूले उपयोग गरिरहेका समेत हुन सक्छन् । तर कानूनको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा मुख्य तस्करसम्म पुग्न पनि कठिन भईरहेको हुन्छ ।

कतिपय अवस्थामा चोरीशिकारी सावित भई जेल सजाय भोगिरहेका मानिसहरूलाई जेलबाट निस्केपछि फेरी समाजमा फर्केर के गर्ने भन्ने बारेमा कुनै जानकारी, प्रशिक्षण नहुँदा त्यस्ता मानिसहरू जेलबाट निस्केर पुन चोरीशिकारीमा लाग्न सक्ने सम्भावना हुन्छ । त्यसकारण जेल सजाय भोगिरहेका मानिसहरूलाई पनि समाजमा स्थापित हुने मौका प्रदान गर्नेगरी जेलभित्रै विभिन्न तालिमहरूको आयोजना गर्न नसक्नु पनि हाम्रो कानून कार्यान्वयनको जटिल पाटो हो ।

वन्यजन्तुको अपराध नियन्त्रणको क्रममा देखिएको मुख्य चुनौतिहरू यस प्रकार रहेका छन् :

क) सीमित समन्वय र संवेदनशीलता: वन्यजन्तुको अवैध शिकार तथा व्यापार संगठित अपराध भएको हुँदा कुनै एक निकायको मात्र सक्रियतामा वन्यजन्तुको अपराध नियन्त्रण असंभवप्राय छ । यसका लागि अन्तर निकायहरूबिच समन्वय हुन जरुरी रहेको छ । तर समय समयमा सम्बन्धित निकायहरूबिच समन्वयको कमीले वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रणमा चुनौति देखिएको छ । यस प्रकारका चुनौतिहरूलाई कम गर्न राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागले समय समयमा विभिन्न सुरक्षा निकाय, अन्य सरकारी तथा गैर सरकारी सरोकारवालाहरू बिच नियमित बैठक, गोष्ठि संचालन गर्दै आएको छ ।

ख) दूर्गम भौगोलिक अवस्था: नेपालमा वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरूको अपराध हुनसक्ने कतिपय क्षेत्रहरू भौगोलिक हिसावले दूर्गम भएकोले वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रणमा खटिएका कर्मचारी तत्काल अपराध भएको क्षेत्रमा पुग्न चुनौतिपूर्ण रहेको छ । सिमित जनशक्तिको कारण हरेक क्षेत्रमा नियमित उपस्थित हुन तथा नियमित गस्ती गर्न नसक्नु पनि वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रणमा थप चुनौतिको रुपमा रहेको छ ।

फोटो: नेपाली सेना

ग) **साधन स्रोतको अपर्याप्तता:** वन्यजन्तु अपराध कम गर्न वा अपराध हुन नदिनको लागि अहोरात्र खटिने कर्मचारी तथा स्थानीय समुदायहरूमा पर्याप्त आवश्यक स्रोत साधनहरू नहुनु पनि चुनौतिको रुपमा रहेको छ ।

घ) **व्यवसायिक कार्यकुशलताको कमी:** संरक्षण तथा वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रणमा काम गर्ने कर्मचारी तथा स्थानीय समुदायहरूमा पर्याप्त सम्बन्धित कार्यकुशल अभिबृद्धि तालिम हुन आवश्यक छ। तर सबै निकायका सबै क्षेत्रमा यस सम्बन्धीको तालिम पर्याप्त नहुँदा पनि वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रणमा चुनौति देखिएको छ ।

ङ) **मानव वन्यजन्तु बीचको द्वन्द्व:** बढ्दो वन विनास, वन भित्र आहाराको कमी, वन नजिकमा बस्तीको निर्माणका साथै वन क्षेत्रमा बढ्दो वन्यजन्तुको संख्याका कारण मानव र वन्यजन्तुबीचको द्वन्द्व पनि बढ्दै गएको देखिन्छ । यहि द्वन्द्वका कारण मानिसहरूमा देखिएको प्रतिशोधको भावनाले पनि वन्यजन्तुको अपराध नियन्त्रणमा चुनौति थपिएको छ । आवश्यक क्षतिपूर्ति, राहत तथा बीमाको व्यवस्थाले मानव वन्यजन्तु बीचको द्वन्द्व कम गर्न सकिन्छ । हाल नेपालमा पनि वन्यजन्तु बीमा तथा राहत सम्बन्धी व्यवस्थाहरूको सुरुवात भइसकेता पनि यसले सबै वन्यजन्तु तथा सबै प्रकारको क्षतिलाई समेट्न सकेको छैन ।

च) **आधुनिक प्रविधिको उपयोगमा कमी:** हाल विश्वमा वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रणमा उपयोग गर्न सकिने धेरै प्रकारका आधुनिक प्रविधिहरूको विकास भईसकेको छ । नेपालमा पनि यस्ता आधुनिक प्रविधिहरूको वन्यजन्तु अनुगमन तथा अपराध नियन्त्रणमा प्रयोगको सुरुवात भईसकेको छ। तर यस्ता प्रविधिहरूको प्रयोग अपर्याप्त रहेको छ ।

छ) **खुल्ला सिमाना:** भारतसँगको खुल्ला सिमाना तथा चीनसँगको सिमानामा जनशक्तिको कमीले गर्दा नेपालमा अन्तरदेशीय वन्यजन्तु अपराध हुने गरेको छ। जसका कारण नेपालमा वन्यजन्तुको अपराध हुने र विदेशतिर पैठारी हुने तथा नेपाल अन्तरदेशीय अबैध व्यापारको ट्रान्जिटको रुपमा समेत उपयोग हुने गरेको पाईन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९
- वन ऐन, २०७६
- वातावरण ऐन, २०७६
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३० (पाचौं संसोधन २०७६)
- संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तराष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण ऐन २०७३ तथा नियमावली, २०७६
- नेपालमा साईटिस कार्यान्वयन एक परिचय, २०७५: नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, वन विभाग
- नेपालका संरक्षित क्षेत्रमा जैविक विविधता संरक्षण तथा व्यवस्थापन, २०७५: बाबुराम यादव र नारायण रुपाखेती
- वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी कार्यविधि स्रोत पूस्तिका, २०६८: वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल
- प्रहरी ऐन, २०१२
- भन्सार ऐन, २०१९
- जलचर संरक्षण ऐन, २०१७
- वन, राष्ट्रिय निकुञ्ज, भू-संरक्षण र वातावरण सम्बन्धी केही ऐन तथा नियमावली, २०७५
- वन्यजन्तुबाट हुने क्षतीको राहत सहयोग निर्देशिका २०६९ (२०७४ दोस्रो संशोधन): नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय
- वन्यजन्तु अपराध (वार्षिक प्रतिवेदन), २०७४/०७५: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
- A Case Study on Procedural Regarding Wildlife Crime Investigation and Control in Nepal, 2019. WCN

एकाइ पाँच : वनस्पति तथा वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान

!= kl/ro

अपराध मानव सभ्यताको प्रारम्भदेखि नै हुने गरेको पाइन्छ । समाज र सभ्यताको विकाससँगै मानिसको स्वभावलाई नियन्त्रण र व्यवस्थित गर्न विभिन्न किसिमका कार्यहरूलाई अपराधको रूपमा मानी तत्सम्बन्धी नियम-कानूनहरू निर्माण भइरहेका छन् । त्यस्ता कानूनले सामाजिक मूल्य र मान्यताहरू उल्लंघन गर्ने व्यक्ति वा समूहलाई अपराधीको रूपमा पहिचान गर्ने प्रचलन रहेको थियो । तर, आधुनिक अपराध विधिशास्त्र बमोजिम आरोपित व्यक्तिलाई स्वतन्त्र न्यायालयद्वारा कसूरदार ठहऱ्याइएको हुनुपर्छ, अन्यथा आरोपको आधारमा मात्रै अपराधी भनेर पहिचान गराउनु हुँदैन । विश्वका कुनै पनि विकसित वा अविकसित मुलुकमा धेरथोर प्रायः सबै प्रकृतिका अपराध भइरहेका हुन्छन् ।

नेपाल लगायत तेस्रो विश्वका धेरै मुलुकहरू राज्य संरचना वा अन्य सुधारका विषयलाई लिएर सशस्त्र विद्रोह लगायतका आन्तरिक द्वन्द्वमा रुमल्लिएका थुप्रै उदाहरणहरू छन् । राज्यमा आन्तरिक द्वन्द्व चलेको समयमा होस् वा अन्य समयमा होस् वन, वनस्पति तथा वन्यजन्तुको अपराध पनि बढिरहेको पाइन्छ । नेपालमा पनि अपराध न्यूनीकरण गर्न तथा दोषीलाई दण्ड सजाय दिन विभिन्न नियम कानूनहरू बनेर कार्यान्वयन हुँदै आएको छ ।

@= ck/fwsf]k|s[t

समाजको विकाससँगै अपराधका प्रकृति र विषयहरू फरक-फरक तरिकाले परिभाषित भइरहेका छन् । हिजो अपराधको रूपमा नमानिएको कुरा आज अपराधको रूपमा मानिन्छ भने हिजोको अपराधको विषयवस्तु आज अपराध ठानिँदैन । मानवीय व्यवहार, सार्वजनिक कानूनले निषेध गरेको कार्य र त्यस्तो कार्य गरेबापत कानूनद्वारा दण्ड सजाय हुने कुरालाई अपराधको परिभाषाभित्र राखिन्छ । त्यसैगरी अपराधलाई विभिन्न विषयको आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ, जस्तैः (१) विषयवस्तु (२) गम्भीरता (३) धरौटीमा रहने (४) नैतिकता र (५) आपराधिक दायित्वको आधार आदि ।

यी सबै कुरालाई दृष्टिगत गर्दा समाजका विभिन्न वर्ग, समुदाय, क्षेत्र, स्थान र धर्म संस्कृतिहरू जे जसरी रूपान्तरित भइरहेका छन्, त्यसैगरी व्यक्ति, सम्पत्ति र राज्यविरुद्धको अपराधको विषय, प्रकृति र अपराधकर्मीहरूको क्षेत्र, दक्षता र कार्यविधिमा पनि परिवर्तन भइरहेको देखिन्छ । अर्थ, राजनीति, सामाजिक क्षेत्रलगायतमा विश्वव्यापीकरण भएजस्तै अपराधका क्षेत्रमा समेत विश्वव्यापीकरण भइरहेको छ । यसको प्रभावले स्थानीय समाजमा के कस्ता परम्परागत एवं संगठित प्रकृतिका अपराधहरू भइरहेका छन् भन्ने कुरा समाजशास्त्री, मनोविज्ञ, अपराधशास्त्री एवं अनुसन्धानकर्ताले अपराधको प्रकृति विश्लेषण गरी अपराध र अपराध नियन्त्रण बारेमा सम्बद्ध क्षेत्रमा व्यवहारिक कार्ययोजना ल्याउनुपर्ने हुन्छ ।

चित्र नं. १ : सामान्यतया दुर्लभ वनस्पति र वन्यजन्तुको अपराध अनुसन्धान र नियन्त्रण प्रक्रियामा संलग्न निकायहरूबाट अवलम्बन गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्थाका चरणहरू

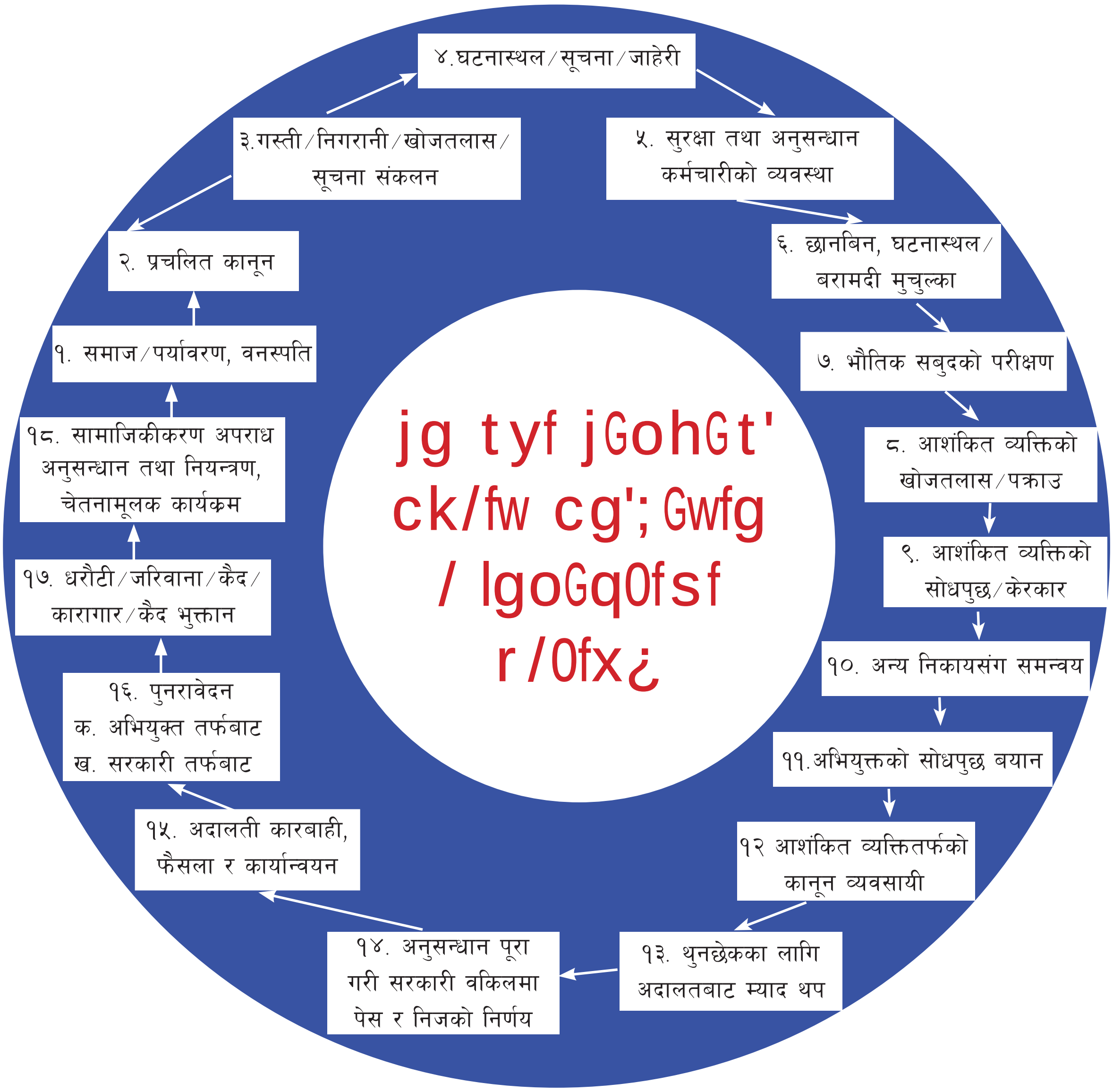

पुनश्चः अपराधको प्रकृति र अवस्था हेरी जुनसुकै चरण/तहबाट कानूनी कारवाही सुरु हुनसक्ने भएकोले सबै घटनामा माथीको चक्र अनुसार नै पूरा नहुन पनि सक्छ ।

#= ck/fw cg';Gwfg

अपराध अनुसन्धान साधारणतया, राज्य/सरकारवादी हुने, फौजदारी अपराधको घटना भएपछि अपराध तथा अपराधीका बारेमा अपराध सम्बन्धी सूचना वा जाहेरी प्राप्त भएदेखि अनुसन्धान कार्य सुरु हुन्छ र भौतिक सबुतसहित सम्पूर्ण तथ्यहरू जुटाई अपराधमा संलग्न आशंकित व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष वा सरकारी वकिलमार्फत अदालतमा मुद्दा पेस गरेपछि अपराध अनुसन्धान कार्य समाप्त भएको मानिन्छ । अर्को अर्थमा अपराध अनुसन्धानलाई प्रतिक्रिया/जवाफ (Reactive/Response) कार्यको रूपमा लिइन्छ ।

वन तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी प्रशासन अर्द्ध-न्यायिक अंगको रूपमा रहेको हुँदा अनुसन्धानको प्रारम्भिक कार्यदेखि अर्द्ध-न्यायिक कारबाहीसम्म सम्पन्न गर्दछ ।

दुर्लभ वनस्पति र वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराध संगठित रूपमा विकास भएको हुँदा यसको अनुसन्धान गर्दा सैद्धान्तिक रूपमा देहायका कुराहरूलाई ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यस सम्बन्धी प्रचलित कानूनी व्यवस्थाबारे अनुसन्धानका विभिन्न चरणमा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका १ : प्रारम्भिक अनुसन्धानको नमूना

विषय	विवरण	कैफियत
कुन अपराध भएको हो ?	लोपोन्मुख वनस्पति वा वन्यजन्तु नोक्सानी गर्ने, मार्ने, चोरी निकासी, पैठारी वा अवैध व्यापार गर्ने ।	अपराधको दायराभित्र पर्छ, पर्दैन विचार पुऱ्याउनुपर्ने ।
कहाँ भएको हो ?	घटना वा बरामदस्थल जस्तै आरक्षणस्थल, वनक्षेत्र, आवादीक्षेत्र, बजार, सवारीसाधन आदि ।	वनस्पति तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधको घटनास्थल विभिन्न स्थानमा हुन सक्ने जस्तै, मारेको, नोक्सानी गरेको, लुकाएको वा बिक्री वितरण गरेको ।
कहिले भएको हो ?	बिहान, दिउँसो वा राती ।	मिति, समय, दिन अनुसन्धानमा सहयोग पुग्छ ।
किन अपराध भइरहेका छन् ?	गरिबी, बेरोजगारी, पैसाको लोभमा, बदला लिन, झुक्याइमा परेर वा नबुझेर वा अन्य ।	अपराध बढ्नुको कारण र संलग्न व्यक्तिहरू पहिचान गरी नियन्त्रण एवं व्यवस्थापनमा सहयोग पुऱ्याउने नीति तय गर्न सकिने ।
अपराध कार्यविधि कस्तो कस्तो रहेको छ ?	नोक्सानी गर्ने, मार्ने, चोरी निकासी गर्ने, तरिका र माध्यम ।	यसबाट विगतमा भएका घटनाहरू विश्लेषण गरी सम्बन्धित अपराधीको समूहभित्र पुग्न सकिने ।
कुन चाहिँ वस्तु बढि नोक्सानी र प्रभावित हुँदैछ ?	बढि नोक्सानी र प्रभावित भएको वस्तुहरू जस्तै हात्ती, गैंडा, कस्तूरी, बाघ आदि ।	स्थानीय स्तरदेखि नीति निर्माण तहसम्मलाई वस्तु स्थितिको बारेमा बोध गराउन सकिने ।
आशंकित वा अपराध गर्ने व्यक्तिहरू को को र कस्ता छन् ?	स्थानीय कुनै जातजाति, वर्ग र अन्तर्राष्ट्रिय गिरोहहरू को को रहेका छन् ।	संलग्न व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गर्न, वैकल्पिक व्यवस्था गर्न सहयोग पुग्ने । फरार व्यक्तिहरूको अवस्था ।
सबुद प्रमाणहरू के कस्ता छन् ?	अपराधसँग सम्बन्धित फेला पारिएका वन्यजन्तु वा वनस्पतिका सामग्रीहरू जस्तैः गैंडाको खाग, हात्तीको दाँत, बाघको छाला, भालुको पित्त आदि ।	प्रमाणहरू सक्कली वा नक्कली के हुन्, विधिविज्ञान एवं सम्बन्धित निकायबाट परीक्षण गराई यकिन गर्ने ।

प्रचलित कानूनी व्यवस्था कस्तो छ ?	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण वा वन ऐन, नियमावलीहरूको कुन दफा वा नियम उल्लंघन भएको छ र सोको लागि के कस्तो सजाय र जरिवाना हुन सक्छ ।	वन वा वन्यजन्तु सम्बन्धी प्रचलित कानूनहरू एवं कार्यविधि कानूनहरू समेत पालना गर्नुपर्ने ।
अनुसन्धान तथा मुद्दा हेर्ने अधिकारी र कार्यक्षेत्र, मानवस्रोत र साधन व्यवस्था कस्तो छ ?	राजपत्र अनंकित प्रथम श्रेणीको कर्मचारी (रेन्जर, सुरक्षा गार्ड, प्रहरी नायव निरीक्षक, वार्डेन (संरक्षक), डिभिजनल वन, जिल्ला अदालत) आदि । सूचना संकलन, जाहेरी दिने, सरकारी पक्षको गवाहा हुने लगायत को को व्यक्तिहरू सहभागी छन् र साधनहरू के कस्ता रहेका छन्, आदि ।	सम्बन्धित ऐन नियम एवं कार्यविधि सम्बन्धी कानूनमा उल्लेख भएबमोजिम रीत पुऱ्याउनु पर्ने । अनुसन्धान एवं अन्य सहायक कर्मचारी तोक्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ। सूचना दिने (Informant) देखि सबै पक्षहरूको सामूहिक प्रयासको आवश्यकता हुने ।

$= ck/fw ;DaGwL ;"gf, hfx]/L / o; sf ;[]x¿

वन्यजन्तु तथा वनस्पति सम्बन्धी कसूरमा प्रत्यक्ष रुपमा पीडित कोहीपनि व्यक्ति हुँदैन् । त्यसैले यस प्रकारका अपराधहरूलाई पीडित विहीन अपराध (Victimless Crime) भनिन्छ । तर यस्ता कसूरबाट आम नागरिक र राष्ट्र नै प्रभावित भएको हुन्छ । जसले गर्दा वन्यजन्तु र वनस्पति सम्बन्धी कसूरको सूचना, जाहेरी दर्खास्त मार्फत नगन्य मात्र आउने गर्दछन् भने केहि सूचना संरक्षणप्रति सचेत नागरिक र समुदायबाट प्राप्त हुने गर्दछ । वन्यजन्तु र वनस्पति अपराध सम्बन्धी सूचना संरक्षण कार्यमा खटिएका सरकारी तथा गैर सरकारी निकायका कर्मचारीहरूबाट नै प्राप्त हुने गर्दछ । जसलाई सम्बन्धित अधिकारीले प्रतिवेदनको माध्यमबाट सम्बन्धित कार्यालयमा दर्ता गरी अनुसन्धान गर्नुपर्दछ ।

दुर्लभ वनस्पति र वन्यजन्तुको अपराध अनुसन्धान र नियन्त्रण प्रक्रियामा संलग्न निकाय एवं कानूनी व्यवस्थाको बारेमा माथि (चित्र नं- १) उल्लेख गरिएको छ । साधारणतया कुनै पनि अपराध भइसकेको छ वा हुन लागेको छ भन्ने कुराको जानकारी त्यस सम्बन्धी सूचना/जाहेरीबाट अवगत हुन्छ । यस सम्बन्धी अपराधको सूचना (Intelligence Collection) सरल ढंगबाट प्राप्त हुन सक्दैन । त्यसैले सूचना दिने व्यक्ति (Informant) को प्रयोग गर्नुपर्छ। प्राप्त सूचनाको पनि मूल्यांकन, विश्लेषण, दुरुस्त अभिलेखीकरण, सदुपयोग एवं सम्बन्धित निकायमा आवश्यकता अनुसार आदानप्रदान हुनुपर्छ ।

;"gf÷hfx]/Lsf ;[]x¿ (Sources of First Information Report-FIR)

- स्थानीय जनता, पीडित तथा प्रभावित व्यक्ति, पर्यावरण संरक्षण क्षेत्रमा कार्य गर्ने व्यक्ति,
- सुरक्षा गार्ड, प्रहरी, सम्बद्ध कर्मचारीहरू, प्रशासन तथा स्थानीय निकायहरू,
- सूचना दिने (Informant) प्रतिवेदन, पक्राउ परेको व्यक्ति, अभिलेख,
- अदालत एवं अन्य निकायबाट फैसला गरिएका कुराहरू,
- फोन अभिलेख,

- कम्प्युटर डाटा अभिलेख,
- विभिन्न सामाजिक संघ संस्था,
- टुर, ट्राभल्स, होटल, पसल, रेस्टुराँ, बैंक, विमानस्थल, अस्पताल,
- अन्य सरकारी निकायहरू जस्तै, हुलाक, भन्सार, कर, लाइसेन्स जारी गर्ने कार्यालय,
- सञ्चारका माध्यमहरू (पत्रपत्रिका, टिभी, रेडियो, इमेल, चिठीपत्र, फेसबुक, म्यासेन्जर, भाइवर, ह्वाटस्एप आदि)
- छलफल, बैठकका निष्कर्ष,
- सवारीका साधन र प्रयोगकर्ता,
- गोप्य र छद्मभेषी अप्रेसनद्वारा प्राप्त जानकारी,
- निगरानी, पर्यवेक्षण, विगतको अनुसन्धान अभिलेख, सबुद प्रमाण,
- केरकार र सोधपुछबाट प्राप्त सूचना,
- पूर्व अपराधी एवं कारागारमा रहेका व्यक्तिहरू,
- वन्यजन्तु तथा पर्यावरण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय संघ संस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी संगठन आदि ।

%= ;"rgf tyf ;'/fs ;DaGwL sfg"gL Joj:yf

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ४ मा कसूरको सूचना तथा अनुसन्धान सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । सो दफा अनुसार कतै कसूर भएको भईरहेको वा हुन लागेको छ भन्ने कुरा थाहा पाउने व्यक्तिले त्यस्तो कसूरका सम्बन्धमा आफूसँग भएको वा आफूले देखे जाने सम्मको सबुद प्रमाण खुलाई त्यस कुराको लिखित जाहेरी दरखास्त वा मौखिक सूचना वा बिद्युतिय माध्यमको सूचना अनुसूची ५ बमोजिमको ढाँचामा नजिकको प्रहरी कार्यालयमा यथासिघ्र दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

द्रष्टव्य : वन तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधको जाहेरीको हकमा सम्बन्धित कार्यालय एवं प्रहरीमा समेत दिन सकिन्छ । प्रहरी कार्यालयले कानूनको रीत पुऱ्याई सम्बद्ध प्रमाणसहित उक्त जाहेरी सम्बन्धित वन वा वन्यजन्तु कार्यालयमा पठाउनु पर्दछ ।

तालिका २ : जाहेरी दरखास्तको नमूना (अनुसूची ५ बमोजिम)

श्री ....मा पेश गरेको
(सम्बन्धित कार्यालयको नाम र ठेगाना)

सम्बन्धित कार्यालयले भर्ने
दर्ता नं. :-
दर्ता मिति :-

१. जाहेरी दरखास्त वा सूचना दिने व्यक्तिको नाम, थर र ठेगाना (टोल सहित),
फोन नम्बर :-

२. कुन कानून वा मुद्दाबारे दरखास्त वा सूचना गरेको हो :

३. कसूर गर्ने व्यक्तिको नाम, थर र ठेगाना (टोल सहित) :

४. कसूर गर्ने व्यक्तिको बाबु/आमाको नाम:

५. कसूर गर्ने ब्यक्तिको हुलिया र परिचय खुल्ने अन्य विवरण :

६. कसूर सम्बन्धी विवरण :

(क) कसूर भएको वा भइरहेको वा हुन लागेको स्थान, ठाउँ, मिति र समय :

(ख) कसूरसँग सम्बन्धित घटनाको विवरण :

(ग) कसूरको प्रकृति र कसूरसँग सम्बन्धित अन्य विवरण :

(घ) कसूरसँग सम्बन्धित सवुद प्रमाण :

(ङ) कसूरसँग सम्बन्धित अन्य विवरण :

७. यो दरखास्तको व्यहोरा ठिक साँचो छ, झुट्टा व्यहोरा लेखेको ठहरे कानून बमोजिम सहुँला बुझाउँला । कार्यालयद्वारा अनुसन्धान हुँदा वा अदालतमा मुद्दा चल्दाको बखत उपस्थित हुनु पर्ने जनाउ पाए सो बमोजिम उपस्थित हुनेछु ।

जाहेरी वा सूचना दिने व्यक्तिको :
सही :-
मिति :

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ४ को उपदफा ३ मा जाहेरी दरखास्त वा सूचना कुनै व्यक्तिले सम्बन्धित निकायमा आफैं उपस्थित भई दिएमा वा कुनै व्यक्ति मार्फत पठाएमा वा विद्युतिय माध्यमबाट सूचना दिएमा त्यस्तो निकायले जाहेरी दरखास्त वा सूचना दर्ता गरी निजलाई अनुसूची ६ बमोजिमको ढाँचामा भरपाई दिनुपर्नेछ । कसैले विद्युतिय माध्यमबाट दिएमा सोही माध्यमबाट त्यस्तो सूचना पाएको जानकारी गराउनुपर्नेछ ।

तालिका ३ : जाहेरी दरखास्त वा सूचनाको भरपाई (अनुसूची ६ बमोजिम)

विषय .... सम्बन्धी कसूर बारे ।

.... को मिति ....को दरखास्त वा सूचना प्राप्त भई यस (प्रहरी वा सम्बन्धित) कार्यालयको दर्ता किताबमा मिति .... मा दर्ता भयो ।

कार्यालयको छाप :-

दर्ता नं. :-

दरखास्त/सूचना दर्ता गर्ने सम्बन्धित कार्यालयको कर्मचारी :-

सही :-

नाम :-

पद :-

कार्यालय :-

मिति :-

;'/fsL ;DaGwL Joj:yf

सुराकी खर्च परिचालन कार्यविधि, २०७२ अनुसार सुराकी भन्नाले वन्यजन्तु अपराध सम्बन्धी प्रमाण संकलन गर्न र त्यसको स्रोत पत्ता लगाउन खास जिम्मेवारी दिएर कार्यालयको कर्मचारी बाहेकबाट गोप्य रुपमा परिचालन गरिएको व्यक्ति वा निकाय सम्झनु पर्दछ र सुराक भन्नाले विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त सूचनालाई विश्लेषण गरी सत्यतथ्य एकिन गरिएको खबरलाई बुझाउँछ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २५ का उपदफाहरू (१), (२) र (३) मा सुराक दिनेलाई पुरस्कारको व्यवस्था गरेको छ ।

उपदफाहरू (१), (२) र (३)

१. गैंडा, बाघ, हात्ती, कस्तुरी मृग, ध्वाँसे चितुवा, हिउँ चितुवा वा गौरी गाई मार्ने वा घाइते पार्ने व्यक्तिको सुराक लगाई पक्राउ गराइदिने व्यक्तिलाई पचास हजार रुपैयाँसम्म र उपर्युक्त वन्यजन्तु बाहेक अन्य संरक्षित वन्यजन्तु मार्ने वा घाइते पार्ने व्यक्तिको सुराक लगाई पक्राउ गराइदिने व्यक्तिलाई पच्चीस हजार रुपैयाँसम्म नगद पुरस्कार दिन सकिनेछ ।

२. गैरकानूनी तरिकाले कुनै आखेटोपहार राख्ने व्यक्तिको सुराक लगाई पक्राउ गराइदिने वा त्यस्तो व्यक्तिलाई पक्रने व्यक्तिलाई आखेटोपहार बरामद भई लिलाम बिक्री गराएकोमा लिलाम बिक्री गराएको पचास प्रतिशत र वन वन्यजन्तु संरक्षणको दृष्टिकोणले आखेटोपहार लिलाम बिक्री गर्न नहुने भएमा त्यस्तो आखेटोपहारको अवस्था, महत्व र परिमाण विचार गरी दस हजार रुपैयाँसम्म पुरस्कार दिन सकिनेछ ।

३. उपदफा (१) र (२) मा लेखिएदेखि बाहेक यस ऐन अन्तर्गत कसूर गरेको सुराक लगाई अभियुक्त पक्राउ गराइदिने व्यक्तिलाई एक हजार रुपैयाँसम्म पुरस्कार दिन सकिनेछ ।

द्रष्टव्य : सार्वजनिक सरोकार एवं सरकारवादी हुने मुद्दाहरूको सूचना/जाहेरी सम्बन्धित पक्ष, सरकारी कर्मचारी वा कुनैपनि सर्वसाधारण नागरिकले सम्बद्ध अड्डामा दिन सक्छ । जाहेरी प्राप्त भएपछि अपराध अनुसन्धानको कार्य प्रारम्भ हुन्छ । सूचना/जाहेरीको आधारमा सम्बद्ध निकायले प्रमाणको लोप वा नाश हुन नदिने र अपराधी उम्कन नपाउने व्यवस्था गर्ने, घटनास्थलको सुरक्षा गर्ने, अनुसन्धान गरी सबुद प्रमाण संकलन गर्ने, आशंकित व्यक्तिको खोजी र पक्राउ गर्ने, देख्ने सुन्नेसँग सोधपुछ र बयान लिने, खानतलासी र सम्बद्ध प्रमाण बरामद गर्ने, आदि कार्यको लागि दर्जा पुगेका वन वा वन्यजन्तु सम्बन्धी कर्मचारी/सुरक्षा गार्ड/प्रहरी कर्मचारी खटाउनु पर्दछ ।

^= c4{Goflos lgsfosf]Iffqflwsf/ / clwsf/ ;Ldf

अर्द्ध-न्यायिक निकायहरू अदालतबाहेक अन्य न्यायिक निकायको श्रेणीभित्र पर्ने हुनाले ती निकायहरू न्याय व्यवस्थामा महत्वपूर्ण अंगका रूपमा रहन्छन् । यिनलाई व्याख्या गर्दा 'कुनै निकायले प्रशासनिक कार्यका अतिरिक्त न्यायिक कार्य सम्पादन गर्ने जिम्मेवारी कानूनतः प्राप्त गर्दछ भने त्यस्तो निकाय अर्द्ध-न्यायिक निकाय मानिन्छ। संक्षेपमा भन्दा कानूनद्वारा स्थापित त्यस्ता निकाय जसलाई सम्पूर्ण रूपमा न्यायिक अधिकार प्रदान नगरी केही खास विषयमा मात्र न्यायिक अधिकार प्रदान गरिएको छ भने त्यस्ता निकायहरू अर्द्ध-न्यायिक हुन् । वन कार्यालयहरू र संरक्षित क्षेत्र कार्यालयहरू (राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष, शिकार आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र) अर्द्ध-न्यायिक निकाय हुन् ।

वन ऐन, २०७६ को दफा ६७ को उपदफा १ अनुसार दुई लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुने मुद्दा नेपाल सरकारको डिभिजनल वन अधिकृतले कारबाही र किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ३१ को उपदफा १ अनुसार यस ऐनको दफा २६ को उपदफा १, १(क) र ५ अन्तर्गत कसूर हुने मुद्दाको सुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार जिल्ला अदालतलाई हुनेछ । यस बाहेक यस ऐन अन्तर्गतको अन्य मुद्दाको सुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार तोकिएको अधिकारीलाई हुने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै उपदफा ३ ले मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्दा विशेष अदालत ऐन, २०५९ बमोजिमको कार्यविधि अपनाउनु पर्नेछ। सो बमोजिम भएको निर्णय उपर चित्त नबुझेमा सो निर्णय भएको ३५ दिनभित्र पुनरावेदन दिन सकिने व्यवस्था गरेको छ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ३३ अन्तर्गत बनेका नियमावलीहरूले मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार संरक्षकलाई तोकेको छ भने सानातिना र तत्काल कारबाही र जरिवाना गर्नुपर्ने प्रकृतिका मुद्दाहरू सहायक संरक्षक वा रेन्जरलाई पनि दिएको पाइन्छ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २९ ले सो ऐन अन्तर्गतका मुद्दाहरू नेपाल सरकारवादी हुने किटान गरेको छ भने वन ऐन, २०७६ को दफा ६३ ले पनि सो ऐन अन्तर्गतका मुद्दाहरू नेपाल सरकारवादी हुने किटान गरेको छ । तर सरकारवादी मुद्दाहरू भए पनि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ को अनुसूचीभित्र नपर्ने भएकाले वन ऐन, २०७६ र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गतका मुद्दाहरूमा अवलम्बन गरिनुपर्ने केही कार्य विधिहरू तत् ऐनहरूमा उल्लेख गरिएको छ । ती ऐनहरूमा उल्लेख भएका कुराहरू सोहीबमोजिम गर्नुपर्ने हुन्छ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गतका विवाद निरुपण गर्न अदालतले अपनाए सरहको कार्यविधि अपनाउने व्यवस्था भएको हुँदा मुद्दाको सुनुवाइदेखि फैसला कार्यान्वयनका चरणमा सम्बन्धित ऐन अन्तर्गतको व्यवस्थाका साथै मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, प्रमाण ऐन र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनका व्यवस्थालाई समेत अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । वन ऐन, २०७६ अन्तर्गत विवाद निरुपण गर्दा सोही ऐनमा लेखिए बमोजिम हुने त्यसमा व्यवस्था नभएको हकमा विशेष अदालत ऐन, २०५९ को व्यवस्था लागू हुने र सो ऐनमा पनि व्यवस्था नभएका प्रावधानका हकमा जिल्ला अदालतले अपनाउने कार्यविधि प्रयोग हुने अवस्था छ ।

विषयगत हिसावले वा अन्य कारणवश कुनै कानूनले कुनै मुद्दा हेर्ने खास अधिकारी तोकिएका अर्द्ध-न्यायिक निकायद्वारा गरिने न्यायिक निर्णय अन्तिम हुँदैन । अर्द्ध-न्यायिक आधिकारको प्रयोग गर्दा कानून प्रदत्त अधिकार मात्र प्रयोग गर्न सकिन्छ । कानूनले तोकेको अधिकार मात्र प्रयोग गर्ने हुँदा कानूनको अन्तिम व्याख्या गर्ने अधिकार अदालतमा नै रहन्छ । कानूनद्वारा जुन अधिकारीलाई अधिकार प्राप्त छ, उसैले मात्र त्यो अधिकार प्रयोग गर्नुपर्छ ।

विशेष गरी अर्द्ध-न्यायिक निकायहरूले गरिने न्यायिक काम कारवाही पुनरावेदनको माध्यमबाट जाँच गर्ने गरिन्छ । त्यसैले वन ऐन, २०७६ र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गत भएका अन्तर्गत भएका मुद्दामा अनुसन्धान अधिकारीले कार्यविधिका सवै चरणहरू पूरा गरेको हुनुपर्छ । कानूनले तोकेको कार्यविधि पूरा नगरी गरेको काम असल नियतले नै गरेको भए पनि बदरयोग्य हुन्छ । साथै खराब नियत राखी गरेको मुद्दाको फैसला गर्ने अर्द्ध-न्यायिक निकायको पदाधिकारीलाई समेत विभागीय कारवाही हुन सक्छ । त्यसैले वन तथा वन्यजन्तुसँग सम्बन्धित अपराधहरू नियन्त्रण गर्ने सिलसिलामा डिभिजनल वन कार्यालयहरू एवं संरक्षित क्षेत्र कार्यालयहरू, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल, नेपाली सेना लगायत वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रणमा सहयोगी भूमिका खेल्दै आएका अन्य संघ संस्थाहरूले अपराध अनुसन्धान गर्न मुद्दा अभियोजन गर्न र न्याय निरुपण कार्यमा सहयोग पुऱ्याउँदा कानूनी कार्यविधिमा राम्ररी ध्यान दिनुपर्छ ।

&= jg, /fli6«o lgs'~h tyf jGohGt' ;+If0f / hnr/ ;+If0f P]g cGtu{sf d2fx¿ sf]cg';Gwfg / d2f xg]{lgsfox¿

तालिका ४ : राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ तथा वन ऐन, २०७६ अन्तर्गतका मुद्दाहरूको अनुसन्धान र मुद्दा हेर्ने निकाय

१.	**सम्बन्धित मुद्दा** राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा । **मुद्दाको तहकिकात र दायरी** यस ऐनको दफा ३० बमोजिम कम्तीमा रेन्जर वा वन र वन्यजन्तु व्यवस्था सम्बन्धित सुवेदार वा राजपत्र अनङ्कित प्रथम श्रेणीको कर्मचारीले वा प्रहरीमा कम्तीमा नायव निरीक्षक दर्जाका कर्मचारीले मुद्दाको तहकिकात गर्नेछ । यस्तो तहकिकातको काम पूरा भएपछि राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय वा वन कार्यालय वा वन सम्बन्धी कार्य गर्ने अन्य कार्यालयको नामबाट मुद्दा हर्ने अधिकारी समक्ष मुद्दा दायर गर्नुपर्दछ । **मुद्दा हेर्ने निकाय र अधिकारी** यस ऐनको दफा ३१ (१) अनुसार दफा २६ को उपदफा १, १(क) र २ अन्तर्गत कसूर हुने मुद्दाको सुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार जिल्ला अदालतलाई हुनेछ । यस बाहेक यस ऐन अन्तर्गतको अन्य सुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार तोकिएको अधिकारीलाई हुनेछ । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३० को नियम ३८ बमोजिम मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार सम्बन्धित राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, मध्यवर्ती क्षेत्र र संरक्षण क्षेत्रको हकमा सम्बन्धित संरक्षकलाई हुनेछ । **पुनरावेदन** ऐनको दफा ३१ को उपदफा (१) र (२) बमोजिम भएको निर्णय उपर सोही ऐनको दफा ३१ (४) बमोजिम निर्णय भएको पैंतीस दिनभित्र पुनरावेदन दिन सकिने छ र तोकिएको अधिकारीले गरेको निर्णय उपर जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन लाग्नेछ ।
२.	**सम्बन्धित मुद्दा** वन ऐन, २०७६ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा, **मुद्दाको अनुसन्धान र दायरी** यस ऐनको दफा ६२ को उपदफा १ बमोजिम एक वर्षसम्म कैद सजाय हुने कसूर सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान तथा तहकिकात प्रदेश सरकारले प्रदेश राजपत्रमा सुचना प्रकाशन गरी तोकिएको प्रदेश सरकारको कर्मचारीले गर्नेछ । यस ऐनको दफा ६२ को उपदफा २ बमोजिम एक वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुने कसूर सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान तथा तहकिकात नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सुचना प्रकाशन गरी तोकिएको नेपाल सरकारको कर्मचारीले गर्नेछ । यस ऐनको दफा ६२ को उपदफा ३ बमोजिम कुनै व्यक्तिलाई एकवर्ष भन्दा कम र कुनै व्यक्तिलाई एकवर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुने रहेछ भने सो मुद्दाको अनुसन्धान तथा तहकिकात उपदफा २ बमोजिमको कर्मचारीले गर्नेछ ।

	मुद्दा हेर्ने निकाय र अधिकारी यस ऐनको दफा ६७ उपदफा १ बमोजिम दुई लाख रुपैयाँसम्म जरिबाना वा एक वर्ष सम्म कैद वा दुवै सजाय हुने मुद्दा नेपाल सरकारको डिभिजनल वन अधिकृतले कारवाही र किनारा गर्नेछ । सो मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्दा विशेष अदालत ऐन, २०५९ बमोजिमको कार्यविधि अपनाइने छ । अन्य मुद्दाको हकमा सुरु कारबाहीको किनारा हेर्ने अधिकारी नतोकिएको हुँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ७ बमोजिम सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गर्नुपर्नेछ । **पुनरावेदन** यस ऐनको दफा ६७ उपदफा ४ बमोजिमको निर्णय उपर चित्त नबुभ्ने पक्षले निर्णयको सूचना पाएको मितिले ३५ दिन भित्र सम्बन्धीत जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन गर्न सक्नेछ ।
३.	**सम्बन्धित मुद्दा** जलचर संरक्षण ऐन, २०१७ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा, **अनुसन्धान गर्ने अधिकारी** यो ऐनको दफा १२ बमोजिम यस ऐन वा यसअन्तर्गत बनेको नियम वा आदेशको बर्खिलाप गरेको प्रमाण देखिएमा स्थानीय अधिकारी वा निजबाट खटिएका कर्मचारी वा जुनसुकै प्रहरी कर्मचारीले त्यस्तो व्यक्तिलाई विनावारेन्ट पक्राउ, सबुद प्रमाणसहित बाटोको म्याद बाहेक २४ घण्टाभित्र स्थानीय अधिकारी समक्ष पेस गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

नोट : माथि उल्लिखित मुद्दाहरूको अनुसन्धान तहकिकात गर्ने कर्मचारी वा समूहलाई सम्बन्धित प्रचलित कानून बमोजिम अनुसन्धान अधिकृत वा कर्मचारी खटाउन सकिन्छ ।

तालिका ५ : अनुसन्धान अधिकृत तोकिएको नमूनापत्र

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय/गृह मन्त्रालय

डिभिजनल वन/राष्ट्रिय निकुञ्ज,वन्यजन्तु आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय ....

(अपराध अनुसन्धान/मुद्दा शाखा)

प.सं :

च.नं.: मिति :-

श्री ....

.... ।

देहायका वन/वन्यजन्तु अपराध सम्बन्धी मुद्दाको सम्पूर्ण अनुसन्धान तहकिकात पूरा गरी मुद्दा पेस गर्नका लागि तपाईंलाई वन ऐन, २०७६ को दफा ६२/राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ३० बमोजिम अनुसन्धान अधिकृत तोकिएको छ। तपाईंलाई जिम्मा दिइएका मुद्दाको अनुसन्धान प्रगति विवरण समय समयमा आफूभन्दा माथिका अधिकृतबाट अनुगमन गराई प्रचलित कानून बमोजिम मुद्दाको अनुसन्धान तथा तहकिकात पूरा गरी आफ्नो राय सहितको मिसिल (सरकारी वकिल मार्फत) मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस गर्न अनुरोध गरिन्छ।

अनुसन्धान पुरा नहुँदै तपाई बिदा बस्नु/काज खटिनु वा सरुवा/बढुवा भई अन्यत्र पदस्थापन हुनु परेमा सम्पन्न गरे/भएका र थप गरिनुपर्ने अनुसन्धान कार्यको टिप्पणी मिसिलसाथ राखी अर्को अनुसन्धान अधिकृत तोक्नलाई मिसिल सम्बन्धित शाखामा बुझाई जानुहुन अनुरोध छ।

सहयोगी कर्मचारी

क.स.	दर्जा	नाम, थर	जिम्मेवारी
१.	....	....	....
२.	....	....	....
३.	....	....	....
४.	....	....	....
५.	....	....	....

मुद्दाहरू

क.स.	दर्जा	मुद्दा शीर्षक	जाहेरवाला प्रतिवादी	कैफियत
१.	....	....	....	....
२	....	....	....	....

बोधार्थ :

श्री राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग ....

श्री वन तथा भू-संरक्षण विभाग ....

प्रमुख/अधिकृत

श्री जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालय

नाम : श्री ....

दर्जा :

*= ;ab k|df0f vf]hL, ;+sng / k/LIf0f b;Lsf]dfn ;fdfg / lrhj:t'sAhfdf lng

दसीको मालसामान भन्नाले अपराधसँग सम्बन्धित वस्तु भन्ने बुझिन्छ । यस्ता वस्तुहरूमा अपराध गर्दाको अवस्थामा प्रयोग गरिएको हतियार, सवारीसाधन वा अपराधको अवस्थामा अपराधीले छोडेको कुनै वस्तुहरू पर्दछन् । यिनले कुनै अपराध भएको हो वा होइन र हो भने कसबाट भएको हो, सोको यकिन गर्न सघाउ पुग्ने हुनाले यिनीहरूले मुद्दामा प्रामाणिक महत्व राख्छन् । अपराधसँग सम्बन्धित यस्ता दसीका सामान वा वस्तुहरू केही फेला परेमा अनुसन्धान अधिकृतले कब्जामा लिनु पर्छ । यसरी कब्जामा लिइएकोमा देहायअनुसार गर्नुपर्छ ।

- दसीका सामानहरू सबैको फेहरिस्त बनाई मुचुल्का गराउनु पर्छ । जुन कारबाही गर्दाका बखत उपस्थित व्यक्तिहरूबाट सो कारबाहीको व्यहोरा प्रमाणित गराइने कागज हो । यस्तो मुचुल्का सामान्यतया ५ वा सोभन्दा बढी व्यक्तिबाट गरिने प्रचलन रहेको छ ।
- दसीको सामान मुद्दा दायर भएपछि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस गर्नु पर्नेछ । यदि पेस गर्न नसकिने अवस्था भएमा दसीको सम्बन्धमा भएको मुचुल्का पेस गर्नुपर्छ ।

वनस्पति तथा वन्यजन्तु मुद्दा सम्बन्धी दसी, प्रमाण, भौतिक सबुद खोजी र संकलनका साथै उक्त प्रमाण ठीक हो वा होइन भन्ने विषयमा आवश्यकताअनुसार मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४, सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५ (१), प्रमाण ऐन, २०३१, वन ऐन, २०७६ को दफा ६१ मा उल्लेख गरिएका छन् । जस्तै :-

१. गवाह, साक्षी, विशेषज्ञको राय लिन सक्ने ।

२. वन्यजन्तु सम्बन्धी बरामद गरिएका चिजवस्तु एवं आखेटोपहारको पहिचान अथवा परीक्षण राष्ट्रिय विधिविज्ञान प्रयोगशाला, खुमलटार, ललितपुर, प्राकृतिक विज्ञान संग्रहालय, स्वयम्भू र केन्द्रीय प्रहरी वैज्ञानिक प्रयोगशाला, महाराजगन्ज, काठमाडौं ।

३. वनस्पति सम्बन्धी सामग्रीहरूको परीक्षण - वनस्पति विभाग थापाथली, काठमाडौं ।

४. आवश्यकता अनुसार वन्यजन्तुहरूको पोस्टमार्टम लगायतका कार्यहरू सम्बन्धित पशु चिकित्सक ।

वन्यजन्तु अपराध अनुसन्धानको सिलसिलामा संकलित प्रमाणहरू केन्द्रीय प्रहरी विधि विज्ञान प्रयोगशाला, महाराजगन्ज एवं राष्ट्रिय विधिविज्ञान प्रयोगशाला, खुमलटारबाट पनि परीक्षण गरिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

- विषविज्ञान (Toxicology)
- जीव विज्ञान (Biology/serology)
- रसायन तथा लागूऔषध (Chemicals & Narcotics)
- औंठाछाप (Finger Print)
- विवादास्पद प्रलेख (Questioned Document)
- विष्फोटक पदार्थ (Explosive)
- विधि छायाँचित्र (Forensic Photography)
- भौतिक विज्ञान (Physical Science)
- अनुवांशिकी परीक्षण (DNA test)

vfgtnf;L ;DaGwL sfo{ljlw

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा १८ को उपदफा २ अनुरुप खानतलासी लिनु अघि खानतलासी गर्ने घरमा तत्काल बसोबास गरिरहेको व्यक्तिलाई खानतलासी लिनु पर्नाको कारण सहितको लिखित सूचना तलको ढाँचामा दिनुपर्छ ।

तालिका ६ : खानतलासी गर्ने सूचना (अनुसूची १२ बमोजिम)

श्री .... को जाहेरीले बादी नेपाल सरकार प्रतिबादी .... समेत भएको .... कसूर सम्बन्धी मुद्दामा निज अभियुक्त बसेको वा निजले प्रयोग गरेको वा निजले कसूर गर्दा कसूरसँग सम्बन्धित कुनै चीज वा वस्तु .... ठाउँमा राखेको हुन सक्ने हुँदा उक्त घर जग्गा खानतलासी गर्न तपाईंलाई यो सूचना प्रदान गरेको छु ।   उक्त कार्यमा सहयोग पुऱ्याइदिनु हुन अनुरोध गर्दछु ।   अनुसन्धान अधिकारी   मितिः

कुनै ठाउँ वा मानिसको शरीर खानतलासी गर्दा कुनै वस्तु फेला परेमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा १८ को उपदफा ३ अनुसार बरामदी मुचुल्का गर्नुपर्छ । बरामदी/खानतलासी मुचुल्का तलको ढाँचाको तयार गर्नुपर्दछ ।

तालिका ७ : बरामदी/खानतलासी मुचुल्काको ढाँचा (अनुसूची १३ बमोजिम)

श्री .... प्रहरी कार्यालय .... बाट .... गाउँपालिका/नगरपालिका वडा नं. .... (स्थान) मा खडा गरिएको .... अपराधसँग सम्बन्धित चीज वस्तु/ठाउँ/मानिसको शरीरको बरामदी/खानतलासी मुचुल्का ।   १) जाहेरी दरखास्त वा अपराधको सूचनाको छोटकरी विवरण :   २) खानतलासी गर्ने अधिकारी वा कर्मचारीको अग्रीम तलासी लिनुपर्ने भए सो लिएको विवरण :   ३) बरामदी/खानतलासी गरिएको चीज वस्तु/ठाउँ/मानिस रहेको चार किल्ला सहितको विवरण :   ४) बरामद भएको अपराधसँग सम्बन्धित सामान वा दसीको विवरण :   ५) देखे बमोजिम दस्तखत गर्ने साक्षीहरूको नाम, थर, वतन, उमेर दस्तखत :   (क)   (ख)   (ग)   ६) रोहवरमा बस्नेहरूको नाम, थर, वतन, उमेर र दस्तखत :   (क) अनुसन्धान अधिकृतले मेरो घर, चीज वस्तु, शरीर खानतलासी लिँदा आफ्नो तलासी दिई इज्जतसाथ मेरो तलासी लिएको र घरको वा मेरो कुनै सामान हिनामिना भएको छैन भनी दस्तखत गर्ने .... जिल्ला ....

गाउँपालिका/नगरपालिका वडा नं. .... स्थान बस्ने ....

(ख) जाहेरवालाको नाम, थर, वतन .... उमेर ..... दस्तखतः ....

(ग) अभियुक्तको नाम, थर, वतन ....उमेर .... दस्तखतः .....

बरामदी, खानतलासी समेतको काम तामेल गर्न खटिएका अनुसन्धान अधिकृत :

अन्य कर्मचारीहरू

७) मिति :

८) समय :

- खानतलासी लिनेलाई प्रवेश गर्न नदिए स्वास्नीमानिसहरूलाई हट्ने सूचना र मौका दिई आवश्यकताअनुसार बाहिरी वा भित्री कुनै झ्याल वा ढोका खोली तोडी फोडी भित्र पसी तलासी लिन हुन्छ ।
- महिलाहरू नहटेमा भएसम्म महिला सिपाही र नभए मा अन्य महिलाहरू लगाई हटाउनु पर्छ ।
- तलासी लिन घरभित्र बस्दा प्रक्रिया पूरा गरी सूर्योदयदेखि सूर्यास्तबीच पस्न हुन्छ ।
- खानतलासी दिँदा देहायका व्यक्तिलाई रोहवरमा राख्नुपर्छ ।
- स्थानीय निकायको सदस्य वा प्रतिनिधि
    - कम्तीमा २ जना स्थानीय
    - घरधनी वा उसको १ जना प्रतिनिधि
    - पाएसम्म जिम्मेवार तालुकदार पटुवारी समेतका व्यक्ति
- खानतलासी लिने र साक्षी बस्ने व्यक्तिहरूले शरीर खोली केही वस्तु नलिई सो घर वा ठाउँभित्र पसी तलासी लिनुपर्छ ।

36gf:yn hfF÷nf; d'rNsf u/fpBfsf]k|qmof

यो घटना भएको स्थानको सम्पूर्ण वस्तु स्थिति र अवस्था खुलाएर घटनास्थल वरिपरिका व्यक्तिहरूबाट गराइने कागज हो, यसको नमूना निम्नानुसार हुन्छ ।

तालिका ८ : घटनास्थल लास/जाँच मुचुल्काको नमूना (अनुसूची १४ बमोजिम)

श्री.........................कार्यालयबाट.............................(फलाना ठाउँ) मा खडा गरेको घटनास्थल, लाश, जाँच मुचुल्का ।

१) मृतकको नाम, थर, हुलिया (मृतक वन्यजन्तुको प्रजाति) :

अनुमानित उमेर :

लिंग :

२) दरखास्त वा सूचनाको छोटकरी विवरण:.. ....
....

३) घटनास्थलको चार किल्ला सहितको विवरण :...

४) लासको विवरण:

लासको शारीरिक अवस्था : (व्यहोरा खुलाउने)

(शरीरमा भएका अन्य भौतिक सामग्रीहरू समेत) (शरीरको लम्बाई, चौडाई, उचाई, नीलडाम लगायत अन्य खुलाउने)..

अन्य कुनै विकृति र अस्वभाविक लक्षण भए (सो समेत उल्लेख गर्ने): (टाउको, दाँत, जीब्रो, घाँटी, पेटका भागहरूको अवस्था लगायत)

....

५) घटना स्थल र लाशको चित्रण । (गर्न सकिन्छ भने) : ....

६) घटनास्थलमा मुचुल्का गर्दा देख्ने साक्षीहरूको नाम, थर, उमेर, वतन, र सही :

१.....................................

२.................................

३.....................................

४.................................

५...............................

७) रोहवरमा बस्नेहरूको नाम, थर, उमेर, वतन, सही :

१.................................

२.................................

८) दरखास्त वा सूचना दिने व्यक्तिको नाम, थर, उमेर, वतन र सही :

९) अभियुक्तको नाम, थर, उमेर, वतन र सही :

१०) काम तामेल गर्ने :

११) अनुसन्धान अधिकृत :

१२) अन्य कर्मचारीहरू :

१३) मिति :................................र समय :...........................

36gf:yn nfz÷hfF d'rNsf u/fpbf bjfosf yk s'/fx¿ v'nfpgk5{

- ४ किल्लाभित्र अपराधसँग सम्बन्धित के के र कस्ता वस्तुहरू प्राप्त भए सोको विवरण
- घटनास्थलमा देखिएका अन्य कुराहरूको विवरण
- घटनास्थलको वस्तुस्थिति एवं त्यहाँ पाइएको वस्तुको अपराध वा अपराधीसँगको सम्बन्ध

; /hldg u/fpg]sf] ljlw

घटनाको बारेमा सत्य तथ्य पत्ता लगाउने सिलसिलामा घटना देख्ने, जान्ने वा थाहा पाउने व्यक्तिहरूको भनाइ लिपिबद्ध गरी बनाइने कागजलाई सरजमिन भनिन्छ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ मा सरजमिनको ढाँचा निम्नानुसार रहेको छ ।

तालिका ९ : घटना विवरण कागज (अनुसूची ११ अनुसार)

श्री..........................कार्यालयबाट ....अनुसन्धान अधिकारी ....(फलाना) समक्ष, (फलाना)............................. ठाउँ बस्ने, (फलाना) पेशा गर्ने, (फलानाको) को छोरा/छोरी.............वर्ष.............को (फलानाले).............................. गरेको कागज ।
१) जाहेरी दरखास्त वा सूचनाको छोटकरी विवरण: ....: ....
२) घटनासँग सम्बन्धित प्रश्नहरू: ....
३) कागज गर्नेले खुलाई लेखाई दिएका कुराहरू :..
४) रोहवरमा .... कागज गर्नेको सही:
१.
२.
इतिसंवत् ....साल............महिना....................गते......... रोज...... शुभम् ।

b]v]hfg]sf JolQmx¿ sf]36gf ljj/0f sfuh u/fpbf bjfPsf s'/fx¿ v'nfpg'k5{

- कागज गर्नेहरूले लेखाइदिएको व्यहोरालाई व्यक्तिपिच्छे छुट्टाछुट्टै प्रकरणमा उल्लेख गर्नुपर्छ ।
- एउटै कागजमा मुचुल्का गराउँदा कम्तीमा ५ जनाबाट गराउँदा राम्रो हुन्छ ।
- यस्तो कागज गराउँदा देहायका व्यक्तिलाई रोहवरमा राख्नु पर्छ ।
    - ➢ स्थानीय निकायको सदस्य वा कुनै सरकारी कार्यालयको कर्मचारी
    - ➢ फेला परेमा अभियुक्त
    - ➢ उपस्थित भएसम्म सूचना दिने व्यक्ति
    - ➢ उपस्थित भएसम्म घटनाबाट पीडित व्यक्ति
- कागज गराउँदा खटिएका कर्मचारीहरूले काम तामेल गर्ने कर्मचारीको नाम, थर, दर्जा लेखी दस्तखत गर्नुपर्छ ।

b;lsf];gfvt

कुनै दसी वा वस्तुको बारेमा जानकार व्यक्तिबाट सो वस्तुको अस्तित्वका सम्बन्धमा यकिन गराउने प्रक्रियालाई सनाखत भनिन्छ । चीज वस्तुको सनाखत गराउँदा देहायका कुराहरूमा विचार पुऱ्याउनु पर्छ ।

- जुन वस्तुको सनाखत गराउने हो, सो वस्तु बरामद भएको अवसरमा देखेको व्यक्तिबाट गराउनु पर्दछ ।
- बरामद भएको वस्तु देखाई घटनास्थलबाट उठाई ल्याएको हो होइन भनेर सनाखत गराउनु पर्छ ।
- अभियुक्तले प्रयोग गर्ने गरेको सामान हो होइन भनी सनाखत गराउनु पर्छ ।
- सनाखत गराउँदा सामान चिने वा नचिनेमा सोही व्यहोरा उल्लेख गरी कागज तयार गर्नुपर्छ ।
- सनाखत गर्ने व्यक्तिको नाम, थर, वतन उल्लेख गर्नुपर्छ र सनाखत गर्ने व्यक्तिको सनाखत गरिएको कागजमा सहिछाप गराउनु पर्छ ।

gd'gf hfF ug{k7fpFbfsf]k|qmof

कुनै वस्तु पक्राउ गरेपछि सोको वास्तविक पहिचान गराउने उद्देश्यले विशेषज्ञ वा विधि विज्ञान प्रयोगशालाबाट वैज्ञानिक परीक्षण गर्नका लागि सम्बन्धित ठाउँमा पठाउन अरू वस्तुको केही मात्रा संकलन गर्ने कार्यलाई नमूना भनिन्छ । नमूना जाँचका लागि पठाउँदा देहायका कुरामा ध्यान दिनुपर्छ :

- नमूना लिँदा २ प्रति लिने,
- नमूना लिइएको मुचुल्का गर्ने,
- रोहवरमा रहेको व्यक्तिको नाम, थर, उमेर, वतनसहित सही छाप गराउने,
- नमूना उपयुक्त भाँडो वा थैलोमा राखी बन्द गरी लिन लगाउने,
- जुन वस्तु भनेर शंका जारी गरी बरामद भएको हो, सो वस्तु शंका गरिए अनुसारको हो होइन यकिन गरी पठाइदिन अनुरोध गर्ने,
- सो गोप्य गरी विशेषज्ञकहाँ पठाउने,
- अर्को प्रति गोप्य गरी मुद्दा साथै अनुसन्धानमा प्रस्तुत गर्ने,

अपराध अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सबुद, एवं दसी, प्रमाण कुनै व्यक्तिसँग वा कुनै ठाउँमा छ भने शंका गर्नुपर्ने मनासिव कारण भएमा अधिकार प्राप्त अधिकारी, अनुसन्धान र सुरक्षामा खटिएका कर्मचारीले तोकिए बमोजिम खानतलासी लिन सक्छ । तर कुनै महिलाको जीउको तलासी लिनुपर्दा महिला प्रहरी/सुरक्षाकर्मी वा अन्य कुनै महिलाद्वारा लिन लगाउनु पर्दछ । प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा १५ बमोजिम खानतलासी गर्दा असभ्य व्यवहार नगर्ने र नचाहिने हैरानी नदिने, सर्वसाधारण जनतासँग शिष्ट व्यवहार गर्ने र महिला र केटाकेटीहरूसँग व्यवहार गर्दा पूरा इज्जत र मनासिव नम्रतासाथ व्यवहार गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । खानतलासी कार्यविधि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ दफा १० का उपदफाहरू (१), (२) र (३) तथा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ५ को अनुसूचीहरू ५ र ६ को ढाँचामा मुचुल्का खडा गर्नुपर्छ । अन्य प्रचलित छुट्टाछुट्टै कानूनहरूमा समेत खानतलासी सम्बन्धी कार्यविधि सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

-s_ vfgtnf;L ;DaGwL Joj:yf

/fli6«o lgs'~h tyf jGohGt' ;+If0f P]g, @)@(sf]bkmf @# lg/LIf0f tyf vfgtnf;Lsf]clwsf/

यो ऐनविरुद्ध कसैले कुनै काम गरेको भन्ने विश्वास हुने मनासिब कारण भएमा निजले गरेको त्यस्तो कामको सबुद बुझ्नको निमित्त वा निजको गिरफ्तारीका निमित्त आवश्यक भएमा तोकिएको अधिकारीले तोकिएको अधिकारीबाट वारेन्ट प्राप्त गरी जुनसुकै समय त्यस्ता व्यक्तिको घर, जग्गा, जमिन र सबै प्रकारको सवारीमा प्रवेश गर्न र खानतलासी गर्न सक्नेछ।

तर कुनै घर जग्गा, जमिन वा सवारीमा प्रवेश गरी खानतलासी गर्न पाउने वा कुनै कसूरदारलाई गिरफ्तार गर्न पाउने वारेन्ट प्राप्त गर्न केही समय लाग्ने भई सो समयभित्र कसूरदार भागी जाने वा सो कसूरको सबुद गायब गरिने सम्भावना देखिएमा त्यस कुराको लिखित अभिलेख खडा गरी तोकिएको अधिकारीले पनि त्यस्तो घर, जग्गा, जमिन वा सवारीमा प्रवेश गर्न र खानतलासी गर्न सक्नेछ।

स्पष्टीकरण : यस दफा अन्तर्गत विनावारेन्ट प्रवेश वा खानतलासी गर्दा दफा ३० मा तोकिएको दर्जाभन्दा मुनिको दर्जाको अधिकारीले गर्न पाउनेछैन। साथै त्यसरी विना वारेन्ट प्रवेश वा खानतलासी गर्दा कसूरदारको गिरफ्तारी वा सबुत बरामद नभएको अवस्थामा प्रवेश वा खानतलासी गर्ने अधिकारीले प्रवेश वा खानतलासी गरेको कुराको प्रमाणपत्र दिनुपर्छ र त्यसरी प्रवेश विना खानतलासी गर्नुपर्ने कारणसमेत खोली सो भए गरेको मितिले पन्ध्र दिनभित्र तोकिएको अधिकारीलाई लिखित सूचना दिनुपर्छ।

jg P]g, @)&^ bkmf %(vfgtnf;Lsf]clwsf/

१. यस ऐन बमोजिम सजाय हुने कसूर भएको छ भन्ने मनासिब माफिकको कारण भएमा कम्तीमा राजपत्र अनङ्कित द्वितीय श्रेणी सम्मका वन प्राविधिक कर्मचारी वा सहायक प्रहरी निरीक्षक दर्जाको कर्मचारीले प्रचलित कानून बमोजिम कुनै स्थानको खानतलासी लिन सक्नेछ।

२. उपदफा (१) बमोजिम खानतलासी लिने व्यक्तिले खानतलासी लिनुपर्ने कारण खोली खानतलासी लिने स्थानको धनी वा तत्काल सो स्थान प्रयोग गरिरहेको व्यक्तिलाई सो स्थान प्रवेश गर्नुभन्दा अगावै सूचना दिएरमात्र खानतलासी लिनुपर्ने छ।

३. उपदफा (१) बमोजिम खानतलासी लिँदा सम्बन्धित स्थानीय तहको कम्तीमा एकजना पदाधिकारी वा सदस्य तथा कम्तीमा दुईजना साक्षी राखी निजहरूको रोहवरमा खानतलासी लिनुपर्ने छ।

४. मानिस बसोवास गरेको घरमा खानतलासी लिनु परेमा सो घरमा महिला मानिस भए हट्न सूचना र मौका दिनुपर्छ।

५. यस दफामा लेखिएको कुनै कुराले खानतलासी लिने कर्मचारीलाई सूर्यास्तदेखि सूर्योदय नभएसम्म मानिस बसोवास गरेको घरमा प्रवेश गर्न पाउने अधिकार हुनेछैन।

cfzl+st tyf cleoQmsf]vf]hL / kqmfp ;DaGwL sfo{ljlw

वन तथा वन्यजन्तु अपराधसँग सम्बन्धित आशंकित तथा अभियुक्तको खोजी र पक्राउ/गिरफ्तार गरिँदा सुरक्षाकर्मी लगायत तोकिएका कर्मचारीहरूले देहाय बमोजिम कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्दछ :-

- आशंकित व्यक्तिहरूको पहिचान गर्ने, खोजतलास तथा पक्राउ गर्न हुलिया जारी गर्ने,
- सम्बद्ध निकायहरूबीच गोप्यरूपमा सूचना आदानप्रदान गर्ने,
- तत्काल भाग्ने, उम्कने, लुकीछिपी बस्न सक्ने स्थानहरूमा नाकाबन्दी र चेकजाँचको व्यवस्था मिलाउने,
- आशंकित व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नुपूर्व निजविरुद्ध लाग्न सक्ने सबुद प्रमाणहरू संकलन गर्ने गराउने,
- आशंकित व्यक्तिकै ठेगानामा, निजकै नाम भएको वा नाम र जात मिल्ने अन्य व्यक्तिहरू हुनसक्ने सम्भावना, भएको हुँदा संलग्न व्यक्ति यकिन गरी पक्राउ गर्ने,
- पक्राउ गरिँदा आत्मसमर्पण गर्ने मौका नदिई बल प्रयोग नगर्ने आदि ।

-v_ kqmfp ;DaGwL Joj:yf

c_ /fli6«o lgs~h tyf jGohGt' ;+If0f P]g, @)@(sf]bkmf @$ lu/^tf/ ug{clwsf/

१. यस ऐन बमोजिमको कुनै कसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नुपर्ने भएमा अनुसन्धान गर्ने अधिकारीले सो को कारण र त्यस्तो व्यक्तिको पहिचान खुल्ने विवरण सहित मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पक्राउ गर्ने अनुमतिको लागि निवेदन दिनुपर्नेछ ।

२. उपदफा (१) बमोजिमको निवेदनबाट पक्राउ गर्नुपर्ने कारण मनासिव देखिएमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले पक्राउ पूर्जी जारी गर्ने अनुमति दिन सक्नेछ ।

३. उपदफा (२) बमोजिम पक्राउ पूर्जी जारी गरिएको व्यक्तिलाई प्रहरीले गिरफ्तार गरी बाटोको म्याद बाहेक चौबिस घण्टाभित्र मुद्दा हर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

४. उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि कसूर गर्ने व्यक्ति तत्काल पक्राउ नगरिएमा त्यस्तो व्यक्ति भाग्ने, उम्कने वा निजले प्रमाण, दसी वा सबुत नष्ट गर्ने मनासिव कारण भएमा वा कसूरसँग सम्बन्धित फरार रहेको व्यक्ति फेला परेमा वा कसूर गरिरहेको अवस्थामा फेला परेमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो व्यक्तिलाई तत्कालै जरुरी पक्राउ पूर्जी जारी गरी गिरफ्तार गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष स्वीकृतिको लागि पक्राउ परेको व्यक्ति सहित उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

५. उपदफा (३) र (४) बमोजिम गिरफ्तार गर्न लाग्दा वा गिरफ्तार गरिसकेपछि पनि छुटाई लैजान वा पक्रन नदिन कसूरदार वा निजको मद्दतगार कसैले हुलहुज्जत गरी भागी जाने वा भगाई लैजाने अवस्था परेमा वा पक्रनेकै ज्यान जोखिम हुने सम्भावना देखिन आएमा वा हतियार नचलाई नहुने अवस्था पर्न आएमा भरसक घुँडादेखि मुनि लाग्ने गरी सो पक्रन जाने कर्मचारीले गोली चलाउन सक्छ । सो बमोजिम गोली चलाउँदा कसूरदार वा उसको मद्दतगार मर्न गएमा बात लाग्ने छैन ।

cf_ jg P]g, @)&^ sf]bkmf %* ! kqmfp ug{ clwsf/

१. यस ऐन बमोजिमको कुनै कसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नुपर्ने भएमा अनुसन्धान गर्ने अधिकारीले सो को कारण र त्यस्तो व्यक्तिको पहिचान खुल्ने विवरण सहित मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पक्राउ गर्ने अनुमतिको लागि निवेदन दिनु पर्नेछ ।

२. उपदफा (१) बमोजिमको निवेदनबाट पक्राउ गर्नुपर्ने कारण मनासिब देखिएमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले पक्राउ पूर्जी जारी गर्ने अनुमति दिन सक्नेछ ।

३. उपदफा (२) बमोजिम पक्राउ पूर्जी जारी गरिएको व्यक्तिलाई अनुसन्धान अधिकारी, वन सम्बन्धी कर्मचारी वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बाटोको म्याद बाहेक चौबिस घण्टाभित्र मुद्दा हर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

४. उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि कसूर गर्ने व्यक्ति तत्काल पक्राउ नगरिएमा त्यस्तो व्यक्ति भाग्ने, उम्कने वा निजले प्रमाण, दसी वा सबुत नष्ट गर्ने मनासिब कारण भएमा वा कसूरसँग सम्बन्धित फरार रहेको व्यक्ति फेला परेमा वा कसूर गरिरहेको अवस्थामा फेला परेमा अनुसन्धान अधिकारी, वन सम्बन्धी कर्मचारी वा सुरक्षाकर्मीले त्यस्तो व्यक्तिलाई तत्कालै जरुरी पक्राउ पूर्जी जारी गरी पक्राउ गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष स्वीकृतिको लागि पक्राउ परेको व्यक्ति सहित उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

तर यसरी पक्राउ गरिनुपर्ने व्यक्ति महिला भएमा सम्भव भएसम्म वन सम्बन्धी महिला कर्मचारी वा महिला सुरक्षाकर्मीको प्रयोग गर्नु पर्नेछ ।

५. कुनै कसूरको सिलसिलामा पक्राउ गरिएको व्यक्तिको सम्बन्धमा चौबीस घण्टाभित्र तहकिकात पूरा नहुने भई निजलाई थुनामा राखी तहकिकात जारी राख्नुपर्ने देखिएमा तहकिकात गर्ने कर्मचारीले निजलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराई सो मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमति लिएर मात्र थुनामा राख्नुपर्ने छ । सो बमोजिम अनुमति माग्दा थुनामा परेको व्यक्ति उपरको अभियोग, त्यसको आधार, निजलाई थुनामै राखी तहकिकात गर्नुपर्ने कारण र निजको बयान कागज भइसकेको भए बयान कागजको व्यहोरा स्पष्टरूपमा उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

६ .उपदफा (५) बमोजिम थुनामा राख्ने अनुमति मागेमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले सम्बन्धित कागजातहरू हेरी तहकिकात सन्तोषजनक रूपमा भए वा नभएको विचार गरी सन्तोषजनक रूपमा तहकिकात भइरहेको देखिएमा पटक-पटक गरी बढीमा पच्चीस दिनसम्म थुनामा राख्ने अनुमति दिन सक्नेछ ।

0_ hnr/ ;+/If0f P]g, @)!& sf]bkmf !@ lu/^tf/ ug{/ sAhf ug{ clwsf/

१. यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेका नियम वा निकालिएका आदेश बर्खिलाप कसैले काम गरे गराएको कुरा देखेमा वा प्रमाण पाएमा स्थानीय अधिकारी वा निजबाट खटिएका कर्मचारी वा जुनसुकै प्रहरी कर्मचारीले त्यस्तो व्यक्तिलाई विनावारेन्ट गिरफ्तार गरी कसूरमा प्रयोग भएका हतियार, सामान र चीजवस्तुहरू समेत उपर कब्जा गर्न सक्नेछ । स्थानीय अधिकारीबाट खटिएका कर्मचारी वा कुनै प्रहरी कर्मचारीले गिरफ्तार गरेको व्यक्ति र कब्जा गरेको हतियार, सामान र चीजवस्तुलाई बाटोको म्यादबाहेक २४ घण्टाभित्र स्थानीय अधिकारी समक्ष बुझाइदिनु पर्छ ।

kqmfp kh'l§f]9fF

कुनैपनि सशंकित वा आरोपित व्यक्तिलाई पक्राउ पूर्जी जारी गर्नको लागि सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले अदालतबाट पक्राउ गर्न स्वीकृति लिनुपरेमा निम्न ढाँचामा अदालतमा आवेदन दिनु पर्नेछ ।

तालिका १० : अदालतबाट पक्राउ पूर्जीको अनुमति लिन पेश गरिने आवेदनको ढाँचा

विषय : पकाउ स्विकृती पाउने व्यवस्था हुन ।

मितिः

श्री .... अदालत ,

....

उपरोक्त सम्बन्धमा प्रहरी प्रतिवेदन जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी ...... समेत भएको राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन अर्न्तगतको कसूर अपराध गरेको मुद्दाको अनुसन्धानको क्रममा निम्न वतन खुलेका व्यक्तिहरूलाइ तत्कालै नियन्त्रणमा लिई अनुसन्धान गर्नुपर्ने र तत्काल निजलाई पकाउ नगरे मुद्दासँग सम्बद्ध प्रमाणहरू लोप हुने, नाश गर्न सक्ने र निजहरू भागी जाने सम्भावना देखिएकाले निम्न व्यक्तिलाई पकाउ गर्ने अनुमति पाउन मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (सहिंता) ऐन, २०७४ को दफा ९ को उपदफा (६) बमोजिम निम्न परिचय तथा विवरण खुलाई सम्मानित अदालत समक्ष प्रस्तुत गरेको व्यहोरा सादर अनुरोध गरिएको छ ।

निम्न :–

प्रतिवादीहरूको विवरण :

नाम :

उपनाम :

बाबुको नाम :

स्थायी वतन :

हालको वतन :

प्रयोग गर्ने गरेको सवारी साधन :

सम्पर्क नं :

हुलिया :

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ८ मा कसूरसँग सम्बन्धित व्यक्ति पक्राउ गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । सो दफाको उपदफा ४ मा अदालतको अनुमतिबाट जारी गरिने पक्राउ पूर्जीको ढाँचा अनुसूची ८ बमोजिमको ढाँचामा हुनुपर्छ ।

तालिका ११ : अदालतको अनुमतिबाट जारी गरिने पक्राउ पूर्जीको ढाँचा (अनुसूची ८ बमोजिम)

श्री ....   ठेगाना (टोल सहित): ....   तपाईं .... लाई कसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा पक्राउ गर्नु पर्ने भएकोले .... अदालतको मिति .... को अनुमति बमोजिम यो पक्राउ पूर्जी जारी गरिएको छ । यो पक्राउ पूर्जी लिई आउने प्रहरी कर्मचारीको साथ लागि तुरुन्तै ...... कार्यालय आउनु होला । अन्यथा प्रहरीले पक्राउ गरी ल्याउनेछ ।   अनुसन्धान अधिकारीको :-   सही :-   नाम :-   दर्जा :-   कार्यालय :-   मिति :-

तालिका १२ : जरुरी पक्राउ पूर्जीको ढाँचा (अनुसूची ९ बमोजिम)

श्री ....   ठेगाना (टोल सहित):   तपाईंलाई .... कसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा तत्काल पक्राउ गर्नु परेकोले यो पक्राउ पूर्जी जारी गरिएको छ ।   प्रहरी कर्मचारीको सही :-   नाम, थर :-   दर्जा :-   मिति :

cfzlÍs t JolQmnfO{x/f; tdf /fVg]Joj:yf

वन तथा वन्यजन्तु वा कुनै पनि अपराधमा पक्राउ/गिरफ्तार गरिएका आशंकित व्यक्ति/अभियुक्तलाई आवश्यक सोधपुछ/बयानपछि निजका शारीरिक तथा मानसिक अवस्था हेरी थुनुवा पूर्जी (थुनुवा पूर्जीको ढाँचा तालिका १३ मा उल्लेख गरिएको छ) दिएर मात्र पुरुष/महिलालाई छुट्टाछुट्टै (ठाउँमा) अधिकार प्राप्त अधिकारीको अनुमति लिएर मात्र हिरासतमा राख्नु पर्दछ । हिरासतमा राख्ने अवधि मुद्दाको प्रकृति अनुसार फरक-फरक हुन्छ । यसरी राखिँदा देहायका कानूनी रीत पु¥याउनु आवश्यक हुन्छ ।

१. नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २० र यस अन्तर्गतका उपधाराहरू बमोजिम

२. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ८० बमोजिम

३. वन ऐन, २०७६ को दफा ५८ को उपदफा (६) बमोजिम

४. यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ मा भएका व्यवस्था र हिरासतमा राख्दा यातना दिन नहुने, राख्दा र छाड्दा स्वास्थको परीक्षण गराउनुपर्दछ ।

५. सुरक्षा निकायका प्रचलित कानूनहरूमा भएको व्यवस्था आदि ।

संरक्षक/वार्डेन, तथा डिभिजनल वन अधिकृतले अर्द्ध-न्यायिक अधिकारीको हैसियतले वन तथा वन्यजन्तु अपराध अनुसन्धानको सिलसिलामा हिरासतमा राख्न अनुमति प्रदान गर्दा प्रचलित कानून बमोजिम अनुसन्धानको अवधि एवं सर्वोच्च अदालतको सिद्धान्तलाई समेत विचार गरी अनुमति प्रदान गरिनुपर्दछ । हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई हिरासतमुक्त गरिँदा आवश्यकता अनुसार राखिनुपर्ने धरौटी वा जमानी लिने व्यवस्था हुनुपर्छ ।

तालिका १३ : थुनुवा पूर्जीको ढाँचा (मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ८० सँग सम्बन्धित अनुसूची ३२ बमोजिम)

श्री ....
ठेगाना ....
....जाहेरीले बादी नेपाल सरकार प्रतिबादी तपाईं समेत भएको ....अपराध/कसूरको अनुसन्धान तहकिकातको सिलसिलामा तपाईंलाई प्रहरी/राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय, वन्यजन्तु आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्र वा डिभिजनल वन कार्यालयको हिरासतमा राखी मुद्दाको अनुसन्धान कार्य गर्नुपर्ने भएकाले अनुसार आजैका मितिदेखि प्रहरी/राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय, वन्यजन्तु आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्र वा डिभिजनल वन कार्यालयको हिरासतमा राखी यो थुनुवा पूर्जी दिइएको छ ।
अनुसन्धान अधिकृतको सही :
नाम :
दर्जा :
कार्यालय :
मिति :

aofg / k|tjfb ;DaGwl Joj:yf

सरकारवादी हुने मुद्दाको अनुसन्धानको सिलसिलामा पक्राउ वा हाजिर भएका महिला, बालबालिका तथा अपांगसँग बयान लिँदा कुनै पनि आशंकित व्यक्तिले नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २० बमोजिमको न्याय सम्बन्धी हक प्राप्त गर्दछ । निजसँग बयान लिन वा अनुसन्धानको क्रममा कुनैपनि शारीरिक तथा मानसिक यातना दिनु हुँदैन । अनुसन्धानको क्रममा यातना दिएको ठहरिएमा पीडितले क्षतिपूर्तिसमेत पाउने कानूनी व्यवस्था रहेको छ (संविधानको धारा २२) । मानव अधिकारप्रति संवेदनशील हुनुपर्छ । आशंकित तथा अभियुक्तको बयान अनुसन्धान एवं अदालती कारबाहीको अवस्थामा हुने र गरिने व्यवस्था छ ।

तालिका १४ : बयानको ढाँचा

सि. नं	प्रश्न	उत्तर/टिप्पणी
१.	तपाइँको नाम, थर, वतन, तीनपुस्ते के हो? तपाई के पेशा गर्नुहुन्छ ? के धर्म मान्नुहुन्छ ? तपाइँको शैक्षिक योग्यता के कति छ ? खान लाउन पुग्छ कि पुग्दैन ? तपाइँले नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र, राहदानी कुन जिल्लाबाट लिनुभएको हो, तपाइँलाई थाहा छ ? तपाइँको सम्पर्क नं कति हो ? साथै तपाईको हुलिया के हो पछिसम्म फरक नपर्ने गरी बताई दिनुहोस् ।	
२.	घरमा को को कति जना हुनुहुन्छ ? बुबा आमाको पेशा के हो ?	
३.	तपाइँ यहाँ किन आउनु भएको हो ?	
४.	बरामदी मुचुल्कामा गरेको सहीछाप तपाइको आफ्नो हो ?	
५.	तपाइँको मानसिक र शारीरीक अवस्था कस्तो छ ? बयान दिन सक्नु हुन्छ ?	
६.	तपाइँले यो भन्दा अगाडि कुनै फौजदारी मुद्दामा कसूर गरि सजाय पाउनु भएको छ छैन ?	
७.	तपाइँलाई आफू बिरुद्ध वयान दिन कुनै करकाप लगाइने छैन तर तपाइँले स्वइच्छाले दिएको बयान तपाइँ विरुद्ध प्रमाण लाग्छ भन्ने थाहा छ कि छैन ?	
८.	तपाइँले यस मुद्दामा कुनै कानून व्यवसायी राख्नु भएको छ ?	

(= jg tyf jGohGt'ck/fw cg';Gwfgdf k|t/Iff sfg"g Joj;foLsf] e"ldsf

अपराध अनुसन्धानको सिलसिलामा पुर्पक्षमा हिरासत वा थुनामा रहेको व्यक्तिको संवैधानिक हकको संरक्षणको निम्ति प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीले सम्बन्धित तहकिकात गर्ने र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसँग सम्पर्क राखी हिरासतमा रहेको व्यक्तिको स्वास्थ्यको अवस्था, यातना दिए नदिएको स्थिति बुझी, थुनुवा पूर्जी भए नभएको कुरा हेरी आवश्यकतानुसार कानूनी सल्लाह उपलब्ध गराउनु पर्दछ । अवस्था अनुसार संवैधानिक उपचारका लागि समेत निजको भूमिका रहने गर्दछ । त्यसैले अनुसन्धान वा अर्द्ध-न्यायिक अधिकारीले हिरासतमा रहेको व्यक्तिको तर्फबाट प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीको बारेमा बुझ्न आवश्यक हुन्छ ।

cg';Gwfg clws[tn]k]; ugg{kg]{/fo;lxtsf] k|ltj]bg

वन तथा वन्यजन्तु अपराधको अनुसन्धान सम्पन्न भए पश्चात् सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ३१, अनुसूची १९ मा उल्लेख भए अनुसारको ढाँचामा आफ्नो रायसहितको प्रतिवेदन र सोको सक्कल, नक्कल तथा दसी प्रमाणसमेत सरकारी वकिल समक्ष पेस गर्नुपर्दछ । कुनै अपराधको अनुसन्धान पूरा भएपछि अनुसन्धान गर्ने कर्मचारीले अपराध भएको र सबै वा केही अभियुक्त उपर मुद्दा चलाउन प्रमाण पुग्ने देखिएमा सोही कुरा खोली तथा अपराध नभएको देखिएमा अपराध भएको भए पनि अभियुक्त यही हो भन्ने खुल्न नसकेको वा कुनै पनि अभियुक्त उपर मुद्दा चलाउन प्रमाण

नपुग्ने देखिएकोमा सोही व्यहोरा खुलाई आफ्नो राय सहित थुनुवा नभएको मुद्दा भए सम्बन्धित कानूनको हदम्याद पुग्ने कम्तीमा पन्ध्र दिन अगावै र थुनुवा भएको मुद्दा भए मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने र अभियोगपत्र तयार गरी अर्द्ध-न्यायिक वा न्यायिक अदालतमा दायर गर्न लाग्ने समयलाई समेत ध्यानमा राखी मिसिल कागजको सक्कल र नक्कल प्रति, दसी प्रमाण सहित सरकारी वकिल कार्यालयमा पठाउनु पर्दछ। अनुसन्धानकर्ताले रायसहितको प्रतिवेदन पेस गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू :

- अनुसन्धान गर्ने कर्मचारीले सरकारी वकिलसँग सम्पर्क र समन्वय कायम राख्ने। आवश्यकतानुसार कानूनी राय सल्लाह लिने, राय प्रतिवेदन तयार गर्दा प्रचलित कानून, तत्सम्बन्धी नजिर तथा भौतिक सबुद समेतको विश्लेषण गरी सोको आधारमा राय प्रस्तुत गर्ने।
- अभियुक्तको पूरा नाम, थर, वतन, जाहेरीको व्यहोरा, अपराध सम्बन्धी विवरण, अभियुक्तलाई लगाइएको अभियोग र तत्सम्बन्धी प्रमाण।
- सजाय सम्बन्धी माग दावी लिएको कानून उल्लेख गर्ने।
- पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउनुपर्ने भए सोको माग दावी गर्ने। के कस्तो आधार चाहिने हो, त्यो उल्लेख हुनुपर्ने।
- प्रत्येक मुद्दामा राखिएका साक्षी, गवाह, उपस्थित गराउनुपर्ने हुनाले सम्बन्धित व्यक्तिको पूरा ठेगानासमेत उल्लेख गरी अनुसूचीमा उल्लेख भए बमोजिमको रेकर्ड पञ्जिकामा राख्ने आदि। (न्यूनतम संख्या, के कस्तो व्यक्ति/संस्थाको प्रतिनिधि चाहिने त्यो उल्लेख गर्ने।)

तालिका १५ : अनुसन्धान प्रतिवेदनको ढाँचा (मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४, अनुसूची १९ मा उल्लेख भए बमोजिम)

मुद्दा नं:........दायरी मिति: ....सम्म

१. कसूरको सूचना प्राप्त भएको वा उजुरी परेको मिति र समय: ....

२. अनुसन्धान अधिकारीको नाम र दर्जा: ....

३. सूचना दिने व्यक्तिको नाम र ठेगाना: ....

४. जाहेरी दरखास्त वा सूचनाको छोटकरी विवरण: ....

५. कसूर घटेको मिति, समय र ठाउँ: ....

६. कसूरबाट पिडित व्यक्तिको सनाखत भएको मिति र समय: ....

७. कसूरदार पक्राउ भएको मिति, समय र स्थान: ....

८. कसूरदारको नाम, थर, उमेर, वतन (टोल समेत) (एक भन्दा बढी कसूरदार भए क्रमैसँग सबैको नाम लेख्ने): ....

९. कसूरदारको बाबु आमाको नाम र वतन: ....

१०.अभियुक्तले अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष गरेको बयानको छोटकरी विवरण: ....

११. कसूरसँग सम्बन्धित मालसामान फेला परेको ठाउँः ....
१२. कसूरबाट पिडीत व्यक्तिको नाम, थर, उमेर तथा ठेगानाः ....
१३. घटनास्थलको स्पष्ट विवरण तथा चित्रणः ....
१४. कसूर गर्दा प्रयोग गरिएको साधन वा हात हतियारः ....
१५. घटनाको कारण र कसूरदारको मनसायः ....
१६. अनुसन्धान अधिकारीको प्रस्तावित राय र सजाय माग दावीः............................
१७. क्षतिर्पूति भराउने भए को, कसलाई, कति क्षतिपूर्ति भराउनुपर्ने हो सो को विवरणः ....
१८. कसूरको बारेमा थाहा पाउने साक्षीहरूको नाम थर वतन र निजहरूले अनुसन्धान अधिकारी समक्ष गरेको कागजको संक्षिप्त विवरणः ....
१९. कसूरसँग सम्बन्धीत भौतिक सबुत प्रमाणः ....
२०. अन्य केही कुरा उल्लेख गर्नुपर्ने भए सो को विवरणः ....
२१. प्रस्तुत कागजातको सिलसिलेवार विवरणः ....

!)= ck/fw cleofhg

;/sf/jfbL d2fsf]bfo/L / y'g5]s

सरकारवादी मुद्दाहरूमा अपराधको सूचना प्राप्त भएपछि सो अपराधका सम्बन्धमा कानून बमोजिम अनुसन्धान गरी प्रमाण संकलन भएपछि मुद्दा दायर गरिन्छ । तत्पश्चात अभियुक्तलाई थुना वा धरौटीमा वा साधारण तारेखमध्ये कसरी राखेर मुद्दाको पुर्पक्ष गराउने हो, सोको आदेश गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो आदेशलाई थुनछेकको आदेश भनिन्छ । मुद्दा दायरी र थुनछेकको कार्यविधिलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

s_ d2f rNg] grNg]lg0f{o

कुनै पनि सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धानको कार्य सम्पन्न भएपछि अभियुक्त उपर सम्बन्धित अड्डामा मुद्दा दायर गर्नुभन्दा पहिले मुद्दा चलाउने नचलाउने सम्बन्धमा सम्बन्धित सरकारी वकिलबाट निर्णय गराउनु पर्दछ ।

v_ d2f rNg]grNg]lg0f{osf nflu ;/sf/L jlsnsxfF k7fpg]k|lqmof

- सरकारी वकिलकहाँ निर्णयका लागि पठाउँदा मुद्दा चलाउने अधिकार प्राप्त अधिकारीले अनुरोध गर्नुपर्छ ।
- यसरी अनुरोध पठाउँदा सम्बन्धित मिसिल कागजको सक्कल र आवश्यकता अनुसार दसी प्रमाण समेत पठाउनुपर्छ । काम सहितको प्रतिवेदनमा देहायका कुरा खुलाउनुपर्छ ।
- अपराध भएको यकिन गर्ने ।
- अभियुक्त यही हो भनी खुले नखुलेको ।
- कुन कुन अभियुक्त उपर मुद्दा चलाउन प्रमाण पुग्ने हो ।

- मुद्दासँग सम्बद्ध प्रमाणहरूको विवरण ।
- मुद्दा दायर भएपछि सोको प्रतिबाद सरकारी वकिलबाटै गराउन आवश्यक पर्ने हो भने सम्बन्धित मिसिल कागजको नक्कल प्रति पनि साथै पठाउनुपर्छ ।
- मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने सिलसिलामा मिसिल अध्ययन गर्दा थप सबुद प्रमाण केही संकलन गर्नुपर्ने देखी सरकारी वकिलले निर्देशन दिएमा सो बमोजिम गरी पुनःमिसिल पठाउनुपर्छ ।

u_ cleof]ukq bfo/L

- सरकारी वकिलबाट मुद्दा चलाउने निर्णय भएमा जो जसको उपरमा मुद्दा चलाउने निर्णय हुन्छ, तिनीहरूका हकमा अभियोग पत्र तयार गरी वन ऐन, २०७६ को दफा ६२(५) अथवा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ३० बमोजिम क्षेत्राधिकारका सम्बन्धित कार्यालयको नामबाट दायरी गर्नुपर्छ ।
- अभियोगपत्रमा देहायका कुराहरू उल्लेख गर्नुपर्दछ :
  - अभियुक्तको पूरा नाम, थर, वतन,
  - अपराध सम्बन्धी सूचनाको व्यहोरा,
  - अपराध सम्बन्धी विवरण,
  - अभियुक्त उपर लगाएको अभियोग र तत्सम्बन्धी प्रमाण,
  - सम्बन्धित कानून,
  - अभियुक्तलाई हुनुपर्ने सजाय,
- अभियुक्तले पहिले पनि कुनै अपराधमा सजाय पाइसकेको कारण बढी सजाय हुनुपर्ने भए पहिले सजाय पाएको मिति र सजाय गर्ने अड्डाको नाम उल्लेख गर्नुपर्छ । अभियुक्तहरू पक्राउमा परेको भए निजहरूलाई अभियोग पत्रको साथमा मुद्दा हेर्ने अड्डामा उपस्थित गराउनु पर्छ ।
- दसी प्रमाण र अपराधसँग सम्बन्धित वस्तु अभियोग पत्र साथै दाखिल गर्नुपर्छ ।
- अड्डामा ल्याउन नसकिने प्रभाव वा वस्तु भए कहाँ कसको जिम्मा वा कब्जामा छ, सो खुलाई जिम्मा लिए-दिएको कागज पेस गर्नुपर्छ ।
- अभियोग पत्र तोकिएको म्याद २५ दिनभित्रै दायर गर्नुपर्छ ।

तालिका १६ : अभियोगपत्रको ढाँचा (मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४, अनुसूची २० बमोजिम)

अदालतले भर्ने : ....

दर्ता नं. : ....

दर्ता मिति : ....

श्री ....अदालतमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को परिच्छेद-३ को दफा २० अन्तर्गत दायर गरेको अभियोग पत्र

...........सालको नम्बर ....को जाहेरीले नेपाल सरकार.................................

....वादी बिरुद्ध
(१) ....
(२) .... प्रतिवादी मुद्दा
केसको व्यहोरा :
(१)
(२)
(३)
अभियुक्त उपर लगाएको अभियोग :
आरोपसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्थाको विवरण :
अभियुक्तलाई हुनुपर्ने सजाय :
अभियुक्तले कसूर स्वीकार गरेको भए सो सम्बन्धी विवरण र सो बापत पाउने प्रस्तावित सजाय छुट :
सबूद प्रमाण :
दसी प्रमाण तथा कसूरसँग सम्बन्धित चीज वस्तु :
गवाह :
देख्ने :-
प्रस्तुत कागजपत्रहरू :
(१)
(२)
(३)
(४)
(५)
(६)
कसूरबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने भए क्षतिपूर्तिको माग दावी ।
दसीको सामान वा कसूरसँग प्रमाण लाग्ने अरु चीज वस्तु :
(१)
(२)
(३)
प्रस्तुत कागजपत्रहरू :
(१)
(२)
(३)
यो अभियोगपत्रबाट कारबाही शुरु गर्न अदालत सँग सादर अनुरोध गरिन्छ ।
कार्यालयको छाप : सरकारी वकिलको :
दस्तखत :
नाम :
दर्जा :
कार्यालय :
मितिः

द्रष्टव्य : (१) तहकिकातबाट अभियुक्त देखिएका सबैको नाम, थर, वतनविरुद्ध खण्डमा सिलसिला नम्बर मिलाई लेख्नुपर्छ ।

(२) उपलब्ध सबुद प्रमाण कागजको हकमा जो भएको माथिको ढाँचामा मिलाई लेख्नुपर्छ ।

3_ cleof]u kq btf{

मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस हुन आएको अभियोगपत्र देहाय बमोजिमको रीत पुगेको भए दर्ता गर्ने र रीत नपुगेको भए दर्ता गर्न नमिल्ने भनी अभियोग पत्रको पीठमा लेखी फिर्ता गरिदिनुपर्दछ । सो गर्दा देहायका कुरालाई ध्यान दिनुपर्छ :

- आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र पर्छ पर्दैन,
- हदम्याद नाघे, ननाघेको,
- कानून बमोजिमको दाबी स्पष्ट भए नभएको,
- दसीको सामान वस्तु साथै पेस गरे नगरेको,
- अभियुक्त पकाउ परेको भए साथै पेस भए नभएको,
- अधिकार प्राप्त अधिकारीले अभियोगपत्र दाखेला गरे नगरेको,
- अभियोग पत्रमा उल्लेख भएका प्रमाण कागज वा दसीका सामानहरू पुरा दाखिल भए नभएको,
- अभियोग पत्रमा प्रतिवादी कायम गरिएका फरारीको विवरण नाम, थर, वतन, बाबुको नाम, नगरपालिकामा भए घर नं, टोल, गल्ली, मार्ग, ब्लक नं, उल्लेख गरे नगरेको,
- दर्ता भइसकेपछि अभियुक्त भए बयानका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीको इजलासमा पेस गर्नुपर्छ ।

ª_ d2f xg]{clwsf/L;dIf cleoQmsf]aofg

कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिबाट निजलाई लागेको अभियोगको सम्बन्धमा सोधी जवाफ लिने कार्यलाई अभियुक्तको बयान भनिन्छ । यस्तो बयान सरकारवादी हुने कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिबाट लिइन्छ । अभियोगपत्र साथ दाखिला गराइएका अभियुक्तहरूको हकमा अभियोग पत्र दर्ता हुनासाथ र दाखिला नभएका अभियुक्तहरूको हकमा वारेन्ट वा समाह्वानको म्यादभित्र पक्राउ परी वा आफैं हाजिर भई अड्डामा उपस्थित हुनासाथ बयान लिने कार्य गरिन्छ । बयान लिँदा देहायका कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्छ ।

- बयान लिँदा प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भए अनुसार गर्नुपर्दछ ।
- बयान गराउँदा जवाफै दिएन वा आफूले दिएको जवाफमा सही छाप गरेन भने कैफियत लेखी हाकिमको र मुनिका सबैभन्दा ठूलो दर्जाको १ जना कर्मचारीको दस्तखत गरी सो कागज मिसिलमा राख्नुपर्छ ।
- नेपाली भाषा नजान्ने विदेशीको बयान लिनुपर्दा दोभाषेको व्यवस्था गरिदिनुपर्छ ।

r_ yg5]s cfb]z

मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष अभियुक्तको बयान लिने कार्य सम्पन्न भएपछि मुद्दाको पुर्पक्षका लागि निजका सम्बन्धमा गरिने आदेशलाई थुनछेक आदेश भनिन्छ । यस अन्तर्गत ३ किसिमबाट पुर्पक्ष गराउन सकिन्छ ।

(अ) थुनामा राखेर मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने

- तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिने भएमा सरकारवादी भई चलेको ३ वर्ष वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने अपराध र यस्ता अपराधको मतियार भएको अपराध,
- नेपालभित्र स्थायी बसोवास नभएका अभियुक्त भए ५ महिनाभन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने अपराध,

- वन ऐन, २०७६ को दफा ६६ (२) अनुसार धरौटी वा जमानत मागिएकोमा सो दिन नसक्नेलाई र वन सम्बन्धी मुद्दाको पटके कसूरदारलाई धरौटीमा छाड्न पाईने छैन ।

(आ) धरौटी लिई तारिखमा राखेर मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने

- थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने अवस्थाका मुद्दा बाहेक अन्य मुद्दाका अभियुक्तहरूलाई तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिन्छ भने निजहरूसँग धरौटी वा जमानत लिई मुद्दाको पुर्पक्ष गरिन्छ ।
- थुनामै राख्नुपर्ने अवस्थाका मुद्दाका अभियुक्तहरूलाई पनि तिनीहरूको विशेष अवस्था, जस्तै अभियुक्त नाबालक भएमा, शारीरिक वा मानसिक रोग लागेको अवस्था भएमा, अपराध हुँदाको परिस्थिति, पहिलेको आचरण आदिलाई, विचार गरी थुनामा राख्न अनुपयुक्त देखिएमा धरौटी वा जमानत लिई थुनामा नराखे हुने व्यवस्था छ ।
- धरौटी वा जमानतको अंक तोक्दा व्यहोर्नु पर्ने क्षतिपूर्ति, अपराधको प्रकृति, अभियुक्तको आर्थिक अवस्था एवं पारिवारिक स्थिति, निजको उमेर, पटके हो-होइन, आदि कुरा विचार गरी तोक्नुपर्छ र आदेश गर्दा स्पष्ट अंक खोली आदेश गर्नुपर्छ ।

(इ) साधारण तारिखमा राखेर मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने

- वन ऐन, २०७६ को दफा ६६ (१) अनुसार १ वर्ष वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने वन सम्बन्धी मुद्दामा अभियुक्तलाई तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिएमा वा त्यस्तो प्रमाणबाट कसूरदार देखिन मनासिव माफिकको आधार देखिएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई पुर्पक्षका लागि थुनामा राखी कारबाही गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ३१ (३) बमोजिम सो ऐन अन्तर्गतको मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्दा विषेश अदातल ऐन, २०५९ बमोजिमको कार्यविधि अपनाइने व्यवस्था छ ।
- जुनसुकै किसिमबाट पुर्पक्षमा राख्ने गरी आदेश गर्दा कारण खोली पर्चा खडा गरी आदेश गर्नुपर्छ ।

-5_ cgkl:yt k|tjfblnf0{c88fdf pkl:yt u/fpg]k|qmof

वन ऐन, २०७६ र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ जस्ता विषय विशेष ऐन अन्तर्गत कसूरदारलाई वारेन्ट वा म्यादी पूर्जी जारी गरेर अनुपस्थित प्रतिवादीलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराइन्छ । वारेन्टको अर्थ अभियोग लागेको व्यक्तिलाई पक्राउ गरी ल्याउन दिएको पक्राउ पूर्जी वा अख्तियारी आदेश हो । मुद्दाको अनुसन्धानको सिलसिलामा पक्राउ पर्न नसकेको अभियुक्तलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीले वारेन्ट जारी गर्दा :

- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा ५७ र ५८ अनुसार जारी गर्नुपर्ने,
- पक्राउ गर्नुपर्ने अभियुक्तको भएसम्म हुलिया र ठेगाना उल्लेख गर्नुपर्ने,
- कुन कसूरमा गिरफ्तार गर्नुपर्ने हो, उल्लेख गर्नुपर्ने,
- वारेन्टसाथ म्याद पूर्जी पनि पठाउनुपर्ने,

(अ) वारेन्ट तामेल गर्दा

- कार्यालयले वारेन्ट बदर वा तामेल नभएसम्म खोज तलास गर्नुपर्ने र
- अभियुक्त पक्राउ परेमा बाटाको म्याद बाहेक २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष दाखिला गर्नुपर्ने ।

(आ) म्यादी पूर्जी

- वारेन्ट जारी हुने मुद्दामा जारी हुने पूर्जी एक प्रकारको म्यादी पूर्जी हो ।
- वारेन्टको साथमा पठाइन्छ र ७ दिनको म्यादमा प्रतिबादी पक्राउ नपरेमा त्यसपछि म्यादी पूर्जी तामेल गर्नुपर्छ,

(इ) म्याद जारी गर्दा

- जारी गर्ने अड्डाको नाम उल्लेख गरी तोकिएको ढाँचामा ३ प्रति तयार गर्नुपर्छ,
- म्याद साथ फिरादपत्रको नक्कल पनि पठाउनुपर्छ,
- म्यादमा म्यादवालाको बाबु, आमा वा पतिपत्नीको नाम र ठेगाना स्पष्ट रूपमा खुलाउनुपर्छ,
- आफ्नो प्रमाण भए प्रमाणसहित उपस्थित हुन सूचनामा उल्लेख गर्नुपर्छ,
- अभियोग पत्र दर्ता हुनासाथ जारी हुनुपर्ने र
- म्यादमा बाटोको म्याद बाहेक ३० दिनभित्र उपस्थित हुन उल्लेख गर्ने ।

(ई) म्याद तामेली विधिहरू (तामेल भएको मितिबाट सुरु हुन्छ)

- हुलाक रजिष्ट्री, टेलेक्स, फ्याक्स, इमेल लगायतका विद्युतीय माध्यमबाट,
- अड्डाको कर्मचारी म्यादवालाको कार्यालय वा घर ठेगानामा गई म्यादवाला वा परिवारका सदस्यलाई बुझाएर वा टाँस गरेर,
- म्यादवालाले सम्बन्धित अड्डामा उपस्थित भई निवेदन दिएर र
- पत्रपत्रिकामा सूचना प्रकाशित गरेर ।

(उ) अड्डाको कर्मचारीले म्यादवालाको घरठेगानामा तामेल गर्ने विधि

- ३ प्रति म्याद जिम्मा दिनुपर्ने,
- म्यादवाला जहाँ फेला परे पनि निजलाई बुझाउने,
- म्यादवाला व्यक्ति फेला नपरे निजको घर ठेगानामा २ जना स्थानीय भलाद्मी र स्थानीय निकायको प्रतिनिधि रोहवरवाला राखी म्यादवालालाई बुझाउने,
- म्यादवाला फेला नपरे साक्षी राखी एकै घरका उमेर पुगेकालाई बुझाउने,
- म्यादवाला वा एकाघरका उमेर पुगेका मानिस फेला नपरे वा फेला परे पनि बुझ्न नमानेमा साक्षी र प्रतिनिधिको रोहवरमा घरदैलोमा टाँसी एक प्रति गाउँपालिका वा नगरपालिकाको सूचना पाटीमा टाँस्न बुझाउने र
- म्याद तामेल गर्दा मिति म्यादवालालाई दिने म्यादमा र अड्डामा दाखेल गर्ने प्रतिलिपिमा उल्लेख गरी तामेल गर्ने कर्मचारीले पनि लेखी सही गर्नुपर्नेछ ।

(ए) तामेल म्याद रीतपूर्वक भए नभएको जाँच्ने

- तामेल गरी ल्याएको म्याद अड्डामा दाखिल हुनासाथ रीतपूर्वक तामेल भएको छ- छैन जाँच्नुपर्ने,
- यसरी जाँच्दा रीतपूर्वक तामेल भएको देखिए सोही व्यहोरा जनाई मिसिलमा संलग्न गर्ने,
- जाँच्दा रीतपूर्वक तामेल भएको नदेखिए बदर गरी पुनः म्याद जारी गरी तामेल गर्न पठाउने ।

!!= d2fsf];'g'jfO tyf lg0f{o Pj+ k|m}nf

अर्द्ध-न्यायिक निकायको सम्पादन गर्ने न्यायिक कारवाहीको क्रममा मुद्दाका पक्ष विषयलाई आ-आफ्नो कुरा भन्ने मौका दिने, प्रभावको मूल्याङ्कन गर्ने, शुद्ध हृदयले निर्णय गर्ने जस्ता आधारभूत कुराको परिपालना भएको हुनुपर्छ । डिभिजनल वन अधिकृत र संरक्षित क्षेत्रका संरक्षक जस्ता अधिकारीले न्यायिक मन लगाई न्यायिक तरिकाले गरेको निर्णय अर्द्ध-न्यायिक निर्णय मानिन्छ ।

खास प्राविधिक प्रकृतिको विषयहरूका मुद्दा हेर्ने अधिकार अर्द्ध-न्यायिक निकायलाई प्राप्त भएकाले निर्णय गर्दा निष्पक्ष सुनुवाइको मौका दिने कारण सहितको आदेश वा निर्णय गर्ने र कानूनी विषयमा माथिल्लो अदालतमा पुनरावेदन दिन पाउने व्यवस्था भएकाले वन र वन्यजन्तु सम्बन्धी मुद्दाको सुनुवाइ विद्यमान राष्ट्रिय कानूनहरू : नेपालका संविधान २०७२, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४, प्रमाण ऐन, २०३१, न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ लगायतलाई मध्यनजर राखी सुनुवाइ तथा निर्णयहरू गर्नुपर्छ ।

सुनुवाइ भन्नाले मुद्दासँग सम्बन्धित पीरमार्का, आदि सुन्ने एवं विचार गर्ने कार्य, प्रमाण लिने तथा बहस सुन्ने कार्यका साथै मुद्दा हेर्ने अधिकारीले प्रमाण जाँच वा परीक्षण गर्ने कार्य बुझिन्छ भने स्वच्छ सुनुवाइले देहायका कुरालाई समेट्नु पर्दछ :

- मुद्दाको सुनुवाइमा निष्पक्षताको विद्यमानता,
- मुद्दाको सुनुवाइ गर्दा सम्बन्धित पक्षलाई मनासिब समय दिई आफ्नो कुरा भन्न वा प्रमाण पेस गर्न समान अवसर दिई सम्बन्धित पक्षबाट प्रस्तुत प्रमाणको निष्पक्ष अध्ययन, विश्लेषण र परीक्षणबाट वास्तविकता पत्ता लगाई निर्णयमा पुग्नु । स्वच्छ सुनुवाइले समेट्नुपर्ने थप विषयहरू :

    - ➢ आफ्नो विरुद्ध बोल्न कर नलाग्ने,
    - ➢ साक्षी परीक्षण जिरह गर्ने अधिकार,
    - ➢ कानून व्यवसायी राख्न पाउने र असमर्थका लागि कानूनी सहायता,
    - ➢ दोभाषे सुविधा,
    - ➢ छिटो र समयमै सुनुवाइ,
    - ➢ कारणसहितको निर्णय र न्यायिक मनको प्रयोग,
    - ➢ आफूविरुद्धको पुर्पक्षमा हाजिर हुन पाउने अधिकार,
    - ➢ भू-प्रभावीय कानूनको प्रयोग हुन नहुने ।

s_ ;'gjfO{n]; d'b\g]jifox¿

- प्रमाण बुझ्ने आदेश,
- प्रमाण पेस गर्ने,
- प्रमाणको परीक्षण ।

v_ d2f ;'gjfOsf r/0fx¿

- मुद्दा सुनुवाइका लागि पेसी तारिख तोक्ने,
- मुद्दा इजलास समक्ष पेस गर्ने,
- सम्बन्धित पक्षको रोहवरमा प्रारम्भिक सुनुवाइ,
- निरोपण गर्नुपर्ने विषयहरू (मुख नमिलेको कुरा) यकिन गर्ने,
- प्रमाण परीक्षण,
- सबुद प्रमाणको आधारमा निर्णय ।

u_ k|df0f

- विवादित विषयमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई विश्वास दिलाउन प्रस्तुत भएका लिखत वा दाबी, आदि ।
- निर्णय गर्ने अधिकारी उद्घोषक मात्र हो, निर्णय प्रमाणले गर्छ ।
- वन ऐन, २०७६ र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गत मुद्दामा प्रतिवादी बयान पश्चात् प्रमाण बुझ्ने अवस्था प्रारम्भ हुन्छ । आफूसँग रहेको लिखित बयान गर्दा पेस गर्नुपर्ने, सो नगरेपछि बुझ्न वा प्रमाणमा लिन नहुने । तर सरकारवादी हुने मुद्दामा अड्डाले आवश्यक देखेमा उल्लेख भए बाहेकका प्रमाण पनि बुझ्न सक्ने, पछि फेला पारेका लिखत अड्डाको अनुमति लिई पछि पेस गर्न सकिने । प्रमाण लाग्ने लिखत जसको विरुद्ध प्रमाण लाग्छ, उसलाई सुनाउनु पर्छ, नसुनाई प्रमाणमा लिन हुँदैन ।
- दोषी प्रमाण परीक्षणको हकमा मुद्दामा प्रमाणका लागि पेस भएको दोषी जसको विरुद्ध प्रमाण लाग्ने हो निजलाई देखाउनुपर्छ ।
- पेस भएका दोषीका सम्बन्धमा विवाद उठेमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले आवश्यकता अनुसार विषय विशेषज्ञ वा प्राविधिकसँग राय माग गर्न सक्छ ।

3_ Gofosf dfGo l;4fGt

- ऐन कानून र नजिरको विपरीत हुने गरी परिपत्रका आधारमा निर्णय गर्न नहुने,
- प्रतिवाद गर्ने अवधि बाँकी छँदै निर्णय गर्न नहुने,
- कानूनमा व्यवस्था नभएको कुरामा कानूनका सिद्धान्तको अनुसरण गर्नुपर्ने,
- न्याय सम्पादन गर्ने अधिकारीले हदम्याद, हकदैया, क्षेत्राधिकार नभएकोमा उजुरी लिन र निर्णय गर्न नहुने,
- न्यायिक अधिकार कानूनले जसलाई दिएको छ, उसैले निर्णय गर्नुपर्छ । न्यायिक अधिकार प्रत्यायोजन हुन नसक्ने,
- प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्तको पालना गर्नुपर्ने,
- न्यायिक मनको प्रयोग गरी निर्णय गर्नुपर्ने ।

ª_ lg0f{odf pNn]v x'g'kg]{s'/fx¿

- वादी दाबीको संक्षिप्त उतार,
- प्रतिवादीको जिकिरको संक्षिप्त उतार,
- वादीले दाबी गरेको वा पेस गरेको प्रमाण,
- प्रतिवादीले पेस गरेका प्रमाणहरू,
- कानून व्यवसायीले बहसमा उठाएका बुँदाहरू,
- मुख नमिलेको ठहर गर्नुपर्ने कुराहरू,
- मिसिल संलग्न कागजात तथा प्रमाणहरूको मुल्यांकन सम्बद्ध कानूनको उल्लेख,
- वस्तुनिष्ठ आधारमा आफ्ना राय र ठहर,
- फैसला उपर चित्त नबुझेमा पुनरावेदन गर्ने कुरा ।

!@= ;/sf/L jlsnsf]eld'sf

नेपाल सरकारको हकहित वा सरोकार निहित भएको मुद्दामा महान्यायधिवक्ता वा सरकारी वकिलबाट प्रतिनिधित्व हुने गर्दछ । कुनै पनि अड्डा अदालत वा सरकारी निकायको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १५८ बमोजिम महान्यायधिवक्तामा रहेको छ । तसर्थ संविधान, प्रचलित कानून एवं सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५५ बमोजिम वन तथा वन्यजन्तु अपराधको अनुसन्धानको सिलसिलामा सरकारी वकिलले कानूनी राय सल्लाह दिन सक्ने, मुद्दा चल्ने वा नचल्ने भन्ने निर्णय गर्ने अधिकार राख्छ । तसर्थ सम्बद्ध अनुसन्धान एवं अर्द्ध-न्यायिक निकायको सरकारी वकिलसँग सम्पर्क र समन्वय हुन आवश्यक छ। यस अर्थमा सरकारी वकिलले अपराध अभियोजन, मुद्दा दायरी र प्रतिरक्षा समेतको कार्य गर्दछ। यी कार्यहरू सम्पन्न गर्न अनुसन्धानकर्ता, प्रतिरक्षी कानून व्यवसायी एवं मुद्दा हेर्ने अधिकारीबीच सम्पर्क र समन्वय हुन आवश्यक छ।

!#= Gofo ;Dkfbg

s_ ;fIfL kdf0f ;DaGwL Joj:yf

सरकारवादी हुने मुद्दामा अर्द्ध-न्यायिक अदालतले अन्य न्यायिक अदालतले अपनाए अनुसार मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ एवं प्रमाण ऐन, २०३१ बमोजिम साक्षी प्रमाण बुझ्नुपर्ने हुनसक्छ। त्यसैगरी साक्षीको परीक्षण गरिनुपर्ने, साक्षी बस्ने व्यक्तिको योग्यता आदिको बारेमा समेत प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३८, ४९, तथा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ बमोजिमको रीत पुऱ्याउनु पर्दछ।

v_ d2f ;'g'jfO k|qmof

न्यायिक तथा अर्द्ध-न्यायिक निकायले मुद्दा हेर्दा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ३१ (२) मुद्दा सुनुवाइको प्रक्रिया गरिनुपर्छ। मुद्दा फैसला गर्नुपर्ने अवधि र अन्य प्रचलित कानूनहरूको समेत रीत पुऱ्याउनु पर्दछ ।

u_ km}nf ;DaGwL Joj:yf

मुद्दा हेर्ने अधिकारीले मुद्दाको फैसलामा राय उल्लेख गर्ने लगायत फैसला गर्दा जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को अनुसूची ६ बमोजिमको ढाँचामा र अन्तिम आदेश अनुसूची ७ बमोजिमको ढाँचामा लेख्नुपर्छ। मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा अदालतबाट फैसला भएपछि उपस्थित रहेका पक्षलाई फैसलाको व्यहोरा सुनाउनु पर्दछ। फैसला उपर चित्त नबुझे सम्बन्धित पक्षले कानून बमोजिम पुनरावेदन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको हुन्छ।

3_ sfof{Gjog Joj:yf -km}nf sfof{Gjog_

वन तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी अपराधका कसूरमा दण्ड सजाय पाएको व्यक्तिलाई प्रचलित कानून बमोजिम फैसला कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। यसो गर्दा कैद भुक्तानका लागि सम्बन्धित कारागार पठाउने र दण्ड जरिवाना असुलीको लागि सम्बन्धित मुद्दा शाखाले आवश्यक कारवाही गर्नुपर्छ।

ª_ ;+If0f / lgoGq0f Joj:yf

वन तथा वन्यजन्तु संरक्षण र नियन्त्रणमा व्यक्ति, परिवार, समाज, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरकार र संघ संस्थाहरूको भूमिका रहन्छ। विश्वको कुनै एक भागमा हुन गएको वन वनस्पति तथा वन्यजन्तुको नोक्सानी र अवैध व्यापारले ढिलो वा चाँडो सबैलाई दीर्घकालीन प्रभाव पार्न सक्छ। यसबाट कतिपय दुर्लभ वनस्पति वा वन्यजन्तु लोपोन्मुख अवस्थामा पुग्न सक्छन्। जसको प्रतिकूल प्रभाव वातावरण र मानवमा पर्न सक्छ। जसबाट विश्वकै जैविक विविधतामा असर पर्न सक्छ। यसका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा सबै तहबाट समन्वय गर्दै संरक्षण र नियन्त्रण सम्बन्धी रणनीति र कार्ययोजना बनाई लागू गर्नुपर्दछ।

!$= jg tyf jGohGt'ck/fw lgoGq0fdf sfg"gL sfof{Gjogsf qmddf cfjZos kg{;Sg]s}xL b:tfj]hsf gd"gfx¿

तालिका १७ : बरामदी मुचुल्का दशी सहित मानिस पठाउने चिठीको ढाँचा

विषय : आवश्यक कारबाही लागि सक्कलै बरामदी मुचुल्का दशी सहित मानिस पठाइएको सम्बन्धमा।

श्री .... कार्यालय

....

उपरोक्त सम्बन्धमा मिति ....गते ..... बजे .... यी व्यक्ति शंकास्पद अबस्थामा फेलापारी खानतलासी गर्दा अति दुर्लभ.......... .... थान भेटिएकोले आवश्यक अनुसन्धान गरी मुचुलका समेत तयार गरी प्रतिवेदन साथ यस कार्यलयमा दाखिला गरेको हुँदा बरामद भएको बरामदी मुचुल्कामा उल्लेखित ....थान .... र निम्न मानिसहरूलाई आवश्थक कागजातहरू सहित आवश्यक कारबाहीको लागि यसै पत्र साथ प्रहरी/सम्बन्धित कर्मचारीको जिम्मा लगाई पठाईएको व्यहोरा अनुरोध गरीएको छ।

निम्न

कागजातहरू

मानिसहरू

....
कार्यालय प्रमुख

तालिका १८ : अदालतमा म्याद थप गर्नको लागि दिइने आवेदनको ढाँचा

विषय: म्याद थप बारे

श्री .... जिल्ला अदालत,

.... ।

प्रस्तुत विषयमा .... जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी तपसिलमा उल्लेखित मानिसहरू भएको अवैध रुपमा .... भन्ने अभियोगमा मिति ...... गते..... बाट पक्राउ गरी मिति .... गतेका दिन यस कार्यलयमा पेश हुन आएका तपशिलका व्यक्तिलाई अनुसन्धानको सिलसिलामा मिति .... गतेदेखि लागु हुने गरी .... को म्याद थप गरी अनुसन्धान गरी पाउन हालसम्म अनुसन्धान भई तयार भएको मिसिल कागजात यसै पत्रसाथ निम्न विवरण समेत खुलाई पेश गरेको व्यहोरा सादर अनुरोध छ ।

प्रतिवादी

१

तपशिल

१.अभियोग:

२.आधार:

३.थुनामा राख्नुपर्ने कारण:

४.बयानको संक्षिप्त व्यहोरा

अनुसन्धान अधिकारी

तालिका १९ : अनुसन्धान अधिकारीले थुनुवा राखिदिनुहुनको लागि प्रहरीमा पठाउने चिठीको ढाँचा

विषय: थुनुवा राखिदिनु हुन ।

श्री ....,

.... ।

उपर्युक्त बिषयमा बादी नेपाल सरकार प्रतिबादी तपसीलमा उल्लेखित व्यक्तिहरू भएको अवैध रुपमा वन्यजन्तु/वनस्पति.................... गरेको अभियोगमा तपसिलमा उल्लेखित प्रतिबादीहरूलाई थुनछेक आदेश भई नसकेकोले हिरासतमा राख्नुपर्ने भएकाले नियामानुसार सिदा खान दिने गरी त्यहाँ राखिदिनु हुन अनुरोध छ ।

प्रतिवादीहरू

१.

अनुसन्धान अधिकारी

तालिका २० : अनुसन्धान अधिकारीले थुनुवा पठाएको जानकारी प्रहरीमा पठाउने चिठीको ढाँचा

विषय: थुनुवा पठाइदिने बारे ।

श्री ....,

.... ।

उपर्युक्त विषयमा बादी नेपाल सरकार प्रतिवादी तपसीलमा उल्लेखित व्यक्तिहरू भएको अवैध रुपमा वन्यजन्तु/वनस्पति.................... गरेको अभियोगमा तपसिलमा उल्लेखित प्रतिवादीहरूलाई अदालतबाट म्याद थप गराउनु पर्ने भएकाले यस कार्यालयका कर्मचारीलाई जिम्मा लगाई पठाइदिनुहुन अनुरोध छ ।

प्रतिवादीहरू

१.

२.

अनुसन्धान अधिकारी

बोधार्थ

सुरक्षा शाखा, ... : उपरोक्त अनुसार प्रतिवादीहरूलाई .... प्रहरी कार्यालय ....मा जिम्मा लिई .... जिल्ला अदालतमा पेश गर्नु हुन ।

तालिका २१ : अनुसन्धान अधिकारीले बरामत सामान जाँच गर्न प्रयोगशालामा पठाउने चिठीको ढाँचा

विषयः परिक्षण गरी पठाईदिने ।

श्री राष्ट्रिय विधि विज्ञान प्रयोगशाला,

खुमलटार, काठमाण्डौं ।

उपर्युक्त विषयमा वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी तपसिलमा उल्लेखित मानिसहरू भएको अवैध रुपमा .... गरेको भन्ने अभियोगमा बरामद भएको ....जस्तो वस्तुलाई सेतो कपडाले लपेटी उक्त कपडालाई पोको पारी पोकाको मुख बाँधी यस कार्यालयको ..... नामक शिलले एक ठाउँमा शिलबन्दी गरी यस कार्यालयका कर्मचारी हस्ते परीक्षणको लागि त्यहाँ पठाइएको छ । उक्त वस्तुको परीक्षण गरी उक्त ...... कुन जनावरको हो सोको वैज्ञानिक नाम समेत स्पष्ट खुलाई परीक्षण प्रतिवेदन पठाइदिनुहुन अनुरोध छ ।

तपसिल

अनुसन्धान अधिकारी

बोधार्थ

सुरक्षा शाखा, डि.व.का/रा.नि, व.आ, सं क्षे. कार्यालय..............: उपरोक्त अनुसारको आखेटोपहार राष्ट्रिय विधि विज्ञान प्रयोगशालामा बुझाई भरपाई ल्याई आउनुहुन ।

तालिका २२ : राष्ट्रिय विधि–विज्ञान प्रयोगशालाले सामान परीक्षण गरी सम्बन्धित वन/संरक्षण कार्यालयमा पठाउने राय प्रतिवेदनको नमूना

श्री...................कार्यालय

....

विषयः राय प्रतिवेदन पठाएको बारे ।

त्यहाँको प.सं .... च.नं .... मिति .... को पत्रसाथ परीक्षणको लागि प्राप्त सामग्रीहरू प्रयोगशालाका .... लाई परीक्षण गराई निजले दिनु भएको परीक्षण प्रतिवेदन यसैसाथ संलग्न गरी पठाइएको छ । साथै उक्त परीक्षण पश्चात बाँकी रहेका सामाग्रीहरू यसै साथ फिर्ता पठाइएको व्यहोरा अनुरोध छ ।

कार्यकारी निर्देशक

संलग्न :

१. परीक्षण प्रतिवेदन

२. परीक्षण गरी बाँकी रहेका नमूना प्राप्त सबै

तालिका २३ : अनुसन्धानका क्रममा रहेका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य परीक्षण गर्न सम्बन्धित स्वास्थ्य संस्थामा पठाउँदा नमूना चिठीको ढाँचा

विषय : स्वास्थ्य परीक्षण गरी प्रतिवेदन पठाई दिनुहुन बारे ।

श्री ....अस्पताल

....

उपरोक्त सम्बन्धमा.............. जाहेरीले वादी नेपाल सरकार/प्रतिबादी .... समेत भएको ....मुद्दाको अनुसन्धानको शिलशिलामा निम्न मानिसहरूको स्वास्थ्य परीक्षण गर्नु पर्ने भएकाले निजहरूलाई यसै पत्रसाथ कर्मचारी/प्रहरीको जिम्मा लगाई पठाइएको छ । प्राप्त भए पश्चात यातना तथा क्षतिपुर्ती ऐन, २०५३ को दफा ३(२) बमोजिम स्वास्थ्य जाँच गरी सो को प्रतिवेदन यस कार्यालयमा पठाई दिनुहुन अनुरोध गरिएको छ ।

निम्न

१.

२.

हस्ताक्षर

अनुसन्धान अधिकारी

तालिका २४ : साक्षी/गवाह फेला नपरेको मुचुल्काको ढाँचा

मुचुल्का

.... को जाहेरीले बादी नेपाल सरकार प्रतिवादी .... समेत भएको .... मुद्दामा .... बस्ने सरकारी साक्षी/गवाह .... लाई अदालतमा/सम्बन्धित कार्यालयमा उपस्थित गराउन .... प्रहरी कार्यालयका प्रहरी/सम्बन्धित कार्यालयका कर्मचारी (कर्मचारीको नाम) .... खटी आउँदा उल्लेखित साक्षी/गवाह .... कारणले घर ठेगानामा फेला नपरेको व्यहोरा ठीक साँचो हो भनी हामी तपसिलका व्यक्तिहरूले यो मुचुल्का गरिदिएका छौं । झूटा व्यहोरा लेखिदिएको ठहरे कानून बमोजिम सजाय सहुँला ।

तपसिल

(क) ....

(ख) ....

(ग) ....

(घ) ....

(ङ) ....

(च) ....

खटी जाने कर्मचारीको

सही :

नाम :

दर्जा :

कार्यालय :

मिति :

तालिका २५ : हिरासत अभिलेखको ढाँचा

कोड नं.
अभिलेख नं.

डि.वन/रा.नि., व.आ. तथा संरक्षण कार्यालय/प्रहरी कार्यालय :- ....

मितिः-
जिल्लाः- ....

समय :- .

व्यक्तिगत विवरण

नम :- ....
नागरिक :-.................................

एपनाम :- ....
नागरिकता नं :-.................................

उमेर :- ....
राहदानी नं :- ....

ठेगाना :- ....
लिंग :-.................................

पेसा :- ....
उचाइ :- ....

टेलिफोन नं :- ....
तौल :- ....

अन्य परिचयात्मक :- ....
जन्म मिति :- ....

पहिला पनि पक्राउ परेको भएः-...............
कोड नं. :-........................

थुनुवाको अवस्था

शारीरिक अवस्था (घाउ, चोटपटक, रोग अन्य) :- ....
मानसिक अवस्था :- ....
मादक पदार्थ/लागूपदार्थ सेवन :- ....

	पक्राउ	कार्यालय	हिरासतमा राखेको
समयः-	....	....	....
मितिः-	....	....	....
स्थानः-	....	....	....

हिरासतमा राख्नुपर्ने कारण

पक्राउ गर्ने कर्मचारी	हिरासतमा राख्नदिने अधिकारी
दर्जा, नाम :-	दर्जा, नामः-.............................
दरखास्त :-	दरखास्त :- ....
कार्यालय :-	कार्यालय :- ....

बन्दीले भेट्न वा खबर गर्न इच्छाएको व्यक्ति र कानूनी सल्लाहकार

नाम, थर :- .... सम्बन्ध नाता :- ....

ठेगाना :- .... फोन नं. :- ....

खबर गर्ने व्यक्ति

दर्जा र नाम :- .... खबर गरेको समय :- ....

कानूनी सल्लाहकार

नाम, थरः- .... फोन नंः- ....

कार्यालय :- ....

विदेशी नागरिकको हकमा खबर गरिएको विदेशी नियोग

नाम :- ....

दर्जा :- ....

ठेगाना :- ....

फोन नं. :- ....

समय :- ....

नाबालक बन्दीको अभिभावक वा संरक्षक

नाम, थर :- .... सम्बन्ध (नाता) :- ....

ठेगाना :- .... समय :- ....

दस्तखत :- ....

तलासी बन्दीको सम्पत्ति विवरण (नगदी तथा जिन्सी)

(१) .... (२) ....

(३) .... (४) ....

(५) .... (६) ....

(७) .... (८) ....

बन्दीको दस्तखत :- ....

बन्दी छुटेको मिति र समय :- ....

बन्दीले सामान प्राप्त गरेको विवरण :- ....

बन्दी छुटेको कारण :- ....

दस्तखत :- ....

बन्दी छुटेको आदेश दिने अधिकृत

दर्जा र नामः- ....

हिरासत व्यवस्थापन अधिकृत

दस्तखत :- ....

मिति :- ....

कार्यालय प्रमुख

दस्तखत :- ....

मितिः- ....

तलिका २६ : प्रहरी डायरी (मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा २५ को उपदफा (१) सँग सम्बन्धीत, अनुसूची १८ बमोजिम)

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४, दफा २५ का अनुसार अनुसन्धान गर्ने प्रहरी अधिकृतले अनुसन्धानको सम्बन्ध आफूले गरेको प्रत्येक काम कारवाही तत्कालै अभिलेख गर्नका लागि तल दिइएको ढाँचामा प्रहरी डायरी खडा गर्नुपर्दछ । सो डायरी आवश्यकता अनूसार सरकारी वकिल वा अदालतले झिकाई हेर्न सक्दछ र सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी भन्दा माथिल्लो तहको अधिकारीले आवश्यकता महसुस भए अनुसन्धानका सन्दर्भमा आवश्यक निर्देशन समेत दिन सक्नेछ ।

१. अनुसन्धान अधिकारीको नामः-

२. अनुसन्धान गर्न तोकिएको मितिः-

३. मुद्दाको नामः-

४. वादी /प्रतिवादीको नामः-

५. अनुसन्धान सम्बन्धी विवरणः-

(क) कसूरको सूचना पाएको मिति, समय र सोको संक्षिप्त विवरणः-

(ख) अनुसन्धानको सिलसिलामा निजले गरेको भ्रमणको विवरणः-

मिति	स्थान	निजले गरेका कामहरू	प्राप्त दसी प्रमाण र सबूदहरू	कोही कसैलाई पकाउ गरेको भए सोको विवरण	आफूले सोधपुछ गरेका मानिसको नाम, ठेगाना र निजले कसूरका सम्बन्धमा व्यक्त गरेका कुराहरू	दस्तखत	कैफयत

तालिका २७ : कसूर दर्ता किताबको नमूना ढाँचा (अनुसूची ७ बमोजिम)

जाहेरी दरखास्त वा सूचना वा कुनै कसूर भएको कुराको सूचना वा जानकारी अन्य कुनै स्रोतबाट वा आफैंले प्राप्त गरेमा सो सम्बन्धमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता २०७४), अनुसूची ५ मा उल्लेखित विवरण सहित प्रतिवेदन खडा गर्नुपर्नेछ र सो प्रतिवेदनलाई तल दिईएको ढाँचामा दर्ता गरी राख्नुपर्दछ।

नेपाल सरकार
गृह मन्त्रालय
......................प्रहरी कार्यालय

द.नं.	अपराधको किसिम	तोकिएको अनुसन्धान अधिकारी	घटनाको मिति समय र स्थान	जाहेरी दर्ता मिति र समय	घटनास्थलमा प्रहरी प्रस्थान गरेको र पुगेको मिति तथा समय	जाहेर वालाको नाम थर वतन	घटनाको छोटकरी विवरण	क्षतिको विवरण			पिडितको नाम थर, वतन, उमेर, लिङ्ग, पेशा	अभियुक्त वा शंकास्पद व्यक्तीको बाबुको नाम, थर	अभियुक्त वा शंकास्पद व्यक्तीको नाम, थर, हुलिया	पकउ परेको अभियुक्तको विवरण	कसूर गर्दाको तरिका	कसूर गर्दा प्रयोग भएका साधनहरू	साक्षी एवं वस्तुस्थिती मुचुल्काका व्यक्तिहरू	भैतिक सबूद प्रमाण	अनुसन्धान पश्चातको कारवाही				साक्षी परीक्षण भएको मिति	अदालत बात भएको फैसला	पुनरावेदन गरे वा नगरेको गरेको भए मिति	कैफियत
								मृत्यू	घाइते	अन्य क्षति									अनुसन्धान प्रतिवेदन पेश गरेको मिति	अनुसन्धान अधिकारीको प्रस्तावित राय	सरकारी वकिलबाट लगाइएको अभियोग र सोसँग सम्बन्धित कानून	हद म्याद				

तालिका २८ : फरार अभियुक्तको लागत राख्ने ढाँचा

नेपाल सरकार
.... कार्यालय ....
फरार घोषित अभियुक्तको लागत

क.स.	अभियुक्तको विवरण					अदालतको आदेश				प्रहरीबाट भएको कारबाही			कैफियत
	बाबुको नाम, थर	अभियुक्तको नाम, थर	ठेगाना	मुद्दा	जाहेरवालाको नाम, थर	फरार घोषित गर्ने अदालत	फैसला मिति	प्रहरीमा	निगरानी गर्ने प्रहरी एकाइ	पक्राउ गर्ने प्रहरी	अदालतमा दाखिला मिति	अदालतको आदेश	

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको संविधान, २०७२
- मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४, मुलुकी फैजदारी कार्यविधि -संहिता) ऐन, २०७४ र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३०
- हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३६
- वन ऐन, २०७६
- वन नियमावली, २०५१
- वन निति, २०७५
- सुराकी खर्च परिचालन कार्यविधि, २०७२ : नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय
- वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत सहयोग निर्देशिका, २०६९ (२०७४ दोस्रो शंसोधन) : नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय
- वन र वन्यजन्तु अपराध अनुसन्धान तथा तहकिकात सहयोगी पूस्तिका २०७५ : नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, बबरमहल, काठमाडौं
- वन्यजन्तु तथा वनस्पति अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी कार्यविधि स्रोत पूस्तिका, २०६८ : वन्यजन्तु संरक्षण संघ नेपाल

cg';"rL !

jGohGt'sf]lz sf/, dh'sleq cf}f/k;f/ ug{tyf jg:kltx¿ sf]Jofkf/ ;DaGwL kfOg]5fB kh'L{lg sf;L 56 ;DaGwLsf gdg'fx¿

तालिका १ : शिकार अनुज्ञापत्रको ढाँचा (राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३० को अनुसूची-५ मा उल्लेख भए अनुसार)

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

....................कार्यालय

<u>शिकार अनुज्ञापत्र</u>

१. अनुज्ञापत्र (लाइसेन्स) नं. ....

२. अनुज्ञापत्र (लाइसेन्स) को किसिम ....

३.(क) अनुज्ञापत्र (लाइसेन्स) प्राप्त गर्ने व्यक्तिको नाम ,थर ....

(ख) ठेगाना - स्थायी ....

अस्थायी ....

(ग) नागरिकता ....

४.	मार्न सकिने वन्यजन्तु र पक्षीको नाम	संख्या	कैफियत
	१ २ ३		

५. अनुज्ञापत्र (लाइसेन्स) बहाल रहने अवधि ....देखि ....सम्म

६. शिकार गरिने क्षेत्र ....ब्लक ....

७. हातहतियारको किसिम, बोर र कम्पनी ....इजाजतपत्र (लाइसेन्स) नं. ....

८. शिकार गर्दा प्रयोग गरिने सवारीको किसिम र संख्या ....नम्बर (सवारीको) ....

९. साथमा जाने व्यक्तिको नाम वा संख्या ....

(क)

(ख)

१०. अनुज्ञापत्र (लाइसेन्स) बापत प्राप्त भएको दस्तुर ....

११. वन्यजन्तु बापत प्राप्त भएको दस्तुर (पुरक शिकार अनुज्ञापत्रको लागि) ....

अनुज्ञापत्र पाउने प्यक्तिको सही	अनुज्ञापत्र दिने अधिकारीको सही
....	....
मिति.................................	नाम ....
	दर्जा ....
	मिति ....

द्रष्टव्य :- अनुज्ञापत्र प्राप्त व्यक्तिले ऐन र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३० को अधिनमा रही शिकार गर्नु पर्नेछ ।

तालिका २ : शिकार आरक्षमा गर्ने इजाजतपत्रको ढाँचा (राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३० को अनुसूची-९ मा उल्लेख भए अनुसार)

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

......................कार्यालय

शिकार आरक्षमा गर्ने इजाजतपत्र

इजाजतपत्र नं. ....

यो शिकार आरक्षमा शिकार गर्ने इजाजतपत्र ....मितिमा ....वाट प्राप्त .... नं. को ....शिकार अनुज्ञापत्र पाउने ....बस्ने .... लाई .... शिकार आरक्षको .... ब्लकमा ....देखि .... मिति सम्म निम्न लेखिएको किसिम र संख्याको वन्यजन्तु वा पंक्षीहरू शिकार गर्न प्रदान गरिएको छ।

वन्यजन्तु वा पंक्षीहरूको किसिम	संख्या
(क)	
(ख)	
(ग)	

इजाजतपत्र प्राप्त गर्ने व्यक्तिको सही

....

मिति ....

इजाजतपत्र दिने अधिकृतको सही

....

नाम ....

दर्जा ....

मिति ....

तालिका ३ : आखेटोपहार कानूनी स्वामित्वको निस्साको ढाँचा (राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३० को अनुसूची-१५मा उल्लेख भए अनुसार)

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

......................कार्यालय

<u>कानूनी स्वामित्वको निस्सा</u>

सि.नं.

.... बस्ने श्री .... लाई .... कार्यालयवाट प्राप्त गरेको अनुज्ञापत्र नं. .... वमोजिम शिकार गरी प्राप्त गरेको वा आफ्नो साथमा रहेको देहायको विवरणको आखेटोपहार राख्न पाउने गरी कानूनी स्वामित्वको निस्सा प्रदान गरिएको छ ।

आखेटोपहारको छोटकरी विवरण	आखेटोपहारको किसिम	संख्या वा परिमाण	निस्साको नमूना

निस्सा बुझिलिनेको सही ....

मिति ....

निस्सा प्रदान गर्ने अधिकृतको सही ....

नाम, थर ....

दर्जा ....

मिति ....

तालिका ४ : जडीबुटी सङ्कलन इजाजतपत्रको ढाँचा (हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३६ को अनुसूची-५ (ख) मा उल्लेख भए अनुसार)

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

..............................राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय

....

इजाजत प्राप्त गर्नेको :-

नाम, थर, वतन :-

नागरिकता नं. :-

सङ्कलन गर्ने म्याद :-

घाटगद्दी स्थान :-

सङ्कलन दस्तुर :-

सि.नं.	सङ्कलन गर्ने जडीबुटीको नाम	जडीबुटी सङ्कलन गर्ने क्षेत्र - वनको नाम , चौहद्दि)	परिमाण	सङ्कलन गर्ने तरिका	कैफियत

बोधार्थ :

१) .... कार्यालय ,........................ ।

....

(संरक्षक)

तालिका ५ : जडीबुटीको छोडपूर्जीको ढाँचा (हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३६ को अनुसूची-५ (ग) मा उल्लेख भए अनुसार)

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

.... राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय

....

श्री ....

....

मिति .... को सङ्कलन इजाजतपत्र अनुसार तपसिल बमोजिमको जडीबुटी ....दिनभित्र .... स्थानवाट ....स्थानसम्म उठाई लैजाने गरी यो छोडपूर्जी दिइएको छ। बाटोमा पर्ने वन/निकुञ्ज/आरक्ष चेक पोष्टहरूवाट अनिवार्य रुपमा दरपीठ गराई लै जानु होला।

क.सं.	जडीबुटीको नाम	परिमाण	दर प्रति इकाई	कुल रकम जम्मा	कैफियत

बोधार्थ/कार्यार्थ :

१) .... कार्यालय।

२) .... राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय, लेखा शाखा।

३) बाटोमा पर्ने सबै वन/निकुञ्ज/आरक्ष, चेक पोष्टहरू।

....

(संरक्षक)

तालिका ६ : जडीबुटी सङ्कलन इजाजतपत्रको ढाँचा (वन नियमावली, २०५१ को अनुसूची-४ मा उल्लेख भए अनुसार)

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

वन तथा भू-संरक्षण विभाग

डिभिजलन वन कार्यालय ....

....

इजाजत प्राप्त गर्नेको नाम,थर,वतन :-

सङ्कलन गर्ने म्याद :

घाटगद्दी स्थान

सि.नं.	सङ्कलन गर्ने जडीबुटीको नाम	जडीबुटी सङ्कलन गर्ने क्षेत्र (वनको नाम, चौदद्दि)	परिमाण	सङ्कलन गर्ने तरिका	कैफियत

बोधार्थ :-

१) ....इलाका वन कार्यालय ।

....

(डि. वन अधिकृत)

तालिका ७ : जडीबुटीको छोडपूर्जीको ढाँचा (वन नियमावली, २०५१ को अनुसूची-५ मा उल्लेख भए अनुसार)

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

वन तथा भू-संरक्षण विभाग

डिभिजनल वन कार्यालय, ...

श्री ....

....

मिति .... को सङ्कलन इजाजतपत्र अनुसार तपसिल बमोजिमको जडीबुटी .... दिनभित्र .... स्थानबाट .... स्थानसम्म उठाई लैजाने गरी यो छोडपूर्जी दिइएको छ । बाटोमा पर्ने इकाई ,इलाका वन चेक पोष्टहरूबाट अनिवार्य रुपमा दरपिठ गराई लैजानू होला ।

तपसिल

क्र.सं.	जडीबुटीको नाम	परिमाण	दर प्रति	इकाई	कुल रकम	कैफियत
				जम्मा		

बोधार्थ / कार्यार्थ :-

१) .... , इलाका वन कार्यालय ।

२) जिल्ला वन कार्यालय , ... लेखा शाखा ।

....

डि. वन अधिकृत

डि. वन कार्यालय, ...

तालिका ८ : चरिचराउ गर्न दिइने इजाजतपत्रको ढाँचा (वन नियमावली, २०५१ को अनुसूची-९ मा उल्लेख भए अनुसार)

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

वन तथा भू-संरक्षण विभाग

डि. वन कार्यालय , ...

मिति :

१. इजाजतपत्र प्राप्त गर्नेको नाम, थर वतन :-

२. चरिचराउ गर्न दिएको जनावरको नाम :-

३. चरिचराउ गर्न दिइने वन क्षेत्रको चार किल्ला :-

४. चरिचराउ गर्ने समय :-

५. चरिचराउ दस्तूर :-

६. चरिचराउ गर्न दिएको अवधि :-

....

डि. वन अधिकृत

डि. वन कार्यालय ....

बोधार्थ /कार्यार्थ :-

१) .... इलाका वन कार्यालय ।

२) डि. वन कार्यालय , ... लेखा शाखा ।

तालिका ९ : संरक्षित वनको वन पैदावार दिइने अनुमतिपत्रको ढाँचा (वन नियमावली, २०५१ को अनुसूची-१० मा उल्लेख भए अनुसार)

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय
वन तथा भू - संरक्षण विभाग

डि. वन कार्यालय , ...

मितिः

१. अनुमतिपत्र प्राप्त गर्नेको नाम,थर,वतन :-

२. वन पैदावार प्राप्त गर्न चाहेको क्षेत्रको नाम :-

३. वन पैदावारको नाम :-

४. वन पैदावारको किसिम र परिमाण :-

५. वन पैदावार लिन चाहेमा प्रयोजन :-

६. वन पैदावार प्रयोग हुने ठाउँ :-

७. वन पैदावार सङ्कलन र निकाल्ने म्याद :-

८. टाँचाको विवरण :-

९. घाटगद्दी स्थान :-

१०. वन पैदावारको दस्तूर :-

....

(डि. वन अभिकृत)

डि. वन कार्यालय, ...

तालिका १० : दर्ता नभएको निजि वन धनीले ओसार पसार गर्न छोडपूर्जी लिनु नपर्ने वन पैदावारको सूची (वन नियमावली, २०५१ को अनुसूची-२७ मा उल्लेख भए अनुसार)

(क) जडीबुटी			
१. रिट्ठा	२. लप्सी	३. रुद्राक्ष	४. अमला
५. बोधफल / बोधीचित	६. चिउरी	७. टिमुर	८. तेजपात
९. चिराइतो	१०. कुरिलो/सतावरी	११. सिल्टीमुर	१२.बेल
१३. मसलाको पात			
(ख) अन्य वन पैदावार			
१. अम्रिसो / अम्लिसो	२. बाँस		

तालिका ११ : दर्ता नभएको निजि वनवाट उत्पादित काठ दाउरा ओसार पसार लागत प्रमाणित फारमको ढाँचा (वन नियमावली, २०५१ को अनुसूची-२८ मा उल्लेख भए अनुसार)

डि. वन कार्यालय ....

.... , इलाका वन कार्यालय

संख्या :

१. जग्गाधनीको नाम :-

३. कित्ता नं :

५. उत्पादित परिमाण :   (क) काठ :   (ख) दाउरा

७. टाँचाको विवरण :

९. लैजाने अवधि :

क्र.सं.	**वन पैदावारको प्रजाति**	**किसिम (काठ/दाउरा**	**नाप (साईज)**		**थान**	**परिमाण**	**कैफियता**
			लम्वाई (फिट)	**गोलाई (ईञ्च)**			
जम्मा परिमाण							

द्रष्टब्य :

१. यस फारम बमोजिमको वन पैदावार नेपालभित्र मात्र ओसार पसार गर्न सकिनेछ ।

२. बाटोमा पर्ने वन चेकपोष्टहरूले दरपिठ गरी छाडिदिनु पर्नेछ ।

३. यस फारमको एक प्रति निवेदकलाई दिई डिभिजनल वन कार्यालय र इलाका वन कार्यालयमा एक एक प्रति राख्नु पर्नेछ ।

४. निवेदन दिएको सात दिनभित्र टाँचा लगाई पन्ध्र दिनभित्र निवेदकलाई यस बमोजिमको लगत प्रमाणित फारम प्राप्त हुनेछ ।

जग्गाधनी वा खरिदकर्ताको, :-

नाम :

दस्तखत :

लागत तयार गर्ने कर्मचारी,:-

नाम :

पद :रेञ्जर

दस्तखत :

तालिका १२ : निजी वनको जडीबुटी छोड पुजीको ढाँचा (हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३६ को अनुसूची-७ मा उल्लेख भए अनुसार)

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

.... राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय

छोडपूर्जी

मिति :

श्री ....

....

मिति ....मा पेश गर्नु भएको निवेदन उपर जाँचबुझ गर्दा तपसिल बमोजिमको वन पैदावार तपाईको निजि वनको देखिएकोले .... दिनभित्र .... स्थानवाट .... ओसारपसार गर्न पाउने गरी यो छोडपूर्जी दिइएको छ। नजिकको चौकीमा अनिवार्य रुपमा दरपिठ गराई लैजानु होला।

तपसिल

क्र.सं.	वन पैदावारको नाम	परिमाण	कैफियत

बोधार्थ तथा कार्यार्थ :-

१. .... कार्यालय

२. .... समिति

....

(संरक्षक)

नोटः माथी उल्लेखित सम्पूर्ण नमूनाहरूमा साविक वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको ठाउँमा वन तथा वातावरण मन्त्रालय बनाइएको छ। वन विभागको ठाउँमा वन तथा भू-संरक्षण विभाग बनाइएको छ। जिल्ला वनको ठाउँमा डिभिजनल वन बनाइएको छ।

cg';"rL @ M g]kfnsf ;+/lIft jGohGt'x¿ sf] kmf]6f]

१. स्तनधारी जनावरहरू

 आसामी रातो बाँदर *(Macaca assamensis)*	 सालक *(Manis crassicaudata/petadactyla)*
 हिस्पिड खरायो *(Caprolagus hispidus)*	 सोंस *(Platanista gangetica)*
 ब्वाँसो *(Canis lipus)*	 हिमाली रातो भालु *(Ursus arctos)*
 हाब्रे *(Ailurus fulgens)*	 लिङसाङ (सिलु) *(Prionodon pardicolor)*

हुँडार *(Hyaena hyaena)*

चरी बाघ *(Felis (prionailurus) bengalensis)*

पाहन बिरालो *(Lynx lynx)*

ध्वाँसे चितुवा *(Neofelis nebulosi)*

पाटे बाघ *(Panthera tigris tigris)*

हिउँ चितुवा *(Uncia uncia)*

जङ्गली हात्ती *(Elephas maximus)*

एक सिंगे गैंडा *(Rhinoceros unicornis)*

पुड्के बँदेल *(Sus salvanius)*

कस्तुरी मृग *(Moschus chrysogaster)*

बाह्रसिङ्गा *(Cervus duvaucelii)*

गौरी गाई *(Bos gaurus)*

जङ्गली याक *(Bos grunniens)*

अर्ना *(Bubalus bubalis)*

नयन *(Ovis ammon hodgsoni)*

चिरु *(Pantholops hodgsoni)*

 कृष्णसार *(Antelope cervicapra)*	 चौका *(Tetracerus quadricornis)*
२. चराहरू	
 राज धनेश *(Buceros bicornis)*	 भुँडीफोर (ढुंगेफोर) *(Ciconia nigra)*
 सेतो गरुड *(Ciconia ciconia)*	 सारस *(Grus grus)*

चिर कालिज *(Catreus wallichii)*

डाँफे *(Lophophorus impejanus)*

मुनाल *(Tragopan satyra)*

खर मुजुर *(Eupodotis bengalensis)*

सानो मुजुर *(Sypheotides indica)*

३. सरीसृपहरू

अजिंगर *(Python molurus)*

घडियाल गोही *(Gavialis gangeticus)*

सुन गोहोरो *(Varanus indicus)*

cg';"rL # M g]kfnsf s]xL ;+lIft jg:kltx¿ sf]kmf]6f]

संकलन, उपयोग, बिक्री वितरण, ओसारपसार र विदेश निकासीका लागि प्रतिबन्धित

पाँच औंले *(Dactylorhiza hatagirea)*

ओखरको बोक्रा *(Juglans regia)*

वन विभागको स्वीकृतिविना विदेश निकासी गर्न प्रतिबन्धित

जटामसी *(Nardostachys grandiflora)*

सर्पगन्धा *(Rauvolfia serpentine)*

सुगन्ध कोकिला *(Cinnamomum glaucescens)*

सुगन्धवाल *(Valeriana jatamansii)*

झ्याउ *(Lichens)*

तालिसपत्र *(Abies spectabilis)*

लौठसल्ला *(Taxus baccata subsp wallichiana)*

शिलाजित *(Rock Exudate)*

चाँप *(Michelia champaca)*

खयर *(Acacia catechu)*

साल *(Shorea robusta)*

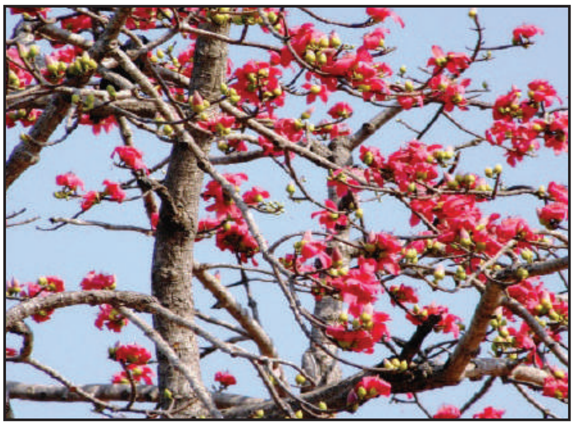

सिमल *(Bombax ceiba)*

सतिसाल *(Dalbergia latifolia)*

विजयसाल *(Pterocarpus marsupium)*

ओखर *(Juglans regia)*

cg';'rL $ M zAbfjnL

१. Alpine Forest (हिमाली वन): समुद्री सतहवाट ३००० मिटरभन्दा माथि र स्थायी हिमरेखा भन्दा मुनिको उच्च भागमा पाइने जंगल ।

२. Aquatic ecosystem (जलीय पारिस्थितिक प्रणाली): पानीमा वस्ने जीवजन्तु, वनस्पति तथा विभिन्न अजैविक वस्तुहरूको अन्तरसम्बन्धबाट सिर्जित पारिस्थितिक प्रणाली, जस्तैः खोलानाला, पोखरी, ताल, समुद्र आदि ।

३. Biodiversity (जैविक विविधता): पृथ्वीका सम्पूर्ण वनस्पति तथा जीवजन्तु र तिनीहरूको वंशाणु तथा पारिस्थितिक प्रणालीहरूको विविधता वा जिवीत वस्तुहरूबीचको फरकपना ।

४. Carnivore or Carnivorous Animal (मांसाहारी जीव): अन्य जीवजन्तुलाई आहार गरि बाँच्ने जीवहरू, जस्तैः बाघ, गिद्ध, ब्वाँसो, पिचर प्लान्ट आदि ।

५. Community Forest (सामुदायिक वन): समुदायको हित एवं भलाइका लागि सामुदायिक सहभागितामा वनको विकास, संरक्षण, उपयोग, व्यवस्थापन तथा वन पैदावारको स्वतन्त्र रुपमा मूल्य निर्धारण गर्न र बिक्रि वितरण गर्न पाउने गरी राष्ट्रिय वनको कुनै भाग समुदायलाई हस्तान्तरण गरिएको वन ।

६. Conservation (संरक्षण): माटो, पानी, वन, वन्यजन्तु आदि प्राकृतिक स्रोतहरूको उचित उपयोग तथा उपभोग गर्नका लागि पछि सम्म दिगो रुपले अपनाइने प्रविधि । स्रोतको विवेकपूर्ण प्रयोग तथा निरन्तरता र त्यसको गुणात्मक पक्षलाई कायम राख्न गरिने योजना तथा व्यवस्थापन ।

७. Department of National Parks and Wildlife Conservation (राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग): वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको वन्यजन्तु तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्षहरूको कार्य संचालन गर्ने उच्च सर कारी निकाय ।

८. Department of Plant Resources (वनस्पति विभाग): वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको वनस्पतिहरूको संरक्षण र व्यवस्थापन कार्य संचालन गर्ने उच्च सरकारी निकाय ।

९. Department Of Forest Research and Survey (वन अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण विभाग): वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको वन सम्पदा तथा यस विभाग अन्तर्गत प्राकृतिक सम्पदाको अनुसन्धान र सर्वेक्षणको काम गर्ने निकाय ।

१०. Department of Forest and Soil Conservation (वन तथा भू-संरक्षण विभाग): वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको संरक्षित क्षेत्र भन्दा बाहिरका वन, भू- संरक्षण तथा जलाधार व्यवस्थापन कार्य सञ्चालन गर्ने उच्च सरकारी निकाय ।

११. Ecology (पारिस्थितिक शास्त्र पारिस्थितिक विज्ञान): बोटविरुवा, जीवजन्तु तथा वातावरणका मूलभूत तत्वका बीचको एक आपसमा हुने सम्बन्धबारे अध्ययन गर्ने विषय ।

१२. Ecosystem (पारिस्थितिक प्रणाली): जीवित वस्तु तथा भौतिक, रासायनिक, जैविक वातावरण बीचको अन्तरसम्बन्धबाट निर्मित प्रणाली, यस्तो प्रणाली स्वचालित हुन्छ। पोखरी, वनजंगल आदि पारिस्थितिक प्रणालीका नमूना हुन् ।

१३. Ecosystem Diversity (पारिस्थितिक प्रणाली विविधता): पारिस्थितिक प्रणाली भित्रको विविधता । वनस्पति तथा जीवाणुहरू त्यहाँका निर्जीव तत्वहरू मिलेर बनेको बेग्लाबेग्लै प्रणाली, एउटै पारिस्थितिक प्रणालीभित्र प्रजाति विविधता तथा वंशाणुगत विविधता पाइन्छ ।

१४. Eco- Tourism (पर्या-पर्यटन): प्राकृतिक स्रोत र अवस्थालाई कायमै राखी प्राकृतिक स्रोतमा आधारित रहेर गरिने पर्यटन ।

१५. Endangered Plants (संङ्कटापन्न बोटविरुवा): वासस्थानको विनाश, मानवीय अतिक्रमण तथा अन्य प्रतिकूल कारणहरूबाट अस्तित्व सङ्कटमा रहेका बोटविरुवाहरू, जस्तै-साल सतिसाल, सर्पगन्धा, सुनचाँप, सुनगाभा आदि ।

१६. Endangered Species (सङ्कटापन्न प्रजाति): विद्यमान प्रक्रिया कायमै रहँदा लोप हुन सक्ने अवस्थामा वा अस्तित्व सङ्कटमा रहेका प्रजाति ।

१७. Endemic Species (रैथाने प्रजाति): आफ्नो उत्पत्ति स्थानमा, ठाउँ विशेषमा मात्र पाइने जीव तथा वनस्पतिहरू । जस्तैः कङ्गारु अष्ट्रेलियाको रैथाने प्रजाति हो भने काँढे भ्याकुर नेपालको रैथाने चरा प्रजाति हो ।

१८. Environment (वातावरण): हाम्रो वरिपरिका सम्पूर्ण प्राकृतिक तथा कृत्रिम वस्तुको अन्तर क्रियाबाट सिर्जित परिवेश । जीवित वस्तु तथा यसलाई असर पार्ने सम्पूर्ण भौतिक वस्तुहरूको समष्टि रुप ।

१९. Environmental Education (वातावरण शिक्षा): वातावरण संरक्षण र वातावरणीय व्यवस्थापनका लागि चेतना , ज्ञान र सीप प्रदान गर्न प्रदान गरिने शिक्षा ।

२०. Evergreen Forest (सदावहार वन): वर्षैभरी हरियो रहने वन, सिक्रा नहुने रुखहरूको बाहुल्य भएको वन, जस्तैः कटुस, सल्ला आदिको वन ।

२१. Extinction (विलोपन, लोपहुनु): भइरहेको वास्थान क्षेत्रबाट हराएर, मासिएर जानु । शिकार, वासस्थान विनाश, विषादि प्रयोग, प्राकृतिक प्रकोप, चोरी शिकारी आदिका कारण जीव, वनस्पतिहरू लोप हुन सक्छन् ।

२२. Federation of Community Forestry User's Group of Nepal (FECOFUN) (सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ, नेपाल): नेपाल भरीका सामुदायिक वनको उपभोक्ता समुहहरूको छाता संगठन ।

२३. Food Chain (खाद्य श्रृखंला): एक किसिमको जीवलाई अर्को किसिमको जीवले खाई बन्ने श्रृखंला, बोटविरुवाबाट शाकाहारी जीव हुँदै मांसाहारीमा खाद्य ऊर्जा पुग्ने प्रक्रिया ।

२४. Food Web (खाद्यजालो): विभिन्न खाद्य श्रृखंलाहरू आपसमा जेलिएर बनेको जालो, एउटै जीवले विभिन्न किसिमका खानेकुरा खाने हुँदा खाद्य जालोको निर्माण हुन्छ ।

२५. Food Pyramid (खाद्य-स्तूप): खानाको क्रम अनुसार जीवहरूको शाकाहारी, मांसाहारी आदि विभिन्न तहहरूको संरचनात्मक ढाँचा ।

२५. Forest (वन): वन भन्नाले पूर्ण वा आंशिक रुपमा रुखहरूले ढाकिएको क्षेत्र सम्झनु पर्छ (वन ऐन २०७६ अनुसार) ।

२६. Forest Fire (वनडढेलो): मानवीय वा प्राकृतिक कारणबाट वनमा लाग्ने आगो, चट्याङ् पर्दा निस्किने आगोबाट पनि वन डढेलो लाग्न सक्छ ।

२७. Forest Management (वन व्यवस्थापन): वन विज्ञान र यससँग सम्बन्धित अन्य विषयगत अध्ययन तथा व्यावहारिक ज्ञानको आधारमा वनजंगललाई मानवहितको अनुकूल गरिने व्यवस्थापन कार्य, वनबाट दीर्घकालीन र निरन्तर रुपमा काठ तथा अन्य वस्तु प्राप्त गर्न गरिने व्यवस्थापन कार्य, वृक्षारोपण गर्नु अघिको जमिन व्यवस्थापन कार्यदेखि बार बन्देज, गोडमेल, मलखाद राख्ने, काँटछाँट गर्ने, बेचविखन गर्ने आदि कार्य पनि यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

२८. Forest Type (वनको किसिम): माटो, हावापानी प्रजाति, स्वामित्व आदिका कारण वनजंगलको प्रकारमा पाइने विविधताको किसिम ।

२९. Forestry (वनविज्ञान): वन विद्यामा उच्च स्तर को वा मध्यम स्तरको अध्ययन वा तालिम सम्बन्धीको विज्ञान ।

३०. Fuel Wood Or Firewood (दाउरा): खाना पकाउन र जाडोमा न्यानो पार्नको लागि छुट्याइएको काठ ५ फिटभन्दा कम लम्बाइ र २ फिटभन्दा कम गोलाइ भएको वा सोभन्दा बढी लम्बाइ वा गोलाइ भएको भएपनि बाङ्गो , धोद्रो, सुकेको वा मक्किएको अर्थात बाल्न बाहेक अन्य कुनै खास काममा प्रयोग गर्न नसकिने काठ ।

३१. Genetic Diversity (आनुवंशिक विविधता): कुनै पनि प्रजातिमा पाइने वंशाणुगत गुणको विविधता । प्रत्येक जीवमा फरक-फरक वंशाणुहरू हुने हुँदा जन्मने सन्तानमा पनि ती वंशाणुहरू सर्दै जान्छन् । जस्तै: सेतो भटमास र खैरो भटमास ।

३२. Geology (भू-गर्भ विज्ञान): पृथ्वीको संरचना र विकास बारेको अध्ययन गर्ने विज्ञान ।

३३. Global Warming (विश्वव्यापी उष्णता): पृथ्वीको औसत तापक्रम बढ्ने प्रक्रिया । वायुमण्डलमा कार्बनडाइअक्साइ, नाइट्रस अक्साइड, मिथेन आदि ग्याँसहरूको मात्रामा वृद्धि भई पृथ्वीको सरदर तापक्रम बढ्ने गर्दछ ।

३४. Grassland (घाँसे मैदान, पाटन): विभिन्न किसिमका घाँसहरूले ढाकेको खुला क्षेत्र, जस्तै खर्क, फाँट आदि ।

३५. Green-house (हरित गृह): बोटविरुवालाई वेमौसममा हुर्काउन बनाइएको ताप तथा आद्रता नियन्त्रण गरिएको प्लाष्टिक अथवा काँचको घर ।

३६. Green House effect (हरितगृह प्रभाव): हरित गृहमा झैं ताप सञ्चय गर्ने हरित गृह ग्याँसहरूका जस्तै: कार्बनडाइअक्साइ, नाइटूस अक्साइड, मिथेन आदिका कारण पृथ्वीको तापक्रम बढ्दै जान्छ । यसबाट पृथ्वीको हावापानीमा परि वर्तन, तापक्रममा वृद्धि, समुद्री सतहमा वृद्धि आदि हुन्छ ।

३७. Herbarium (वनस्पति संग्राहालय): योजनावद्ध तथा सुरक्षित तरिकाले वैज्ञानिक अध्ययन र अनुसन्धानका निम्ति बोटविरुवाका नमूना संकलन गरी पछिसम्म प्रयोग हुने किसिमले बोटविरुवाका भाग सुकाएर, त्यसको विस्तृत लेखी टाँसेर राख्ने स्थान ।

३८. Water Cycle (जल चक्र): विभिन्न रुपमा पानी एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पुगी सन्तुलित अवस्थामा रहने चक्र; समुद्र, नदी, ताल, हिमखण्ड आदिको पानी सौर्य ऊर्जाको मद्दतले वाष्पीकरण भई बादलमा परिणत हुन्छ र पुन: चिसो भएर पानी, तुषारो, हिउँ र ओसका रुपमा पृथ्वीमा नै खस्छ, यसमध्ये केही अंश वाफका रुपमा वायुमण्डलमा पुग्छ र केही सोसिएर भूमिगत जलमा परिणत हुन्छ । यसको केही

अंश बोटविरुवा र जीवजन्तुले पनि प्रयोग गर्दछन् ।

३९. Hydrology (जलविज्ञान): पानी सम्बन्धी अध्ययन गर्ने विज्ञान। सतह वा भूमिगत जलको प्रयोग, बहाव, प्राप्यता, गुण, आदि ।

४०. In–Situ Conservation (स्व-स्थान संरक्षण): जीवजन्तु तथा वनस्पतिलाई उनीहरूकै प्राकृतिक वासस्थान वा वातावरणमा संरक्षण गर्ने कार्य, जस्तै: विभिन्न संरक्षित क्षेत्रहरू ।

४१. Keystone species (प्रमुख प्रजाति): कुनै पनि पारिस्थितिक प्रणालीको प्रमुख आधारभूत प्रजाति जसको संख्या थोरै भएतापनि यसको अनुपस्थितिमा त्यहाँको विविधतामा ह्रास आई सम्पूर्ण जीवहरूको विनाश वा लोप हुन सक्छ ।

४२. Land Use (भू-उपयोग): जमिनको प्रयोग गर्ने तरिका । स्थानीय जनताका आवश्यकताहरू पूर्ति गर्दै जमिनको प्रयोग गर्ने कार्य ।

४३. Latitude (अक्षांश): पृथ्वीलाई भू-मध्यरेखाबाट उत्तर र दक्षिणतर्फ एक-एक डिग्रीको अन्तर मा बराबर गरी विभाजन गरिएको काल्पनिक रेखा । यसवाट उत्तरी तथा दक्षिण गोलार्द्धका विभिन्न ठाउँहरू भूमध्यरेखाबाट कति टाढा पर्छन् भन्ने कुरा यकिन गरिन्छ ।

४४. Longitude (देशान्तर): लन्डन छेउको ग्रिनवीच शहरबाट कुनै पनि ठाउँ कति पूर्व वा कति पश्चिम पर्दछ भन्ने कुरा थाहा पाइने भौगोलिक एकाइ । यो डिग्री, मिनेट र सेकेन्डमा नापिन्छ । यही देशान्तर अनुरुप विभिन्न देशको समय अन्तर निर्धारण गरिन्छ ।

४५. Mammal (स्तनधारी प्राणी): प्राणी जगतका सबैभन्दा विकसित जन्तु, विकसित मस्तिष्क, भुवादार शरीर भएका र गर्भबाट बच्चा जन्माउने तथा स्तनबाट दुध चुसाउने जीवजन्तु; जस्तै, बाघ, मुसा, चमेरो आदि ।

४६. Medicinal and Aromatic Plants (MAPs) (औषधीजन्य तथा सुगन्धित वनस्पति): जडीबुटीजन्य (कुनै पनि किसिमको आयुर्वेदिक तथा एलोपेथिक औषधीका रुपमा प्रयोग गरिने) तथा सुगन्धित तेल निकाल्न मिल्ने बोटविरुवाहरूको समूह ।

४७. Mineral (खनिज वस्तु): निश्चित रासायनिक संरचना, भौतिक गुण तथा आकारका प्राकृतिक अप्राङ्गारिक ठोस वस्तु ।

४८. Mineral Resource (खनिज स्रोत): खनिज वस्तुहरूको भण्डार, मानवीय प्रयोजनका लागि उपलब्ध हुन सक्ने खनिजको भण्डार ।

४९. Moss (काई): वास्तविक जरा नहुने साना अपुष्पक वनस्पति । यिनीहरू ओसिलो ठाउँमा ढुङ्गा, मुढा, आदिको माथि बाक्लो उम्रिन्छन् ।

५०. Non-Renewable Resource (अनवीकरणीय स्रोत): एकपटक नाश भएपछि पुन: प्राप्ति गर्नको लागि व्यवहारिक दृष्टिकोणले असम्भव प्राय : हुने प्राकृतिक स्रोत ।

५१. Orchid (सुनाखरी, सुनगाभा): रुखका हाँगाविँगामाको काप तथा पहरा, ढुंगाको कापमा फस्टाउने र आकर्षक फूल फुल्ने विरुवा । यी मध्ये कुनै जाति माटोमा पनि हुर्कन्छन् ।

५२. Parasite (परजीवी): जीवन निर्वाहका लागि आफ्नो खाना प्राप्त गर्न अन्य जीव वा वनस्पतिमा निर्भर रहने जीव तथा वनस्पतिहरू, जस्तै- जुका, जुम्रा, च्याउ ।

५३. Productive Forest (उत्पादनशील वन): परिपक्व रुख विरुवाहरू तथा सन्तोषजनक

पुनरुत्पादन भएको वन क्षेत्र जसवाट वनको हैसियत नविग्रने गरी काठ, दाउरा तथा गैर काष्ठ वन पैदावार निकाल्न सकिनेछ ।

५४. Protective Species (संरक्षित प्रजाति): बेचविखन गर्न, ओसारपसार गर्न, जथाभावी संकलन तथा फडानी गर्न नपाईने वनस्पतिहरू र घरमा पाल्न नपाइने, शिकार गर्न, ओसार पसार गर्न नपाइने वन्यजन्तुहरू । संरक्षित वनस्पति तथा वन्यजन्तुहरू संरकारद्धारा संर क्षित सूचीमा समावेश भएका हुन्छन् ।

५५. Rare (दुर्लभ): थोरै संख्यामा मात्र पाइने जीवहरू त्था वनस्पतिहरू सङ्कटापन्न अवस्थामा नभए तापनि कुनै स्थान विशेषमा मात्र पाइने हुनाले लोप हुन सक्ने अवस्थामा रहेका जीव तथा वनस्पतिहरू ।

५६. Reforestation (पुनः वन्यीकरण): वनरोपण विफल भएको क्षेत्रमा फेरि दोहोऱ्याएर रुख-बाली स्थापना गर्ने प्रक्रिया वा अभ्यास ।

५७. Religious Tree (धार्मिक रुख): धार्मिक परम्परानुसार विशेष संरक्षण गरी हुर्काउने वा उमार्ने रुख जस्तै, वर, पीपल आदि ।

५८. Research (अनुसन्धान): प्राकृतिक सम्पदावारे नयाँ-नयाँ सैद्दान्तिक तथा व्यवहारिक ज्ञान पत्ता लगाउन गरिने विभिन्न प्रकारका खोज कार्य ।

५९. Riverine Forest (नदीतटीय वन): नदी तथा खोलानाला छेउछाउको वन, यस किसिमको वन नेपालको मधेश तथा भित्री मधेशमा पाइन्छ । यस्तो वनमा हुने प्रमुख रुखहरूमा सिसौ, खयर, सिमल, आदि ।

६०. Sustainable Development (दिगो विकास): भावी पुस्ताको आवश्यकतालाई खलल नपुऱ्याई, हालको आवश्यकता पूरा गर्नका लागि गरिने विकास । यस अन्तर्गत प्राकृतिक स्रोतको दिगो उपयोग र प्राविधिक विकास आदिमा विचार पुऱ्याइन्छ ।

६१. Forest User's Group (वन उपभोक्ता समूह): विभिन्न प्रकारका वनको व्यवस्थापन तथा उपयोग गर्न कानून बमोजिम दर्ता भएको स्वतन्त्र, स्वशासित, संगठित र अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला संस्था ।

६२. Wetlands (सिमसार क्षेत्र): पानीले भिजेको वा पानी जमेको वा दलदलयुक्त क्षेत्र । पानीको गहिराई ६ मिटरसम्म भएको भागलाई पनि यस अन्तर्गत राखिन्छ ।

६३. Wildlife Trophy (आखेटोपहार): वन्यजन्तुको मृत शरीरका विभिन्न अंगहरू तथा ती बाट बनेका सामग्रीहरू । जस्तैः गैंडाको खाग, हत्तीको दारा, बाघको छाला , आदि ।

६४. Vulnerable (लोपोन्मुख): अस्तित्व संकटमा पर्न लागेका, कम मात्रामा पाइने, संरक्षणका उपायहरू अवलम्बन नगरेमा भविष्यमा लोप हुन सक्ने वन्यजन्तु तथा वनस्पतिहरू ।

9 789937 929776